

6

КИЇВ • 1971

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Завдання історико-партійної науки в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України
- До 30-річчя від дня початку Великої Вітчизняної війни (добірка)
- В. І. Ленін про роль проспілок у створенні матеріально-технічної бази соціалізму
- З життя українців за кордоном (добірка)
- Російсько-болгарські економічні відносини в 1900—1909 рр.
- Населення Дніпровського Лівобережжя перед утворенням Київської Русі

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. Задачи историко-партийной науки в свете решений XXIV съезда КПСС и XXIV съезда КП Украины. *К 30-летию с начала Великой Отечественной войны.* М. В. Коваль, И. И. Ладивир. Деятельность трудящихся Украины по наращиванию военно-промышленного потенциала в начале войны. П. М. Дубровченко. Гражданский воздушный флот в начальный период Великой Отечественной войны. М. З. Данилюк, В. Б. Сикорский. Коммунистическая партия Украины во главе борьбы работников сельского хозяйства за мобилизацию продовольственных ресурсов для фронта и тыла. Д. Н. Супрун. Новые данные об участии антифашистской борьбы на Украине. Сообщения. О. М. Слободанюк. В. И. Ленин о роли профсоюзов в создании материально-технической базы социализма. В. П. Хижняк. Из опыта агитационно-массовой работы сельских партийных организаций Украины (1961—1970 гг.). А. К. Мартыненко. Русско-болгарские экономические отношения 1900—1909 гг. О. В. Сухобоков. Население Днепровского Левобережья перед образованием Киевской Руси. Заметки. *Из жизни украинцев за границей.* Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документы и материалы. Наш календарь. Обзор источников, литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию.

CONTENTS

Articles. The XXIV Congress of the C.P.S.U. and Tasks of Historico-Party Science. *On 30 Year Anniversary from the Beginning of the Great Patriotic War.* M. V. Koval, I. I. Ladivir. Activity of the Working People of the Ukraine in Accumulation of War-industrial Potential at the Beginning of the Great Patriotic War. P. M. Dubrovchenko. Civil Air Fleet at the First Period of the Great Patriotic War. M. Z. Danilyuk, V. B. Sikorsky. Communist Party of the Ukraine at the Head of Struggle of Agriculture Workers for Mobilization of Food Resources for Front and Rear. D. M. Suprun. New Data on Participants in Anti-fascist Struggle in the Ukraine. Communications. A. M. Slobodanyuk. V. I. Lenin on the Role of Trade Unions in Creation of Materials and Technical Resources of Socialism. V. P. Khizhnyak. From the Experience of Mass-agitation Activities of Rural Party Organizations on the Ukraine (1961—1970). A. K. Martynenko. Russian-Bulgarian Economic Relations 1900—1909. O. V. Sukhobokov. Population of the Dnieper Left Bank Area before the formation of Kiev Rus. Notes. *From the Life of Ukrainians Abroad.* Returning to the Already Published. Conclusions from Scientific Investigations. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Documents and Materials. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information. Letters to the Editor.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6 (123)

ЧЕРВЕНЬ

1971

РІК ВИДАННЯ
ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- Завдання історико-партійної науки в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду
КП України 3

До 30-річчя від дня початку Великої Вітчизняної війни

- М. В. Коваль, І. І. Ладивір — Діяльність трудящих України по нарощуван-
ню воєнно-промислового потенціалу на початку війни 12
П. М. Дубровченко — Цивільний повітряний флот у початковий період Ве-
ликої Вітчизняної війни 19
М. З. Данилюк, В. Б. Сікорський — Комуністична партія України на чолі
боротьби працівників сільського господарства за мобілізацію продовольчих
ресурсів для фронту і тилу 27
Д. М. Супрун — Нові дані про учасників антифашистської боротьби на Україні 35

ПОВІДОМЛЕННЯ

- О. М. Слободанюк (Ровно) — В. І. Ленін про роль профспілок у створенні
матеріально-технічної бази соціалізму 42
В. П. Хиженяк — З досвіду агітаційно-масової роботи сільських партійних орга-
нізацій України (1961—1970 рр.) 48
А. К. Мартиненко — Російсько-болгарські економічні відносини 1900—1909 рр. 55
О. В. Сухобоків — Населення Дніпровського Лівобережжя перед утворенням
Київської Русі 63

ЗАМІТКИ

- А. В. Торба (Ворошиловград) — Роль загальноосвітньої школи в підвищенні
культурного рівня трудящих Донбасу (1959—1965 рр.) 71
П. С. Дишлевий — Крах фашистської аграрної політики на тимчасово окупова-
ній території України (1941—1944 рр.) 74
Я. М. Звездов (Одеса), М. Ф. Філімонов (Миколаїв) — Співдружність пра-
цівників Одеського та Красноводського портів під час Великої Вітчизняної
війни 81
П. П. Бушуєв (Москва) — Про діяльність фронтових бібліотек у 1944 р. . . . 84
В. Г. Дмитрук (Луцьк) — Участь КСМЗУ в народному русі на захист СРСР
(1920—1939 рр.) 86

З ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ЗА РУБЕЖЕМ

- О. Н. Вітрученко — Солідарність українців Латинської Америки з СРСР у
роки Великої Вітчизняної війни 92
І. Б. Перцігер (Чирчик Уз.РСР) — З історії солідарності західноукраїнської
трудової еміграції у Франції з республіканською Іспанією (1936—1939 рр.) 99

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

С. В. Пшегодський (Херсон) — З історії боротьби комсомольської організації України проти троцькізму (1924—1925 рр.)	104
В. М. Тищенко (Львів) — Становище та боротьба трудящих Західної України у висвітленні радянської преси (1929—1933 рр.)	105
К. І. Савицький (Одеса) — Ради Півдня України в соціалістичних перетвореннях періоду громадянської війни (січень 1918 — березень 1921 рр.)	106

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. Є. Крол — Про поєднання програмного матеріалу з курсів історії в середній школі	109
--	-----

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

В. І. Акуленко — Про наукові критерії визначення й оцінки пам'яток історії та культури	113
--	-----

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Документ, що викриває плани німецько-фашистських окупантів. Підготував до друку В. С. Коваль	117
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

В. С. Драчук — До 50-річчя Кримської обласної організації ЛКСМУ	124
С. М. Музиченко — До 50-річчя заснування Етнографічної комісії Всеукраїнської Академії наук	128
Д. М. Наумов — Комуністичній партії Канади — 50 років	131
А. В. Юрченко — Г. І. Котовський на фронтах громадянської війни на Україні (До 90-річчя від дня народження)	133
М. Ю. Брайченко — Альбрехт Дюрер та український ренесанс (До 500-річчя від дня народження)	134

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Л. В. Олійник, І. С. Слабєєв — «Пам'ятники України»	136
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. І. Юрчук — П. Ю. Шелест. Ідеї Леніна перемагають	138
Є. В. Дягилев, С. А. Канавенко — Нариси історії Харківської обласної партійної організації	140
П. І. Денисенко — І. Гречуха. Страницы дружбы беззаветной	142
С. Н. Кириченко — Л. І. Ткачова. Радянська Армія — українському народові	143
І. О. Литвах — Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.	143
В. Г. Кравченко — Герои освобождения Прикарпатья	144
М. В. Троян (Ужгород), О. В. Хланта (Ужгород) — І. Гранчак, М. Лебович. Незгасний факел ленінізму (Ленін і Угорщина)	145
А. З. Барабой — Зигмунт Лукавський. Поляки в російському соціал-демократичному русі 1883—1893 рр.	146

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Н. П. Халаїм — Засідання Республіканської координаційної ради з проблеми «Історія соціалістичного та комуністичного будівництва в УРСР»	148
А. С. — Всесоюзна наукова конференція «Ленінізм і Латинська Америка»	149
О. М. Шевчук — Конференція дослідників історичних пам'яток Печерська (м. Київ)	151
А. М. Дітковський (Житомир) — Будинок Лесі Українки над Случчю	151
Відзначення 50-річчя І. І. Компанійця	152

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Т. Р. Юшкевич — Мемуари та історична правда	154
В. Я. Каплун (Житомир) — «Нумизматика в школі»	156

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко

Статті

ЗАВДАННЯ ІСТОРИКО-ПАРТІЙНОЇ НАУКИ В СВІТЛІ РІШЕНЬ XXIV З'ЇЗДУ КПРС І XXIV З'ЇЗДУ КП УКРАЇНИ

Історичне значення подій визначається їх впливом на хід суспільного розвитку. Визначними віхами нашої епохи є з'їзди Комуністичної партії Радянського Союзу, створеної великим Леніним. Вони являють собою важливі етапи як у вирішенні практичних завдань будівництва комуністичного суспільства, так і в розвитку марксистсько-ленінської теорії. Подією величезного історичного значення також став XXIV з'їзд КПРС, який продемонстрував монолітну єдність рядів партії, її непорушний зв'язок з народом, повну одностайність в оцінці внутрішньої і зовнішньої політики КПРС і держави. У його документах розкрито велич досягнень радянського народу у політичному, економічному й культурному житті за останнє п'ятиріччя, визначено конкретні завдання на новий етап комуністичного будівництва, головні напрями зовнішньо-політичної діяльності партії.

Важливою подією у житті трудящих нашої республіки був XXIV з'їзд КП України, який виробив науково обґрунтовану програму розвитку економіки і культури українського народу на п'ятиріччя.

XXIV з'їзд КПРС став зразком творчого підходу до вчення марксизму-ленінізму, збагатив його новими теоретичними положеннями, оцінками й висновками, що повністю відповідають розвитку сучасного світового революційного процесу. Одна з корінних особливостей з'їзду — це виняткова увага до ідейно-теоретичної роботи, зокрема до розвитку суспільних наук.

У Звітній доповіді ЦК КПРС з'їздові Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев зазначав, що партія приділятиме дедалі більше уваги розвитку теорії, добиватиметься встановлення тісного зв'язку суспільних наук з практикою партійної й державної роботи, з розв'язанням конкретних завдань комуністичного будівництва. «Наша партія,— підкреслював Л. І. Брежнев,— партія наукового комунізму. Вона неухильно керується марксистсько-ленінською наукою, найпередовішою, найреволюційнішою наукою сучасності, робить усе для її дальшого розвитку. Теоретичне осмислення явищ суспільного життя, його головних тенденцій дає партії змогу передбачати хід суспільних процесів, виробляти вірний політичний курс, уникати помилок і суб'єктивістських рішень»¹.

У доповіді також зазначалося, що протягом звітного періоду партія з марксистсько-ленінських позицій розробляла питання будівництва соціалізму й комунізму, проблеми світового революційного процесу, характеризувала особливості сучасного етапу міжнародних відносин. Все це знайшло прояв насамперед у рішеннях пленумів ЦК, партійних документах, присвячених 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції та 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. Значну теоретичну роботу

¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, стор. 115.

виконано в зв'язку з міжнародною Народою комуністичних і робітничих партій 1969 р., а також у зв'язку з такими видатними подіями у житті міжнародного комуністичного руху, як 150-річчя від дня народження К. Маркса і Ф. Енгельса та 100-річчя Паризької Комуні.

Між XXIII та XXIV з'їздами КПРС багато в чому конкретизовано шляхи створення матеріально-технічної бази комунізму. Думка й прагнення партії, її ідеологічних кадрів спрямовувалась на розробку досконалих методів планування й управління, способів підвищення ефективності народного господарства, удосконалення матеріальних і моральних стимулів. Велике теоретичне й політичне значення мала дальша розробка аграрної політики партії.

Надзвичайно велика увага приділяється дальшому розвитку вчення про керівну роль Комуністичної партії у боротьбі трудящих за встановлення диктатури пролетаріату й побудову соціалізму та комунізму. Це одне з корінних питань революційного руху, будівництва нового суспільства. Нині воно стало вузловим пунктом ідеологічної боротьби між марксистами-ленінцями і представниками різних форм ревізіонізму. Наші вороги розуміють, що запорукою і вирішальною умовою всебічного економічного й соціального прогресу кожної соціалістичної країни є політичне керівництво суспільством комуністичною партією. Тому саме проти неї вони спрямовують головний удар, намагаються похитнути віру трудящих у її ідеї. Проте, вказував Л. І. Брежнев на X з'їзді Болгарської комуністичної партії, «наші позиції у боротьбі ідей міцні як ніколи. На нашому боці правда реальних досягнень соціалізму. Ми маємо найсильнішу зброю — марксистсько-ленінське вчення, яке допомагає нам знаходити правильні відповіді на нові питання, поставлені життям»². У виступах представників комуністичних і робітничих партій на XXIV з'їзді КПРС зазначалося, що послідовна принципова позиція КПРС щодо ролі партії у будівництві соціалізму, її непримиренна боротьба за чистоту марксистсько-ленінського вчення про партію має велике, міжнародне значення, сприяє правильній орієнтації комуністів і мільйонів трудящих.

Вихідним пунктом в оцінці перспектив суспільного прогресу для Комуністичної партії є ленінське положення про те, що сучасна епоха є епохою переходу від капіталізму до соціалізму. Характерна ознака нинішнього етапу світового розвитку — тісна взаємодія соціалістичної і національно-визвольної революцій. Водночас відбувається небачена за своїми масштабами науково-технічна революція. Це дозволяє визначити нашу епоху як найреволюційнішу в історії людства.

Великим досягненням суспільних наук, зокрема історико-партійної науки, зазначається в матеріалах з'їзду, є видання фундаментальних праць, що повніше розкривають роль В. І. Леніна як творця партії робітничого класу, вождя найбільшої революції, її теоретика, засновника першої в світі соціалістичної держави. З особливою силою підкреслюється, що партія завжди дотримувалась і дотримується ленінського принципу правильного, об'єктивного висвітлення історії нашої держави. Гострій, справедливій критиці були піддані окремі спроби з непартійних, позакласових позицій оцінювати історичний шлях радянського народу, применшити значення його соціалістичних завоювань.

Значне місце у працях радянських суспільствознавців приділено аналізу нових явищ у розвитку сучасного капіталізму, шляхів і форм впливу світової соціалістичної системи на розвиток несоціалістичної частини світу, вивченню нових процесів в економіці соціалістичних і капіталістичних країн, що відбуваються під впливом науково-технічної революції.

² «Радянська Україна», 22 квітня 1971 р.

Досвід минулих років переконливо підтвердив, що подолання наслідків культу особи, а також суб'єктивістських помилок, благотворно вплинуло на загальнополітичну і насамперед ідеологічну обстановку в країні, на розвиток суспільних наук, в тому числі й історичної, зростання їх ролі.

Внаслідок піклування Комуністичної партії створено всі умови для творчої, плідної роботи. Протягом останніх років завершено видання праць К. Маркса і Ф. Енгельса, Повного зібрання творів В. І. Леніна, вийшло три тома восьмого видання «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», шість книжок багатотомної історії партії, видруковано ряд тематичних збірників В. І. Леніна, вибрані твори видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, доповнено та виправлено підручники з історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії, політичної економії, наукового комунізму тощо.

Програмним документом у галузі дальшого розвитку марксистсько-ленінської науки стала постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо дальшого розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» (серпень 1967 р.). Корінні проблеми теорії й практики комуністичного будівництва узагальнено в промовах і статтях Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, що ввійшли до двотомника «Ленінським курсом» (видано в ювілейному році).

Значно посилилось партійне керівництво науково-дослідною роботою в галузі суспільних наук в нашій республіці. Після XXIII з'їзду КПРС і прийняття постанови ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. ЦК КП України неодноразово обговорював питання, пов'язані з станом досліджень і викладання суспільних наук.

У період поступового переходу від соціалізму до комунізму дедалі більше зростає керівна роль Комуністичної партії — визнаного авангарду робітничого класу, всього радянського народу. Тому цілком природно, що з багатьох підрозділів історичної науки на перший план висувається історико-партійна наука. Її провідна роль серед інших історичних наук визначається тим місцем, яке посідає КПРС у радянському суспільстві, у революційному оновленні світу. Історія нашої партії, втілюючи в собі багатий досвід боротьби за здійснення на практиці геніальних накреслень К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, дає ключ усьому людству до розуміння об'єктивних законів класової боротьби і революційних перетворень. Історія КПРС, як марксизм-ленінізм в дії, як невичерпна скарбниця революційного досвіду і думки, допомагає партії у теоретичному розв'язанні завдань комуністичного будівництва, є могутньою зброєю комуністичного виховання трудящих.

З певним доробком до XXIV з'їзду КПРС прийшли й історики партії України. У минулому п'ятиріччі в республіці значно розширились масштаби науково-дослідної роботи у галузі історії КПРС і КП України. Цьому сприяла підготовка до святкування 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, піввікового ювілею утворення УРСР та КП України. Вченими республіки видано понад 200 праць та монографій, кращі з яких є вагомим вкладом у розвиток історичної науки.

Наближення тематики досліджень до актуальних питань сучасності, зосередження зусиль навколо слабо розроблених проблем, зростання кваліфікації наукових кадрів, — все це дозволило підвищити науково-теоретичний та ідейно-політичний рівень історико-партійних публікацій. У Звітній доповіді ЦК КП України XXIV з'їзду партії член Політбюро ЦК КПРС, Перший секретар ЦК КПУ П. Ю. Шелест дав високу оцінку третьому доповненому виданню «Нарисів історії Комуністичної

партії України», підготовлених Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, а також відзначив монографії «Аграрна революція в Росії», «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу», ряд праць з питань теорії й практики комуністичного будівництва в нашій країні, багатотомні видання з історії громадянської війни та історії міст і сіл республіки.

У республіці провідною науковою установою, координуючим центром у галузі історико-партійної науки є Інститут історії партії ЦК КП України, який, зокрема, здійснює переклад на українську мову творів класиків марксизму-ленінізму і документів КПРС. Уже завершено переклад четвертого російського видання творів В. І. Леніна та другого російського видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса. За дорученням ЦК КП України Інститут перекладає на українську мову Повне зібрання творів В. І. Леніна у 55 томах. Роботу буде завершено протягом цього п'ятиріччя. Видання творів класиків марксизму-ленінізму є могутнім знаряддям ідейно-теоретичного озброєння мас, важливим засобом розвитку української мови та культури.

За заслуги у науковій розробці історії Комуністичної партії, пропаганді ідейної спадщини класиків марксизму-ленінізму Інститут історії партії ЦК КП України Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 травня 1971 р. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Ця висока нагорода є оцінкою діяльності істориків партії всієї республіки.

Після XXIII з'їзду КПРС значно розширився обсяг досліджень з історії партії. У республіці лише протягом 1967—1970 рр. видано понад 150 історико-партійних праць, опубліковано чимало наукових статей. Тільки в «Українському історичному журналі» та міжвідомчому збірнику «Наукові праці з історії КПРС» видруковано понад 1 тис. статей та інших матеріалів з питань історії партії. Нині розробляється близько 800 тем, у тому числі понад 100 монографічних, а також 135 докторських і 546 кандидатських дисертацій. Загін істориків партії республіки налічує близько 1200 чол., серед них — 50 докторів і понад 600 кандидатів наук.

Значно посилилась увага істориків партії до вивчення проблем сучасності. Про це свідчить той факт, що з названої кількості опублікованих праць у 22 досліджено питання періоду Великої Вітчизняної війни, 13 — післявоєнної відбудови й розвитку соціалістичного народного господарства, 43 — періоду будівництва комунізму. З тем, що розробляються, 112 присвячені періоду 1946—1958 рр. і 260 — 1959—1970 рр.

Важливе місце серед історичних досліджень займає вивчення та пропаганда ленінської теоретичної спадщини, висвітлення ролі В. І. Леніна в історичній долі українського народу, зокрема в розвитку революційного руху на Україні, створенні й діяльності Комуністичної партії України, керівництві більшовицькими організаціями в боротьбі за встановлення Радянської влади та утвердження Української Радянської держави. Тільки до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна в республіці вийшло понад 60 праць про життя і діяльність вождя, значення його теоретичної спадщини.

Проте на XXIV з'їзді КПРС і на XXIV з'їзді КП України зазначалося, що у розвитку суспільних наук, зокрема історії, ще є серйозні недоліки. Істотними вадами багатьох наукових праць є описовість і декларативність, спрощене трактування складних соціально-політичних процесів. Вчені мало ще приділяють уваги дослідженню загальних закономірностей розвитку й діяльності КПРС, корінних питань її страте-

гії й тактики на різних етапах соціалістичного й комуністичного будівництва, історичного досвіду боротьби проти антиленінських угруповань. У республіці не видано узагальнюючих праць про вклад нашої партії у розвиток марксистсько-ленінської теорії, а також ґрунтовних досліджень з питань методології та історіографії історико-партійної науки. Ще слабо досліджуються актуальні питання сучасності, зокрема про досвід партії щодо втілення в життя нової системи управління, прискорення темпів науково-технічного прогресу. Недостатньо вивчається ряд важливих аспектів історії КП України як бойового загону КПРС.

В документах XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України підкреслюється необхідність посилити боротьбу з проникненням у свідомість радянських людей чужих нам поглядів, широкого наступу на буржуазну ідеологію. «Необхідно завжди пам'ятати, що соціально-економічні науки,— говорив П. Ю. Шелест на XXIV з'їзді КП України,— це гостра зброя у боротьбі проти буржуазної ідеології»³. Треба лише вміти користуватися цією випробуваною зброєю. У цьому плані багато належить зробити історикам партії, які повинні активніше викривати буржуазні та буржуазно-націоналістичні фальсифікації історії КПРС і КП України, ширше узагальнювати досвід боротьби партії проти реформізму, правого і «лівого» опортунізму, за єдність світового комуністичного та робітничого руху.

У своїй підривної діяльності проти країн соціалістичної співдружності ідеологи імперіалізму основну ставку роблять на антирадянщину, антикомунізм. Історики партії повинні рішуче викривати безпідставність вигадок заклятих ворогів людства, всіх темних сил реакції — від агресивного американського імперіалізму і оскаженого сїонізму до рещток білогвардійщини, буржуазно-націоналістичного охвістя, зокрема українського, зрадників, опортуністів різних мастей і відтінків.

XXIV з'їзд КПРС та XXIV з'їзд КП України звернули увагу працівників ідеологічного фронту, зокрема вчених суспільних наук, на те, що теоретична робота — це важлива частина нашого загального інтернаціонального, революційного обов'язку. В умовах протиборства на світовій арені сил капіталізму і соціалізму, зазначалося на XXIV з'їзді КПРС, необхідно рішуче викривати спроби різного роду ревізіоністів вихолостити революційне вчення, перекрутити практику соціалістичного й комуністичного будівництва. Працівники теоретичного фронту повинні уникати повторення формул, що пережили себе. Невміння або небажання по-новому підходити до вирішення поставлених сучасністю проблем завдає великої шкоди, створює додаткові можливості для поширення ревізіоністських підробок під марксизм-ленінізм. Переконливість критики буржуазних і ревізіоністських випадів проти наших теорії й практики значною мірою посилюється тоді, коли враховуються досягнення суспільних наук, марксистсько-ленінської теорії.

З'їзд партії зобов'язав вчених неухильно підвищувати науково-теоретичний рівень історичних досліджень. Не можна миритися з тим, що окремим з них властиві елементи суб'єктивізму та односторонності в трактуванні історичних подій, оцінці діячів. Непоодинокі випадки необ'єктивного добору документів, тенденційного тлумачення фактів. Подібних помилок припускалися й деякі історики України, які під час висвітлення історії КП України періоду соціалістичної революції і громадянської війни акцентували увагу на помилках і недоліках у діяльності партійних організацій України, перебільшували вплив на них опортуністичних елементів, намагалися законсервувати застарілі поло-

³ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 46.

ження, зберегти нашарування, відкинуті історичною наукою після XX з'їзду КПРС.

Комуністична партійність в суспільній науці — це принцип наукового мислення, який зобов'язує вченого в оцінці суспільних явищ свідома й відверто ставати на точку зору робітничого класу і його партії. Лише комуністична партійність забезпечує глибоко науковий і об'єктивний підхід до явищ суспільного розвитку. «Головне в ленінському підході до суспільних явищ і процесів, — вказується в Тезах ЦК КПРС до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, — органічна єдність наукової об'єктивності і принципової оцінки їх з позицій робітничого класу»⁴.

Досвід розвитку суспільних наук незаперечно свідчить, що неспроможність окремих ідеологічних працівників піддати суспільні явища всебічному діалектичному аналізу, їх відхід від принципових партійних позицій неминуче веде до перекручення історичної правди, неправильних наукових висновків.

Марксизм-ленінізм вимагає конкретно-історичного підходу до аналізу фактів, явищ, подій як минулого, так і сучасного. Одним з головних принципів діалектичного методу вивчення об'єктивної дійсності є історизм — найнадійніший засіб у суспільних науках. Для того, щоб не загубитися в дрібницях і найрізноманітніших поглядах, вказував В. І. Ленін у лекції «Про державу», треба не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер⁵. Принцип історизму тісно пов'язаний з класово-партійним підходом до оцінки суспільних явищ та подій і не має нічого спільного з буржуазним об'єктивізмом. Ленінське розуміння партійності та історизму виключає об'єктивізм з його грою у фактики, затушовування класової боротьби, примирення суперечливих тенденцій історичного розвитку. Буржуазний об'єктивіст, писав В. І. Ленін, «...доводячи необхідність даного ряду фактів, завжди ризикує збитися на точку зору апологета цих фактів; матеріаліст розкриває класові суперечності і тим самим визначає свою точку зору»⁶.

Частина історичних праць характеризується надмірним емпіризмом, спрощеним викладом важливих теоретичних положень, примітивним описом соціально-політичних і економічних процесів. Деякі науковці замість глибокого аналізу й узагальнення фактів, їх докладного розбору лише ілюструють ними заздалегідь надумані концепції. Тому ряд праць хвибує відсутністю постановки нових проблем, широких філософських узагальнень, науково-обґрунтованих пропозицій щодо дальшого удосконалення форм і методів організаторської та ідеологічної роботи партії.

На з'їздах КПРС і КП України підкреслювалася необхідність узагальнення досвіду партійного будівництва, організаційно-партійної та ідеологічної діяльності партії. У дослідженнях подібного плану повинні бути науково-обґрунтовані рекомендації щодо дальшого вдосконалення стилю і методів партійного керівництва господарським будівництвом, Радами, профспілками, комсомолом. Керівництвом до дії для істориків партії мусить стати висновок XXIV з'їзду КПРС про те, що в суспільних науках необхідний дедалі рішучіший поворот до розробки актуальних проблем для сьогодення й майбутнього.

⁴ Тези ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна», К., 1970, стор. 5.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 421.

⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 389—390.

На з'їзді наголошувалося на необхідності комплексного підходу до найважливіших питань теорії і практики, їх глибокої розробки представниками всіх суспільних наук. Звідси випливає потреба глибокої інтеграції наукової думки вчених-суспільствознавців як у вивченні внутрішніх, так і міжнародних проблем.

Розвитку історичної науки значною мірою заважають недоліки в організації планування та координації науково-дослідної роботи, поверхова апробація рукописів, незадовільна постановка наукової критики. Окремі історики після захисту докторських і кандидатських дисертацій згортають науково-дослідну роботу, недостатньо дбають про підготовку наукової зміни. Трапляються ганебні випадки, коли деякі дослідники вдаються до компіляції і плагіату, стають на шлях фальсифікації історії.

Для розвитку історико-партійної науки в нашій республіці важливе значення має постанова ЦК Компартії України від 16 лютого 1971 р. «Про дальший розвиток досліджень в галузі історико-партійної науки і поліпшення її викладання у вузах республіки». В ній глибоко проаналізовано стан історико-партійної науки на Україні, визначено конкретні шляхи її дальшого розвитку. Зокрема, перед Інститутом історії партії, Інститутом історії АН УРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР поставлено завдання зосередити зусилля істориків партії на розробці найактуальніших проблем діяльності КПРС і КП України, а також місцевих партійних організацій, на різних етапах революційної боротьби та будівництва соціалізму й комунізму, а саме: ролі В. І. Леніна у розгортанні революційного руху, творчому розвитку марксизму, створенні партії нового типу, більшовицьких організацій на Україні, боротьбі за соціалістичну революцію, встановленні диктатури пролетаріату, побудові соціалізму й захисту його завоювань; дослідженні закономірностей розвитку й діяльності партії, зростанні її ролі в економічному, соціальному, політичному та духовному житті радянського суспільства, створенні матеріально-технічної бази комунізму, прискоренні темпів науково-технічного прогресу, формуванні комуністичних суспільних відносин, вихованні нової людини — будівника комунізму; вивченні вкладу КПРС у розвиток марксизму-ленінізму, її стратегії й тактики, боротьбі з антипартійними угрупованнями за зміцнення союзу робітничого класу й трудового селянства, здійсненні ленінської національної політики на Україні, утвердженні дружби народів СРСР. XXIV з'їзд КПРС підкреслив, що теоретичні сили партії повинні бути спрямовані на дальшу розробку актуальних проблем сучасного суспільного розвитку.

ЦК КП України доручив історикам партії республіки у найближчі роки створити багатотомну історію КП України, ряд узагальнюючих праць про боротьбу партії за торжество на Україні ленінської програми в галузі економічного, політичного, культурного й національного будівництва, про зростання ролі партії в суспільно-політичному житті.

В. І. Ленін, характеризуючи значення документів більшовицьких з'їздів, зазначав, що вони становлять важливий історичний і політичний матеріал. Значення документів XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України для історико-партійної науки полягає в тому, що, по-перше, в них дано глибоку наукову оцінку цілого етапу, пройденого нашою партією; по-друге, вони конкретизують завдання дальшої роботи істориків партії, є для них методологічною основою. Матеріали з'їздів — скарбниця ідей і фактів для наукового висвітлення діяльності партії щодо створення матеріально-технічної бази комунізму.

В. І. Ленін у роботі партійних з'їздів надзвичайно високо цінив узагальнення практичного досвіду господарського будівництва. Ця

ознака була притаманна й XXIV з'їздові КП України, у виступах делегатів якого узагальнено досвід господарської діяльності партії. У матеріалах з'їзду відбито все те важливе й нове, що внесла партійна організація України у скарбницю загальнопартійного досвіду господарського будівництва. Популяризувати рішення й матеріали з'їзду серед широких кіл громадськості — почесне завдання істориків.

Чільне місце в дослідженнях істориків партії повинні посісти проблеми з галузі соціальної політики. Це — діяльність партії у справі зміцнення єдності радянського суспільства, зростання ролі робітничого класу, зближення класів і соціальних груп, націй і народностей, а також боротьба партії за послідовний розвиток соціалістичної демократії й піднесення політичної та трудової активності трудящих, зростання їх комуністичної свідомості й культури, духовний розквіт.

Найсерйознішу увагу слід звернути на вивчення проблем партійного будівництва: удосконалення методів партійного керівництва, дотримання ленінських норм партійного життя, згуртування партійних рядів, всемірного зміцнення зв'язків партії з робітничим класом, з усім радянським народом. Важливі завдання стоять перед істориками партії також у галузі дослідження закономірностей зовнішньо-політичної діяльності КПРС.

Завдання істориків партії допомагати КПРС у здійсненні її політики, у комуністичному вихованні трудівників радянського суспільства.

Наукова розробка питань історії партії, радянського суспільства і всесвітньої історії тісно пов'язана з необхідністю глибокого засвоєння закономірностей історичних процесів трудящими, особливо молоддю. Протягом останніх років дещо поліпшилось викладання історичних дисциплін у вузах республіки. Підвищився науково-теоретичний і методичний рівень лекцій та семінарських занять, що спричинилося до зростання їх ролі у формуванні ідейних переконань студентської молоді. Однак у багатьох вузах викладання історичних дисциплін, у тому числі й історії партії, ще не відповідає сучасним вимогам. Як вказується у постанові ЦК КП України від 16 лютого 1971 р. в лекціях та на семінарських заняттях часто не враховується специфіка історії КПРС як науки, збіднена її теоретична основа, слабо розкриваються загальні закономірності розвитку й діяльності партії, її стратегія й тактика, конкретні форми їх реалізації на різних історичних етапах.

В лекціях окремих викладачів припускаються серйозні теоретичні й фактичні помилки, елементи нігілістичного ставлення до окремих періодів історії, досягнень світового революційного руху, доволіно оцінюються деякі явища й події, не чітко розкривається суть політики партії, а також соціально-економічні процеси в нашій країні та за рубежом. Викладачам історії необхідно повніше розкривати ідейну боротьбу партії проти меншовизму, троцькізму, опортунізму, органічно пов'язуючи її з викриттям ідеології сучасних правих і «лівих» ревізіоністів.

Треба забезпечити високу ефективність усіх форм навчального процесу, активніше залучати студентську молодь до наукової й пропагандистської діяльності, розвивати у неї інтерес до творчого оволодіння марксистсько-ленінською теорією, знаннями законів історичного розвитку, методологією викриття буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії КПРС і КП України.

Сучасний етап суспільного розвитку, що характеризується швидкими темпами соціального й науково-технічного прогресу, ставить нові, підвищені вимоги до рівня наукової кваліфікації кадрів істориків. Йдеться насамперед про фундаментальне знання марксистсько-ленінської теорії, оволодіння науковою методологією історичного дослідження, широку ерудицію в усіх галузях економічного, політичного, міжнарод-

ного, культурного та наукового життя. Науковець-історик повинен завжди бути на рівні останніх досягнень вітчизняної історичної та суміжних наук, знати іноземні мови. Нарешті, широко застосовувати у своїй роботі сучасні методи дослідження (математичні, соціологічні тощо), використовувати технічні засоби роботи з документами та іншими джерелами.

Вимоги XXIV з'їзду КПРС щодо корінного поліпшення якості підготовки спеціалістів повною мірою стосуються історичних факультетів університетів і педагогічних інститутів, аспірантури, Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка.

У заключній промові на XXIV з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев підкреслив, що протягом значного проміжку часу рішення і документи з'їзду будуть перебувати у центрі ідейно-теоретичного життя партії та народу. Комуністи, всі радянські люди черпатимуть у них натхнення, керуватимуться ними у своїй роботі. Ці слова цілком і повністю стосуються численного загону істориків України, якому належить внести і свій вклад у здійснення грандіозної програми комуністичного будівництва, накресленої XXIV з'їздом КПРС. Завдання істориків — глибоко і переконливо розкривати захоплюючі перспективи нової п'ятирічки, показувати багатогранну діяльність ленінської партії, радянського народу в галузі економічного, політичного, соціального й культурного розвитку.

Здійснюючи рішення XXIV з'їзду КПРС, XXIV з'їзду Компартії України та постанову ЦК Компартії України від 16 лютого 1971 р. «Про дальший розвиток досліджень у галузі історико-партійної науки і поліпшення її викладання у вузах республіки», Інститут історії партії ЦК КП України, Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, кафедри КПРС вузів уже провели певну роботу. Так, у тематиці наукових праць Інституту історії партії приділяється більше уваги сучасній проблематиці, зокрема зростанню керівної ролі КП України в суспільному житті республіки, її діяльності щодо вдосконалення партійної інформації, ідеологічної роботи, ролі партійних організацій у здійсненні науково-технічної революції, а також викриттю фальсифікацій буржуазних ідеологів, які намагаються очорнити нашу країну, наші ідеали, нашу мету, підірвати переконаність радянських людей у перемогі комунізму.

З метою поліпшення роботи кафедр суспільних наук у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України відбулися наради викладачів, на яких зроблено уточнення планів наукової розробки проблем історії КПРС та історії Компартії України. Пленум Республіканської ради у справі координації наукової розробки історії КПРС та історії КП України також розглянув завдання Ради й опорних кафедр щодо розробки питань історії партії та її викладання у вузах. Природно, що це лише перші кроки на шляху перетворення в життя настанов партії в галузі ідеологічної роботи, зокрема підвищення ролі суспільних наук у будівництві комунізму.

Взявши на озброєння рішення XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України, історики республіки повинні докласти всіх зусиль до дальшого піднесення ідейно-політичного та науково-теоретичного рівня наукових досліджень, розширення їх проблематики, створення фундаментальних праць з історії Комуністичної партії і Радянської країни, гідних епохи будівництва комунізму.

До 30-річчя від дня початку Великої Вітчизняної війни

М. В. КОВАЛЬ, І. І. ЛАДИВІР

ДІЯЛЬНІСТЬ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ ПО НАРОЩУВАННЮ ВОЄННО-ПРОМИСЛОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ

Вторгнення німецько-фашистських військ у межі нашої Батьківщини ввергло її економіку в смугу тяжких випробувань. Хоча у країні в роки соціалістичного будівництва було створено велику сучасну воєнно-економічну базу, в обстановці, що склалася, вона не була повністю використана для своєчасного і достатнього виробництва необхідної воєнної техніки. Рівень виробництва основних видів стратегічних матеріалів в СРСР був нижчим, ніж у Німеччині, яка, готуючись до війни, форсувала випуск воєнної продукції. До того ж, фашисти сподівалися, що їх раптовий і навальний удар деморалізує радянський народ, призведе до розвалу господарське життя СРСР і цим полегшить його розгром.

Проте кінцевий результат гігантської битви двох армій зумовлювався об'єктивними факторами: докорінними перевагами економічної, соціальної та політичної організації радянського суспільства над капіталістичним суспільним та державним ладом. У жодній з воєн роль економічних факторів, творчої самовідданої праці народу, його організованості і дисциплінованості не була такою вагомою, як у Великій Вітчизняній війні.

Успішні воєнні дії Радянського Союзу проти фашистської Німеччини та її сателітів ґрунтувалися на великих можливостях соціалістичної промисловості та сільського господарства, трудових зусиллях виробників, міцності радянського тилу.

З перших днів великої битви з фашизмом на роботі промисловості негативно позначилися матеріальні та людські втрати, порушення зв'язків між основними економічними районами і ускладнення в роботі залізниць. Війна проти німецько-фашистських загарбників викликала величезне напруження всіх сил і засобів народу і країни. Під керівництвом Комуністичної партії трудящі поступово налагоджували воєнне господарство, забезпечували Червону Армію зброєю, боеприпасами, спорядженням та продовольством.

Перебудувати народне господарство за умов війни означало перевести всі галузі промисловості, у тому числі мирні, на виробництво озброєння та іншої продукції, необхідної фронту, якнайшвидше освоїти нові виробничі потужності, виконувати плани з меншою кількістю персоналу і в стислі строки, використовувати всі внутрішні резерви, суворо

додержувати режиму економії, вдосконалювати організацію праці та виробничого процесу. Перетворення країни в єдиний воєнний табір відбувалося за «Мобілізаційним народногосподарським планом на III і IV квартали 1941 р.», що передбачав всебічний розвиток оборонного виробництва, збільшення видобутку палива та стратегічної сировини, капітальне будівництво великої кількості промислових об'єктів у східних районах країни.

У перші дні війни необхідно було замаскувати заводи і фабрики, що діяли на територіях, які бомбардували німці. Десятки тисяч робітників та службовців зашпаровували вікна, перекрашували в синій колір ліхтарі, різнобарвними фарбами покривали стіни, маскували під сади або лани дахи промислових споруд, хрест-на-хрест заклеювали смужками паперу вікна на випадок бомбардувань тощо. Ця трудомістка робота сприяла успішному переведенню економіки на воєнні рейки.

Вже через тиждень після початку війни не було жодного підприємства, яке б не виробляло продукції для фронту. Загальний обсяг виробництва «мирних» товарів зменшився, а випуск деяких видів зовсім припинився. «У нас не може бути тепер «мирних підприємств»,— писала «Правда».— Кожний завод, кожна фабрика повинні працювати для задоволення воєнних потреб»¹. Металурги виготовляли високоякісні марки металу, виплавляли спеціальні види сталі для виробництва танків; машинобудівна промисловість випускала бойову техніку та озброєння; легка і харчова — амуніцію та продовольство для армії, транспорт також перебудовувався відповідно до потреб фронту. На підприємствах місцевої промисловості та промкооперації налагоджувалося виробництво військового обмундирування, перев'язувальних матеріалів, маскувальних засобів, харчових концентратів, консервів тощо.

Перехід до випуску воєнної продукції потребував дообладнання і переоснащення багатьох підприємств, створення нової технології, спеціалізації цехів та ділянок, використання нової документації, перепідготовки робітників. Ця робота була проведена у винятково короткий строк і прискорила випуск техніки для фронту².

Щоб якнайшвидше перебудувати економічне життя суспільства на воєнний лад, необхідно було морально й ідейно мобілізувати радянських людей на тяжку і тривалу працю для оборони країни. Вирішальна роль у здійсненні цього належала Комуністичній партії. Було оголошено рішучу боротьбу з благодушністю і безтурботністю, вжито енергійних заходів для зміцнення громадської дисципліни і порядку.

Тяжкі випробування випали на долю радянських народів, зокрема українського. За роки передвоєнних п'ятирічок трудящі Української РСР перетворили свою республіку в розвинуту індустріально-колгоспну державу. Питома вага промислової продукції УРСР у загальносоюзному виробництві становила на початок війни: по чавуну — 64,7%, сталі — 48,8%, прокату — 49,7%, залізній руді — 67,6%, вугіллю — 50,5%, металургійному устаткуванню — 67,5%³. За рівнем розвитку важкої індустрії Радянська Україна випередила ряд європейських країн. У ній налічувалося 28,4 тис. колгоспів, 929 радгоспів, 1227 МТС, де було 94,6 тис. тракторів, 33,2 тис. комбайнів, 54,9 тис. вантажних автомобілів⁴. Напередодні війни УРСР стала житницею Радянського Союзу.

¹ «Правда», 10 липня 1941 р.

² М. З. Данилюк. Натхненна праця в ім'я перемоги, К., 1970, стор. 12.

³ Досягнення Радянської України за 40 років. Статистичний збірник, К., 1957, стор. 35.

⁴ Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1957, стор. 100, 266, 329.

Розгорнувши військові дії проти СРСР, Гітлер намагався «якомога швидше подарувати німецькому народові всі багатства України і Донбасу»⁵. Адже головною умовою успіху його майячних планів було захоплення території нашої республіки і використання її природних ресурсів та промислових потужностей. Якщо гітлерівському керівництву потрібні були український метал, вугілля, руда, то загребущі руки солдатні жадібно тяглися до українського хліба, молока, м'яса. Її настрої можна проілюструвати уривком з листа Е. Бауера дружині: «Кожен з нас радіє, що має щастя бути тут у сучасну пору. Справа не тільки в перемогах, а й у чудовому жранні». Цинічні розрахунки на «жрання», як і на стратегічні ресурси, червоною ниткою проходять крізь усі документи окупантів. Саме цим пояснюється особливо запеклий і кривавий характер боїв на території України.

У полум'ї Великої Вітчизняної війни випробовувалася вірність українського народу ідеям Леніна, його відданість Радянській владі і Комуністичній партії. З першого дня ставши на фронтову вахту, трудящі несли її до останнього часу війни. Вони розуміли, що Україна — найближчий тил Червоної Армії, тому її промислова і продовольча база має забезпечувати всі поточні потреби фронту.

Велика увага приділялася збільшенню виплавки металу. Такі потужні металургійні підприємства, як Сталінський, Маріупольський, Макіївський, Єнакієвський, «Дніпроспецсталь» та ін., змінивши структуру виробництва і номенклатуру продукції, значно збільшили випуск спецсталей. Водночас гіганти металургії виконували поточні замовлення діючої армії. На Сталінському заводі за короткий час було освоєно виробництво протитанкових іжаків, корпусів бомб, гранат, мін. Лише за серпень—вересень 1941 р. виготовлено понад 50 тис. гранатних корпусів, менш ніж за місяць збудовано потужний бронепοїзд, що вступив у бій 10 жовтня 1941 р. під Волновахою, і броневий автомобіль «Металург Донбасу»⁶. Жданівський завод ім. Ілліча, одержавши завдання випустити 6 бронепοїздів, за 22 дні збудував 12⁷. Робітники та інженерно-технічний персонал «Азовсталі» обладнали і відправили діючій армії два бронепοїзди, спорудили три понтонних мости, переобладнали у військові деякі кораблі Азовської флотилії⁸.

Велике значення для перебудови народного господарства республіки і нарощування воєнно-промислового потенціалу мало розширення її паливно-енергетичної бази. Партійні і господарські органи зосередили увагу виробничих колективів на збільшенні вуглевидобутку шляхом максимального використання потужностей шахт Донбасу. У липні 1941 р. видобуток вугілля в Донецькому басейні був вищий, ніж у мирний час. Частина електростанцій була виведена з ладу внаслідок бомбардувань, тому вживалися заходи для збільшення потужностей діючих, зокрема на них проведено монтаж додаткових і запасних агрегатів. Працюючи з максимальним напруженням, Дніпрогес ім. Леніна повністю забезпечував електроенергією шахти Донбасу, металургійні та машинобудівні заводи Придніпров'я.

За лічені дні підприємства машинобудівної промисловості Києва, Харкова, Одеси, Сталіно, Запоріжжя, Дніпропетровська, Сум, Херсона почали випускати танки, бронепοїзди, гармати, міномети, мотори, боеприпаси. Замовлення Червоної Армії виконували колективи всіх заво-

⁵ Мировая война. 1939—1945 годы. Сборник статей, М., 1957, стор. 170.

⁶ Г. Володин. По следам истории (Очерки из истории Донецкого ордена Ленина металлургического завода им. В. И. Ленина), Донецк, 1967, стор. 253.

⁷ Д. Грушевский. Имени Ильича, Донецк, 1966, стор. 101.

⁸ 30 пламенных лет, Донецк, 1964, стор. 64—65.

дів та фабрик Ворошиловграда. Так, завод «20 років Жовтня» на вересень 1941 р. домігся збільшення випуску оборонної продукції порівняно з квітнем того ж року в 16 разів, ім. Артема — в 4. Заводи гірничого устаткування ім. Пархоменка, ім. К. Маркса і Краснолуцький налагодили виробництво авіабомб, корпусів мін, автоматичної стрілецької зброї, причому незабаром перевиконували план у 2 рази⁹.

Під час оборони Києва воєнну продукцію випускали майже всі підприємства столиці України. На заводі ім. Лепсе ремонтувалися мотори танків, з конвейерів заводів ім. Горького та «Економайзер» сходили міни, «Червоного екскаватора» — снаряди, «Більшовика» — протитанкові загородження. Робітники та інженерно-технічні працівники «Ленкузні» переобладнували буксирні та пасажирські пароплави під військові кораблі, меблева фабрика ім. Боженка, деревообробний комбінат, Дарницький фанерний завод випускали найрізноманітнішу продукцію для фронту. Авторемонтний та авіаційний заводи сформували пересувні ремонтні бригади, що діяли безпосередньо у військах Південно-Західного фронту¹⁰.

Героїчна трудова діяльність населення Одеси дала змогу створити у місті базу для ремонту і виробництва бойової техніки. Завод ім. Петровського почав випускати детонатори для ручних гранат, ім. 10-річчя Жовтня і «Червоної гвардії» — гусениці для бронемашин, ім. Січневого повстання — міномети, а також переобладнував трактори і тягачі на танки. В ході оборони міста необхідно було налагодити виробництво вибухівки, яка в Одесі до війни не вироблялася. Це завдання з честю виконав колектив пробочно-ліноліумного заводу «Більшовик»¹¹. Чимало дрібних підприємств, різних майстерень пересувалося разом з військами і ремонтувало бойову техніку.

Враховуючи те, що перемога у війні кується не тільки на фронті, але й в тилу, партія та уряд вжили заходів для забезпечення народного господарства, насамперед промисловості, робочою силою. Всі чоловіки та жінки, зайняті в оборонній промисловості, на час війни були оголошені мобілізованими. В разі необхідності органи влади мали право переводити їх на інші підприємства, запроваджувати обов'язкові понаднормові роботи тривалістю до трьох годин на день.

У перші дні після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз сотні тисяч людей оголосили себе добровільно мобілізованими. На заклик комсомольців Києва на оборонні підприємства прийшли тисячі студентів та учнів шкіл¹². Згодом група колишніх кадрових робітників Харкова закликала пенсіонерів-виробничників повернутися на свої робочі місця. Цей патріотичний почин був підхоплений багатьма тисячами пенсіонерів. Висловлюючи загальну думку, колишній робітник кадіївської шахти ім. Ілліча О. С. Дорогавцев говорив: «Мені вже за 60 років, але я ще послужу Батьківщині на трудовому фронті. Завтра я йду працювати у шахту. І буду працювати так, щоб своєю працею синам і всім радянським бійцям допомогти бити фашистів»¹³. Незмірно зросла роль жінок на виробництві. Десятки тисяч їх замінили своїх чоловіків і братів, які пішли на фронт. Думки і прагнення патріоток висловила дружина робітника Херсонської взуттєвої фабрики Світлиця.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 18, арк. 1—7.

¹⁰ Я. П а ш к о. Місто-герой на Дніпрі, К., 1969, стор. 46; ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 307, арк. 89; од. зб. 328, арк. 228.

¹¹ Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Сборник документов и материалов, Одесса, 1970, стор. 135—137; З. П е р ш и н а. Имени Январского восстания, Одесса, 1963, стор. 147.

¹² «Советская Украина», 24 червня 1941 р.

¹³ Шахта имени Ильича. Очерки, Донецк, 1970, стор. 27.

Коли її чоловік пішов на фронт, вона заявила у парткомі: «Я розумію, які завдання стоять зараз перед трудящими нашої країни. Ми повинні працювати з подесвяченою енергією, більше давати продукції. Прошу прийняти мене на місце мого чоловіка. Буду працювати сумлінно, по-стахановському»¹⁴.

Значно зросли лави робітничого класу і за рахунок дострокового випуску учнів ремісничих училищ та шкіл ФЗН. Усі ці заходи дали змогу залучити ще майже 25% робочої сили на промислові підприємства. Трудова мобілізація була важливою підмогою у перебудові народного господарства і нарощуванні воєнно-економічного потенціалу.

Велика визвольна війна проти німецько-фашистських загарбників, невичерпна творча ініціатива породили могутній всенародний рух за всемірний розвиток виробництва. Внаслідок усвідомлення радянськими людьми патріотичного значення праці повсякденна напружена діяльність, постійна здатність до трудового подвигу стали більше, ніж у довоєнний час, властивістю трудящих мас.

У роки війни набагато скоротилися строки виконання замовлень, що призвело до різкого зростання трудового напруження, виняткового посилення темпів роботи. Наслідки перших кроків перебудови виробничої діяльності суспільства можна простежити на прикладі промисловості УРСР. За даними Статуправління республіки, робочий час у липні 1941 р. використовувався продуктивніше, ніж у червні. Це було досягнуто в основному за рахунок інтенсифікації трудового процесу (широке запровадження понаднормової праці і скорочення кількості простоїв). У липні кількість понаднормових годин у середньому на одного робітника зросла в 2,5 рази¹⁵.

Одним з джерел підвищення воєнно-економічного потенціалу стало соціалістичне змагання. Змагалися колективи споріднених підприємств, промислових міст, економічних районів, цілих галузей народного господарства. Швидко поширилися такі нові форми соцзмагання, як рух двохсотенників, трьохсотенників, а пізніше й тисячників. За прикладом робітників Горьківського автозаводу та Уралмашу на українських підприємствах виникали молодіжні фронтові бригади, заповіддю яких було: «Працювати в тилу, як на фронті». Сотні й тисячі чудових новаторів-виробничників, майстрів своєї справи прославилися на трудовому фронті. Вони добровільно відмовлялися від вихідних днів, переходили на постійне мешкання до цехів.

Так, протягом семи діб не виходила з цеху одна з бригад Харківського авіаційного заводу, і термінове завдання по випуску бойових машин було виконано вчасно. 5 діб в цеху ХПЗ працювала бригада на чолі з І. Ф. Горбачовим. За цей час вона виконала місячну норму виробітку¹⁶. На Харківському турбогенераторному заводі за ініціативою інженера О. М. Корнієнка створено спеціальну бригаду для виконання термінових замовлень діючої армії. Виробничий план вона перевищувала в 3,5 рази. Незабаром на заводі діяло вже 80 таких бригад; у складі кожної було 10—15 кваліфікованих спеціалістів¹⁷.

На Харківському верстатобудівному заводі по 2—3 норми виконували знатний шліфувальник Г. М. Шаповалов, токарь Г. Д. Медяник, кадровий робітник Я. Є. Гретяк. Коли пішов на фронт змінник шліфу-

¹⁴ Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945). Сборник документов и материалов, Одесса, 1968, стор. 50.

¹⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. Р-2, оп. 7, спр. 582, арк. 101.

¹⁶ Сквозь огненные годы. Очерки истории завода транспортного машиностроения им. Малышева (1895—1966 гг.), Харьков, 1967, стор. 156.

¹⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 328, арк. 72—73.

вальника М. О. Карташова, щоб не зірвати термінове замовлення діючої армії, він працював без відпочинку 12 годин, виробивши 5 норм. Його приклад наслідував фрезерувальник О. В. Каменев, який за добу зробив 3,5 норми¹⁸. На київському заводі «Більшовик» удвічі порівняно з довоєнним часом збільшилася кількість стахановців, що регулярно виконували норму на 400—1000%¹⁹.

У перших лавах новаторів виробництва йшли робітники Донбасу. Вибійники-швидкісники на шахті «Центральна-Ірміно» Синяговський і Ткаченко за липень 1941 р. вирубали 1542 т вугілля, виконавши 5 місячних норм²⁰. На шахті № 17-біс тресту «Донбас-антрацит» було створено першу бригаду наваловідбійниць, а вже у жовтні там працювали 40 наваловідбійниць. На шахті «Карбоніт» тресту «Первомайськ-вугілля» створено жіночу видобувну ділянку. Перша в країні жінка-вибійниця Марія Головачова в шахті № 1-2 Краснодонського району Ворошиловградської області за зміну видобувала по 12 т вугілля замість 7 т за нормою²¹. Робітниця Київської трикотажної фабрики Черелова з своєю бригадою 12 днів підряд працювала по 12 годин, виконуючи щодня по 3 норми²².

Більшого розмаху, ніж до війни, набуло масове раціоналізаторство й винахідництво, що сприяло підвищенню продуктивності праці, допомагало компенсувати нестачу робочої сили, економило кошти і матеріали. У серпні 1941 р. був оголошений місячник по збиранню рацпропозицій на Харківському паровозобудівному заводі, який випускав танки. За два тижні подано 1280 пропозицій, що дали змогу зекономити великі кошти²³. Майстер одного з цехів Миколаївського суднобудівного заводу Гриценко вніс пропозицію, реалізація якої заощаджувала 65 тис. крб., а раціоналізатор Цехановський на Миколаївському заводі ім. 61 комунара запропонував використовувати відходи металу, що дало економію 51 тис. крб.²⁴ Завдяки вдосконаленню пристосувань до револьверних та токарних верстатів, здійсненому наприкінці червня 1941 р. старшим майстром київського заводу «Червоний екскаватор» В. Семинським, продуктивність праці на підприємстві збільшилася в 8—10 разів²⁵.

Самовіддана звияжна діяльність сотень тисяч представників робітничого класу забезпечила безперебійну роботу промисловості, нарощування в стислі строки і у вкрай несприятливих умовах виробничих потужностей. Наприклад, набагато збільшив виробництво продукції Комунарський металургійний завод. Провідний його цех, мартенівський, вже з липня давав на 15—20% більше сталі, ніж до війни²⁶. Виплавка сталі на Єнакієвському металургійному заводі зросла у перші тижні війни на 10—15%²⁷.

Таке саме становище створилося на підприємствах інших галузей, особливо машинобудівної, легкої та харчової. 23 червня 1941 р. з конвейера Харківського тракторного заводу зійшло на 20 тракторів біль-

¹⁸ Харьковский станкостроительный. Очерк истории Харьковского станкостроительного завода им. Косиора (1930—1967), Харьков, 1968, стор. 51.

¹⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 307, арк. 66.

²⁰ «Комуніст», 16 серпня 1941 р.

²¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 124.

²² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 57, оп. 1, од. зб. 495, арк. 6.

²³ Сквозь огненные годы, стор. 155.

²⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 57, оп. 1, од. зб. 495, арк. 6.

²⁵ «Пролетарська правда», 28 червня 1941 р.

²⁶ Комунарцы. История Комунарского ордена Трудового Красного Знамени металлургического завода, Донецк, 1965, стор. 77.

²⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 164—188.

ше, ніж у попередні дні. Пізніше колектив ХГЗ продовжував нарощувати темпи виробництва. За III квартал 1941 р. план по валовому виробництву продукції виконано на 94,4%, а по товарній — на 87,7%. В тих умовах ці показники були, безперечно, значним досягненням. Це стало можливим за рахунок різкого збільшення інтенсифікації праці: з червня по жовтень 1941 р. кількість понаднормових годин становила 5,6% проти 2,06% в 1941 р.; середньомісячний виробіток одного робітника — 100,1% плану²⁸. За перший місяць війни виробничники Харківського верстатобудівного заводу випустили 175 верстатів, тобто на 42 більше, ніж за цей же період 1940 р.²⁹ У 2,5 раза більше, ніж у травні, дав продукції в серпні 1941 р. Харківський паровозобудівний завод³⁰.

Ентузіазм і наполегливість робітничого класу приносили великі результати. За липень 1941 р. лише в 5 областях УРСР (Харківській, Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій, Сумській) було вироблено 107% плану електроенергії, 97,4% вугілля, 93,4% коксу, 91,3% чавуну, 79% сталі тощо³¹. В надзвичайно скрутних умовах війни, коли не могло бути мови про нормальну виробничу діяльність через нальоти ворожих літаків, мобілізації в армію і на спорудження укріплень, зміни в планах, переміщення на Схід робочої сили і виробничих потужностей, такий рівень виконання плану міг бути досягнутий лише завдяки надзвичайному напруженню всіх сил робітничого класу України.

Наведемо дані про роботу промисловості УРСР у перші місяці війни. Металургія дала більше половини загальносоюзного виробітку чавуну і залізної руди, третину сталі й прокату, вугільна промисловість — третину видобутку вугілля³². Машинобудівною промисловістю семи областей (Київська, Запорізька, Полтавська, Одеська, Харківська, Сталінська та Ворошиловградська) за III квартал 1941 р. випущено тільки понад план для потреб Південно-Західного і Південного фронтів 19 бронепоездів, 45 танків, 2711 мінометів, понад 700 тис. мін, відремонтовано 1858 танків і бронемашин, 400 автомашин, 300 гармат. План випуску бомб і ручних гранат був перевиконаний місцевою промисловістю більше як у 2 рази³³. Підприємства легкої промисловості УРСР виготовили 777,2 тис. пар чобіт і армійських черевиків, 301,3 тис. шинелей, 899,3 тис. гімнастйорок, 1024,6 тис. шароварів та багато іншого одягу, а харчової (за неповними даними) — сухарів — 4922 т, макаронних виробів — 9828 т, печива і галет — 562 т, олії — 4161 т, мила — 2564 т та ін.³⁴ Незважаючи на те, що ворогові вдалося захопити значну частину території республіки, внаслідок чого її виробничі можливості скоротилися, робітничий клас вносив великий вклад у створення і розвиток воєнного господарства.

Перебудову всього життя суспільства, у тому числі економічного, на воєнний лад, нарощування воєнно-економічного потенціалу широкі народні маси здійснили під керівництвом партійних, радянських, проф-

²⁸ История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе. Сборник документов и материалов, т. II, Харьков, 1965, стор. 31—33.

²⁹ Харьковский станкостроительный, стор. 51.

³⁰ Сквозь огненные годы, стор. 156.

³¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. Р-2, оп. 7, спр. 455, арк. 71.

³² Развитие народного хозяйства Украинской РСР. 1917—1967, т. 2, К., 1967, стор. 98; В. Мазило. Народне господарство України на службі фронту в перший період Великої Вітчизняної війни.—«Економіка Радянської України», 1965, № 3, стор. 68.

³³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 9, арк. 1—14; од. зб. 11, арк. 14.

³⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. I, стор. 127.

спілкових, комсомольських та господарських органів, які за короткий строк вдосконалили методи роботи серед трудящих.

Хоча внаслідок несприятливого для нашої країни розгортання воєнних дій ворогові вдалося у перші тижні війни вивести з ладу значну частину продуктивних сил, а масова евакуація підприємств, майна МТС і радгоспів, в свою чергу, виключала значні потужності з виробничого процесу, працівники промисловості під керівництвом Комуністичної партії внесли гідний вклад у нарощування воєнно-промислового потенціалу країни, організацію ефективної матеріально-технічної допомоги Червоній Армії. Цим трудящий Україні великою мірою сприяли зриву фашистських планів «блискавичної» війни.

П. М. ДУБРОВЧЕНКО

ЦИВІЛЬНИЙ ПОВІТРЯНИЙ ФЛОТ У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

З перших днів Великої Вітчизняної війни цивільний повітряний флот, мобілізувавши всі свої сили, скерував роботу на захист Батьківщини. 20 тис. пілотів, бортмеханіків, штурманів, радистів перейшли в підпорядкування Військово-Повітряних Сил СРСР¹. Майже цілком за рахунок засобів і сил ЦПФ було скомплектовано авіацію дальньої дії².

До 25 червня 1941 р. було сформовано для обслуговування частин Червоної Армії відповідних військових округів особливі авіагрупи цивільного повітряного флоту: Київську — у Києві, Білоруську — у Смоленську, Прибалтійську — у Великих Луках, Північну — в Ленінграді. Водночас три особливі загони ЦПФ обслуговували Військово-Морський Флот: Північний — у Архангельську, Балтійський — у Ленінграді, Чорноморський — у Сімферополі. В Москві авіагрупа ЦПФ особливого призначення була створена для обслуговування потреб Народного Комісаріату Оборони та наркома Військово-Морського Флоту. Всім цим підрозділам було передано 755 літаків різних типів. Уже до 26 липня 1941 р. вони перевезли близько 10 тис. чол. (з них 3,5 тис. поранених) та 2,7 тис. т бойових вантажів³.

9 липня 1941 р. наказ Народного Комісаріату Оборони СРСР затвердив «Положення про особливі авіагрупи», особовий склад яких вважався призваним до лав Червоної Армії⁴. 4 липня 1941 р. Радянське інформбюро передало: «Пілоти ЦПФ України несуть свою службу. Десятки рейсів здійснюють вони на фронт, перевозячи поранених та кров для переливання. Під час польотів їм часто доводиться витримувати нальоти фашистських стервятників»⁵.

Значення цивільної авіації в ті дні посилювалося тим, що багато літаків ВПС СРСР було знищено ворогом на аеродромах у перші дні війни. Тільки 22 червня західні округи втратили 900 літаків⁶. До

¹ 40 лет ГВФ, К., 1963, стор. 191.

² Центральний архів Міністерства цивільної авіації (далі — ЦА МЦА), ф. 53, оп. 3332, спр. 5, арк. 4.

³ Центральний державний архів народного господарства СРСР (далі — ЦДАНГ СРСР), ф. 9527, оп. 1, спр. 1724, арк. 1.

⁴ ЦА МЦА, ф. 53, оп. 3332, спр. 5, арк. 2. 4.

⁵ 40 лет ГВФ, стор. 195.

⁶ Великая Отечественная война СССР, М., 1970, стор. 60.

1 липня 1941 р. на Південно-Західному фронті залишилося тільки 250 справних літаків⁷.

Перевага літаків у повітрі, потужні зенітні засоби фашистів — усе це створювало труднощі для ефективного виконання непристосованими до боїв літаками ЦПФ завдань поблизу фронту та в тилу противника. Виникла потреба в озброєнні цивільних літаків. Ця робота розгорнулася на всіх ремонтних підприємствах флоту в серпні 1941 р. і вже наприкінці року на літаках ЦПФ було встановлено 540 кулеметів, броньовані спинки та сидіння для скіпажів⁸.

Цивільні літаки ПО-2 також поповнили стрій бойової авіації. Їх пілоти вписали чимало славних сторінок в історію війни.

Санітарна авіація ЦПФ була незамінною для термінової евакуації тяжко поранених в період кровопролитних боїв на Південно-Західному й Південному фронтах. У кожній фронтовій авіаційній частині виділявся спеціальний підрозділ санітарної авіації, що перевозив поранених не тільки з польових госпіталів і санітарних рот, але й безпосередньо з поля бою. Крім того, ланки цивільних літаків обслуговували штаби армій. Фашистські винищувачі нападали на беззахисні санітарні машини; та радянських пілотів це не залякало і вони продовжували літати небезпечними трасами, з честю виконуючи свій обов'язок.

За час Великої Вітчизняної війни санітарна авіація ЦПФ перевезла понад 346 тис. поранених бійців і командирів, доставила на фронт 2 тис. т консервованої крові, 1,7 тис. т медикаментів⁹.

Пілоти цивільної авіації вели повітряну розвідку. Крізь загороджувальний вогонь ворога вони входили в зону противника, щоб дізнатись про рух і дислокацію фашистів. Найбільше з цією метою використовувались ПО-2. Саме вони в перші дні війни налагодили безперервний зв'язок між Генеральним штабом Червоної Армії й штабами фронтів. Літаки були прикріплені до управлінь зв'язку фронтів, майже до всіх армій, авіадивізій та окремих груп фронтів¹⁰. 27 червня 1941 р. за наказом начальника Головного управління ЦПФ у Московській особливій авіагрупі було створено спеціальну авіаескадрилью № 2, що доставляла в штаби фронтів і армій фельд'єгерів Генерального штабу з терміною поштою й вантажі. Згодом діяла особлива авіагрупа зв'язку, перформована через деякий час у 3-тю окрему дивізію зв'язку.

За шість місяців війни тільки Київська авіагрупа цивільного флоту виконала 2409 завдань розвідувального характеру та зв'язку між штабами Червоної Армії¹¹.

До кінця 1941 р. загальне співвідношення сил у смузі Південно-Західного й Південного фронтів було на користь противника, який мав тут літаків удвоє більше, ніж радянські війська¹². Частково поповнила нестачу бомбардувальників на фронті створена в той час нічна легкобомбардувальна авіація, що складалася з літаків ПО-2. Незважаючи на малу швидкість, відсутність броні й озброєння, ця машина виявилася дуже ефективною для нападу. Нічними діями легкі літаки виснажували наземні війська противника, знижували темпи їх наступу.

Пілоти ЦПФ виявляли багато спритності та винахідливості під час війни. Досконало володіючи бриючим польотом, вони з'являлися рапто-

⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941—1945 рр., т. 1, стор. 83.

⁸ ЦДАНГ СРСР, ф. 9527, оп. 1, спр. 1728, арк. 5.

⁹ ЦА МЦА, ф. 1, оп. 2793, опр. 105, арк. 90; Очерки развития гражданской авиации за 40 лет, М., 1962, стор. 77.

¹⁰ Архів МО СРСР, ф. 346, оп. 5755, спр. 28, арк. 40.

¹¹ ЦА МЦА, ф. 57, оп. 3342, спр. 58, арк. 6.

¹² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні..., т. 1, стор. 258.

во, на висоті 5—10 м у найнебезпечніших для ворога місцях і штурмували його бойові порядки. Скоро цивільні льотчики виробили чітку систему тактичних засобів. Спершу легкі бомбардувальники скидали запалювальну суміш МЗ-22 разом з вибухівкою, з дрібними осколковими бомбами.

Невдовзі науково-дослідний інститут Цивільної авіації винайшов запалювальні бомби — «вогневі мішки». Прості за конструкцією, вони виготовлялися просто на аеродромах. При скиданні з літаків вони самі запалювалися в повітрі й уражали 400 м² місцевості. Ефективність бомбардувань різко підвищилася після того, як на літаках почали встановлювати виготовлені на аеродромах приціли НВ-5. Для протидії зенітній артилерії на літаках встановлювались балки для реактивних снарядів. Все це посилювало боєздатність літака ПО-2. Його почали використовувати як «мисливця» за ешелонами в тилу противника.

В оборонних боях велике значення мало своєчасне забезпечення боеприпасами й спорядженням. Гітлерівці намагалися оточити війська Південно-Західного фронту в утвореному Львівському виступі¹⁴, кинувши туди великі танкові з'єднання. Київській особливій групі ЦПФ було наказано забезпечити необхідним озброєнням і спорядженням одну з наших армій, що діяла в районі найзапекліших боїв. На виконання цього завдання пішли літаки ЛІІ-2 та ПР-5. За 7 днів у районі Луцька й Львова вони доставили 33,8 т запасних частин до танків, 70,3 т боеприпасів, 7,2 т медикаментів, 151,2 т інших військових вантажів¹⁵.

Пілоти Київської групи, прекрасно знаючи район бойових дій, точно встановлювали місця скупчення фашистів та їхньої техніки. 8 липня 1941 р. гітлерівці прорвалися у центрі Новоград-Волинського укріпленого району і своїми моторизованими силами вклинилися в розташування військ Південно-Західного фронту¹⁶. В розвідку на літаку УТ-2 вилетіли командир Київської групи ЦПФ О. П. Золотов і пілот Полонський. Танки рухалися обхідними шляхами до Житомира. Щоб до них наблизитися й якнайточніше визначити їх кількість, УТ-2 неодноразово на бриючому польоті проходив над колоною танків. Після повернення на аеродром крила його світилися як решето. Був побитий і корпус машини. Але все це не залякало льотчиків; вони з честю виконали завдання й привезли цінні дані, що дали можливість нашим бомбардувальникам завдати ворожим танкам нищівного удару¹⁷.

5 серпня 1941 р. розпочалася героїчна оборона Одеси. Невмирущою славою вкрили себе льотчики Південно-Західної авіагрупи в боях на далеких відступах до Одеси. Діючи в тісному контакті з авіацією ВПС, цивільні пілоти здійснювали зв'язок між наземними військами, які боронили Одесу. Вилітаючи по кілька раз на день до лінії фронту, доставляли на поле бою оперативні розпорядження й накази командування, а повернувшись, інформували штаб оборонного району про бойову обстановку на різних ділянках, вели також розвідку передових позицій ворога. Внаслідок цього Військова Рада Одеського оборонного району завжди знала про концентрацію військ противника в тому чи іншому місці, про напрямки їх руху¹⁸.

Наказом командуючого ВПС Одеського оборонного району від 8 серпня 1941 р. з числа найдосвідченіших пілотів легкої авіації на

¹³ ЦА МЦА, ф. 57, оп. 3342, спр. 57, арк. 27.

¹⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні..., т. 1, стор. 79.

¹⁵ ЦА МЦА, ф. 1, оп. 3404, спр. 3, арк. 17.

¹⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні..., т. 1, стор. 162.

¹⁷ ЦА МЦА, ф. 57, оп. 3342, спр. 50, арк. 6.

¹⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні..., т. 1, стор. 217, 242.

чолі з В. О. Седляревичем було залишено в оточеній Одесі авіаланку¹⁹. Вночі навантажені бомбами літаки йшли на ворожі позиції. Мужні екіпажі здійснювали по кілька польотів за ніч²⁰. Особливо ефективними стали дії повітряних тихоходів, коли за ініціативою Т. В. Бурденка та М. Л. Крижановського під керівництвом інженера Б. С. Дорофеева авіаспеціалісти виготовили спеціальні бомботримачі²¹, внаслідок чого підняли ПО-2 до рівня вимог тогочасного легкого нічного бомбардувальника, що відіграло величезну роль у війні, особливо в її перший період.

Таким чином, одеські авіатори були, по суті, піонерами у використанні мирних літаків як грізних бойових машин²².

Командування доручило загонові В. О. Седляревича розгромити штаб великого з'єднання противника. Несподіваний наліт застав останнього зненацька. Льотчики зруйнували будинки, де розміщувався штаб, підпалили автомашини, розсіяли гарнізон. Коли пілота П. С. Бевза атакували над околицею Одеси двоє «мессершміттів», він скерував свою машину вздовж вулиці, потім, уникаючи куль фашистів, почав крутитися навколо будинків, то піднімаючись угору, то спускаючись нижче дахів. Цей бій тривав 20 хвилин. Витративши боеприпаси й пальне, стомившись у погоні за радянським льотчиком, втративши надію збити його, гітлерівці повернули ні з чим. 13 вересня П. С. Бевз пішов на бомбардування переднього краю противника. Свій підбитий літак він скерував на місце скупчення ворожої техніки, підірвав його й смертю хоробрих загинув сам²³. Посмертно льотчика П. С. Бевза нагороджено орденом Червоного Прапора.

Загин В. О. Седляревича за період оборони Одеси здійснив 476 бойових вильотів, що загалом становили 1659 годин. 162 вильоти було відведено на бомбардування, під час яких скинуто 16,2 т бомб²⁴.

На шляху наших військ від Одеси до Севастополя успішно допомагали частинам Червоної Армії льотчики Чорноморської авіаескадрильї ЦПФ, реорганізованої згодом в 9-ту окрему гвардійську авіаескадрилю ЦПФ. Літаки безперервно виходили в райони боїв, поставляючи війська всім необхідним, вивозячи поранених з-під вогню в глибокий тил. Коли частини Червоної Армії були відрізані на Тендрівській косі, пілоти Зацепа, Битюцький, Романов, Корсаков з 22 до 28 вересня здійснювали нічні рейси з Сімферополя в оточений район. На машинах без будь-якої броні вони летіли над горами й морем, під ворожим вогнем, щоб доставити радянським воїнам потрібні боеприпаси й продукти, вивезти з оточення поранених. Треба зазначити, що жодного літака фашистам тоді не вдалося збити.

Особливо посилила свою діяльність та винахідливість Чорноморська група у розпал боїв під Скадовськом. Пілоти Зацепа, Андріянченко, Школьников, Корсаков та інші приземлялися на площадку, що обстрілювалася артилерією гітлерівців. До того ж вона була така маленька, що пробіг літаків для взльоту закінчувався в приміських вуличках. Чимало вміння вимагали такі умови від льотчиків. Рідко який політ проходив без зустрічі з ворожими винищувачами²⁵.

¹⁹ ЦА МЦА, ф. 56, оп. 3341, спр. 14, арк. 11.

²⁰ Там же, ф. 1, оп. 3404, спр. 3, арк. 102.

²¹ Ю. Шапошиников. Медаль за оборону Одессы.— «Гражданская авиация», 1968, № 2, стор. 3.

²² Гражданская авиация СССР. 1917—1967, М., 1967, стор. 139.

²³ ЦА МЦА, ф. 1, оп. 3404, спр. 3, арк. 102.

²⁴ Там же, ф. 56, оп. 3341, спр. 14, арк. 35.

²⁵ Там же, ф. 63, оп. 3343, спр. 26, арк. 8.

Під час оборони Криму велику бойову роботу вели екіпажі підрозділів Московської авіагрупи ЦПФ²⁶.

Північно-Кавказька особлива група цивільного флоту, обслуговуючи частини Кримського фронту, зробила 1500 бойових рейсів, перевізши понад 121 тис. чол., 26 т пошти, понад 300 кг консервованої крові, близько 26 т інших військових вантажів²⁷. Виконуючи бойові завдання командування, льотний склад групи виявив хоробрість і беззавітну відданість Батьківщині. Чимало пілотів і техніків були удостоєні високих бойових нагород²⁸.

Коли радянські війська готувалися до тривалої оборони Севастополя, цивільні льотчики виконували термінові завдання командування Чорноморського флоту; підвозили особливо важливі бойові вантажі з тилових баз до місця причалів морських транспортів, які далі доставляли цінні вантажі морем до Севастополя. Під вогнем ворожих винищувачів радянські пілоти раз-по-раз здійснювали в небо й за короткий час доставили обороні понад 100 т бойових вантажів²⁹.

Коли Верховне Головне командування дало бойове завдання Головному управлінню ЦПФ прокласти авіаційні комунікації через лінію фронту в обложене місто й організувати масове транспортування боеприпасів і продовольства, Московська авіагрупа виділила для цього 20 екіпажів ЛІІ-20 на чолі з майором Коротковим³⁰.

20 червня 1942 р. московські авіатори перебазувалися на Кубань і зайняли аеродроми в районі м. Краснодар. До складу екіпажів увійшли кращі командири, що неодноразово виявляли мужність і стійкість у повітряних боях — Шутов, Неронов, Полосухін, Смирнов, Куликов, Кварталов, Шашин, Пономаренко, Кашевич, Скрильников, Любимов, Бібіков, Колесніков, Гопштейн, Черв'яков, Ільченко, Грушевський, Русаков. Охоплені патріотичним запалом, вони давали клятву любимій Вітчизні. Так, тов. Бібіков писав: «Клянусь! Доки руки тримають штурвал, поки б'ється серце в грудях,— літати до останнього подиху. Всіма силами допомагати севастопольцям бити, громити знищувати ворога»³¹.

Траса на Севастополь пролягала над морем. Для непомітного виходу в надморський простір було обрано гірську смугу Кавказького хребта між Анапою й Новоросійськом. Посадку робили вночі на посадочну площадку «Херсонеський маяк», яку німці жорстоко бомбардували з повітря та піддавали артилерійському обстрілу. Та, незважаючи на це, авіагрупа з честю виконувала поставлене завдання. Так, її командир майор Коротков доповідав командуючому 5-ї військово-повітряної армії генерал-майору авіації С. К. Горюнову, що в ніч з 26 на 27 червня 1942 р. було «зроблено 15 літако-вильстів. Перевезено в Севастополь 28,4 т боеприпасів, вивезено 336 поранених і 2 т спецвантажів. Під час польоту наших літаків і під час їх перебування на аеродромі гітлерівці обстрілювали шквальним вогнем польової артилерії. За півтори години на аеродром було скинуто понад сотню снарядів. Водночас його піддано жорстокому бомбардуванню з повітря»³².

30 червня 1942 р. авіагрупа отримала останній бойовий наказ — доставити в Севастополь групі прикриття 25 т боеприпасів та евакуювати 300 поранених. Коли після виконання завдання літаки сіли на майдан-

²⁶ Ордена Ленина Гражданская авиация, М., 1967, стор. 238.

²⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 9527, оп. 1, спр. 1886, арк. 11.

²⁸ ЦА МЦА, ф. 53, оп. 3332, спр. 7, арк. 10.

²⁹ Там же, ф. 1, оп. 2793, спр. 105, арк. 16.

³⁰ Гражданская авиация СССР. 1917—1967, М., 1967, стор. 139.

³¹ ЦА МЦА, ф. 1, оп. 3404, спр. 3, арк. 134—136.

³² Там же, ф. 68, оп. 3329, спр. 194, арк. 10.

чик «Херсонеський маяк», бій тривав уже поруч, і цей пристосований аеродром обстрілювався кулеметним вогнем. В останньому 13 літаку, яким командував Скрильников, приземлилися командуючий Чорноморським флотом віце-адмірал Ф. С. Октябрський та члени Військової ради флоту. Чорноморська група літаків протягом десяти днів виконала 229 нічних вильотів, перевізши 218,2 т боеприпасів та продовольства, 1542 поранених, 620 чол. льотно-технічного складу та 11,8 т спеціальних вантажів, втративши при цьому один літак. Високу оцінку бойової роботи авіагрупи було дано в наказі військкома Північно-Кавказького фронту. Всього за час оборони Севастополя льотчики цивільної авіації здійснили 1410 польотів у це героїчне місто³⁴.

В районі Києва, коли було витрачено всі резерви і за наказом Ставки Верховного Головного командування частини Червоної Армії відійшли на лівий берег Дніпра, виникла небезпека швидкого захоплення ворогом м. Остра. Поруч цього міста для оборони мосту через Десну було сформовано загін моряків під командуванням майора В. Н. Доброжинського³⁵. Відбивати атаки фашистів морякам допомагали льотчики загону К. Н. Воропаєва з Київської авіагрупи ЦПФ. Так, пілот Кияшко на літаку ПО-2, ховаючись за верхівками сосен, пройшов бриючим польотом на висоті 3—5 м і здійснив посадку на підготовлену моряками площадку поруч з вогневими позиціями. Слідом за ним приземлився Рибченко. А через годину Кияшко привів із собою ще чотири машини³⁶. Таким чином боеприпаси були доставлені в потрібній кількості, і невеликий загін зміг майже добу втримувати міст, поки до Десни не підійшли частини Червоної Армії³⁷.

До 25 серпня 1941 р. фашистам удалося форсувати Дніпро біля Берислава й Херсона. В жорстоких боях війська 6-ї армії, яку тоді очолював генерал-майор Р. Я. Малиновський, зупинили ворога. Бомбардувальне з'єднання отримало наказ завдати удару по зайнятих ворогом об'єктах на лівому березі Дніпра. Та коли наші війська потіснили противника, потрібно було негайно скасувати наказ про бомбардування. Оскільки зв'язок з авіаз'єднанням не працював, пілот Південно-Західної авіагрупи ЦПФ Разуменко знявся в небо і вчасно доставив новий наказ на аеродром. Коли він прибув, кілька бомбардувальників уже пішли виконувати завдання, але враз піднялися в повітря винищувачі, наздогнали бомбардувальників й повернули їх назад. Так було відвернуто небезпеку для наших військ³⁸.

Часто радянських льотчиків, машини яких були збиті в повітряно-му бою, врятовували їх товариші з цивільної авіації. Так, 12 серпня 1941 р. пілот Південно-Західної авіагрупи ЦПФ Афанасьєв на літаку СП вилетів до м. Кривого Рога в супроводі двох винищувачів. У цьому районі, на окупованій території, приземлився на парашуті збитий у нерівному бою з трьома «мессершміттами» радянський льотчик-винищувач. Зробивши кілька посадок біля населених пунктів, Афанасьєв відшукав льотчика, але в цей час фашисти помітили його, відкрили вогонь і побігли до літака, але шлях їм перетнули кулеметним вогнем радян-

³³ ЦА МЦА, ф. 68, оп. 3329, арк. 11.

³⁴ Гражданская авиация, 1917—1967 гг., стор. 140.

³⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу..., т. 1, стор. 198.

³⁶ Спогади начальника Українського управління ЦПФ О. Г. Романова.— Архів музею Українського управління цивільної авіації.

³⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу..., т. 1, стор. 198, 199.

³⁸ ЦДА НГ СРСР, ф. 9527, оп. 1, спр. 1724, арк. 7.

ські винищувачі, що там патрулювали. Афанасьєв з льотчиком-винищувачем на борту щасливо дістався до своєї бази³⁹.

Пілот Київської авіагрупи Плотичкин, виконуючи завдання в смузі фронту, побачив на землі збитий винищувач і нашого льотчика. Хоч місцевість не була рівною, Плотичкин вирішив зробити посадку. Пошкодивши при цьому свій літак, він взяв однак на борт пораненого льотчика й полетів на аеродром⁴⁰. Льотчик цієї ж групи В. В. Зубков у районі с. Лепляви (на Дніпрі) помітив, як двоє фашистських стерв'ятників підпалили радянський винищувач «Чайка»; льотчик викинувся з парашутом, але його зносило вітром на ворожу територію. Не гаючи часу, В. В. Зубков розрахував, де приземлиться льотчик, зробив посадку на тому місці, не виключаючи мотора, вискочив з кабіни, звільнив пораненого з парашута, посадив його в літак і під мінометним вогнем піднявся вгору. На аеродромі пораненому було подано першу медичну допомогу, а потім переправлено у полк винищувачів⁴¹.

У дні оборонних боїв на Україні один з винищувальних полків потрапив у оточення. Літаки полетіли, а обслузі загрожував полон або смерть. Льотчик Київської групи Седаш на літаку СП протягом ночі вивіз весь технічний персонал полку⁴².

19 серпня 1941 р. льотчик-винищувач Південного фронту Михайло Осипов у нерівному бою з п'ятьма фашистськими винищувачами збив трьох стерв'ятників, та коли скінчилися боеприпаси й машина вийшла з ладу, він, поранений, змушений був зробити посадку. Пілот ЦПФ С. П. Борисенко вночі підібрав тяжко пораненого Осипова й доставив його у Ворошиловград.

У серпні 1941 р. льотчик цивільної авіації Григор'єв відшукав у ворожому тилу екіпаж радянського штурмовика. Протягом трьох днів Григор'єв робив рейси до цього літака, постачаючи йому запасні частини й паливе. Літак було відремонтовано й повернуто на радянську територію.

У дні боїв на рубежі Дніпра пілот ЦПФ Луганинов здійснив дев'ять рейсів на лінію боїв, відшукав три збиті радянські штурмовики ИЛ-2 з авіаполку підполковника Маркова в районі с. Голубівка, доставив їм необхідні запчастини й евакуював поранених. Полагоджені літаки повернулися на базу. При виконанні цього завдання машина Луганинова дістала 27 пробоїн⁴³.

Фронтіві підрозділи цивільної авіації, забезпечуючи наступальні дії наших військ, підвозили з глибокого тилу країни боеприпаси й запасні частини, перебазовували особовий склад аеродромів переднього краю та штаби наступаючих частин.

Протягом першої декади січня 1942 р. тільки Київська група, беручи участь у Барвінково-Лозовській операції, виконала 608 завдань, перевезла 600 чол., 54 т боеприпасів та іншого військового вантажу. А в лютому здійснила понад 2 тис. вильотів.

Загін легких бомбардувальників цієї групи діяв на ділянці 38-ї армії, знищуючи противника в населених пунктах, що розташовувалися вздовж шляхів Харків — Чугуїв, Чугуїв — Худоярівський. Протягом 18 ночей пілоти здійснили 320 бойових вильотів, підпалили 12 автома-

³⁹ ЦА МЦА, ф. 56, оп. 3341, спр. 14, арк. 24.

⁴⁰ ЦДАНГ СРСР, ф. 9527, оп. 1, спр. 1724, арк. 2.

⁴¹ Спогади начальника Українського Управління ЦПФ О. Г. Романова. — Архів музею Українського управління цивільної авіації.

⁴² Архів МО СРСР, ф. 346, оп. 5755, спр. 28, арк. 38.

⁴³ ЦА МЦА, ф. 56, оп. 3341, спр. 14, арк. 44, 46.

шин, 84 будинки, 1 дрезину, зруйнували 2 мости, 1 склад з боєприпасами ⁴⁴.

В Ізюм-Барвінківській операції (січень—травень 1942 р.) тільки один підрозділ санітарної авіації Південно-Західної авіагрупи здійснив 927 бойових вильотів, перетранспортувавши 980 медпрацівників, 327 тяжко поранених, 12 т медикаментів, 2,7 т літрів крові та 26 т медичного майна. У цій операції активну участь брали літаки зв'язку.

У березні 1942 р. гітлерівське командування змушене було видати спеціальний наказ про знищення в районі Ізюм-Барвінкове радянських літаків зв'язку. З цією метою над указаним районом постійно нищили «мессершмітти» ⁴⁵.

За перший рік війни Київська авіагрупа цивільної авіації, обслуговуючи військові частини Південно-Західного напрямку, здійснила понад 43 тис. бойових вильотів, з них 972 — у тил ворога. Група перевезла понад 56 тис. чол. та 4,5 тис. т військових вантажів. Південно-Західна група за цей же час здійснила 15 432 бойові вильоти, скинула на ворожі об'єкти 56 тис. бомб ⁴⁶.

Починаючи з другої половини 1942 р. особливі авіагрупи переформовувалися в окремі авіаполки ЦПФ. Завдання, що вони їх почали виконувати, ускладнилися.

Отже, з перших днів війни весь особовий склад цивільної авіації, запалений патріотичними почуттями, прагнув узяти безпосередню участь у знищенні німецько-фашистських загарбників. По-геройськи поводити себе в небі цивільні льотчики. Вони підвозили бойові вантажі, перебазовували особовий склад Червоної Армії. Масові польоти транспортної авіації на вирішальні ділянки боїв, швидка доставка в критичний момент снарядів сприяли зміцненню позицій наших з'єднань.

Льотчики цивільної авіації завдавали бомбових ударів по ворогу. Досвід застосування ПО-2 як бомбардувальника переконав у необхідності мати цей тип літака для нічних дій у складі ВПС армій для виконання безпосередніх завдань. У першій половині січня 1942 р. склад ВПС Південно-Західного фронту поповнили 596-й, 633-й, 682-й авіаполки, оснащені літаками ПО-2; 619-й та 629-й авіаполки — літаками Р-5 ⁴⁷.

Літаки цивільної авіації швидко доставляли бойові накази й донесення, здійснювали повітряну розвідку, вели коректування артилерійського вогню. Пілоти ЦПФ займалися на передньому краї радіоагітацією, морально впливаючи цим на гітлерівських вояк. Вони тримали зв'язок з партизанами й виконували бойову санітарну роботу.

У початковий період війни льотчики цивільної авіації, здійснюючи польоти в складних умовах повітряної й наземної обстановки, в безпосередній близькості до лінії фронту і в тилу ворога, здобули собі славу безстрашних повітряних воїнів і майстрів льотної справи. Вони з честю витримали випробування оборонних боїв.

Оцінюючи бойову діяльність Західної особливої авіагрупи ЦПФ, командування ВПС Західного фронту в січні 1942 р. писало на адресу командира цієї групи І. В. Сумилова: «Не випадково в ході Великої Вітчизняної війни ваша авіагрупа із зв'язкової й транспортної перетворилася в бойову авіацію. Це відбиває великий патріотичний запал людей вашої групи. Сотні й тисячі фашистських людоїдів знайшли свою смерть від вогню ваших літаків. Подвиги кращих людей авіагрупи,

⁴⁴ Архів МО СРСР, ф. 346, оп. 5755, спр. 28, арк. 10.

⁴⁵ ЦА МЦА, ф. 56, оп. 3341, спр. 14, арк. 64, 58.

⁴⁶ ЦДАНГ СРСР, ф. 9527, оп. 1, спр. 1880, арк. 61.

⁴⁷ Архів МО СРСР, ф. 346, оп. 5755, спр. 42, арк. 158.

справжніх героїв Вітчизняної війни служать прикладом для всієї авіації»⁴⁸. Така оцінка бойових подвигів стосувалася всіх льотчиків цивільної авіації, які в перший період Великої Вітчизняної війни набули величезний досвід ведення боїв.

⁴⁸ Гражданская авиация 1917—1967 гг., стор. 179.

М. З. ДАНИЛЮК, В. Б. СІКОРСЬКИЙ

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ НА ЧОЛІ БОРОТЬБИ ПРАЦІВНИКІВ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЗА МОБІЛІЗАЦІЮ ПРОДОВОЛЬЧИХ РЕСУРСІВ ДЛЯ ФРОНТУ І ТИЛУ

У роки Великої Вітчизняної війни однією з найскладніших економічних проблем була продовольча. Проте її успішно розв'язали трудящі нашої країни. Значна заслуга в цьому належала працівникам сільського господарства України.

Втілюючи в життя лозунг «Все для фронту! Все для перемоги!», Комуністична партія України в грізні воєнні роки проводила велику діяльність щодо мобілізації продовольчих ресурсів республіки для забезпечення потреб армії і населення. Ця діяльність здійснювалася в дуже складній обстановці. Фашисти завдали народному господарству УРСР величезних збитків. Значна частина матеріальних ресурсів сільського господарства використовувалася для зміцнення армії, багато працездатного населення окупанти вбили, закатували або вивезли на каторгу.

Однак дана проблема ще недостатньо висвітлена в радянській історичній літературі. Дослідники звертали увагу в основному на організацію збирання врожаю та евакуацію худоби в перший період війни, на відбудову сільського господарства після вигнання фашистських загарбників. У тритомній праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» показано в загальних рисах вклад трудящих республіки в розв'язання продовольчої проблеми в той період. У монографії М. О. Буцька та М. І. Лавриновича¹ висвітлено процес залучення партійними організаціями трудівників села до патріотичного руху за подання продовольчої допомоги державі, армії та сім'ям військовослужбовців. Окремі аспекти цієї теми розглядаються в другому томі «Історії селянства Української РСР», а також в деяких розвідках².

У цій статті зроблена спроба показати боротьбу працівників сільського господарства під керівництвом Комуністичної партії України за розв'язання однієї з важливих економічних проблем у роки Великої Вітчизняної війни.

У цей час трудівники села вирішували найбільш відповідальне після виробництва бойової техніки, озброєння і боеприпасів завдання — забезпечення фронту і тилу продовольством. На важливості забезпечення харчами армії і населення під час війни наголосиував ще В. І. Ленін: «Червона Армія не може бути міцною без великих державних запасів хліба, бо без цього не можна ні пересувати армію віль-

¹ М. О. Буцько, М. І. Лавринович. Відродження колгоспного села, К., 1968.

² М. З. Данилюк. Натхненна праця в ім'я перемоги, К., 1970; його ж. Патріотичний рух українського народу за створення фонду оборони.— УІЖ, 1962, № 3.

но, ні готувати її як слід. Без цього не можна утримувати робітників, які працюють на армію»³. Керуючись цими вказівками, партійні організації роз'яснювали селянству значення продовольства для зміцнення обороноздатності країни і розгрому ворога. Колгоспники і робітники радгоспів прагнули своєчасно виконувати всі сільськогосподарські роботи і плани обов'язкових поставок державі зерна і продуктів тваринництва, віддавали їй продовольство з власних запасів і громадських фондів.

1941 р. на Україні було вирощено багатий урожай. На час нападу фашистської Німеччини в більшості областей республіки завершувалася підготовка до збирання і тільки в південних районах розпочалися жнива. Враховуючи обстановку, що створилася після початку війни, партійні організації звернули увагу працівників сільського господарства на якнайшвидше збирання врожаю, отримання максимальної кількості продуктів тваринництва і виконання обов'язкових поставок. До збиральних робіт залучалося все працездатне населення, підлітки і старики. Трудівникам села допомагали учні, студенти, населення міст. У багатьох колгоспах цілодобово працювали косарки, жниварки та інші збиральні агрегати. В цей час партійні організації особливу увагу приділяли виконанню працівниками сільського господарства планів зернопоставок. Були створені спеціальні бригади, для яких керівні обласні органи визначали денні норми обмолоту і вивезення зерна. Вони добилися повного використання молотильних агрегатів, швидкої очистки і просушки хліба. Цілодобово працювали приймальні пункти.

Незважаючи на те, що після початку війни на селі різко зменшилася кількість робочої сили, тракторів, коней, у віддалених від фронту районах темпи заготівель були вищими, ніж в довоєнні роки. Так, з 6 по 25 липня 1941 р. заготовлено 27 886 тис. пудів зерна, а за цей же період 1940 р. — 19 476 тис. пудів⁴. При цьому слід мати на увазі, що в зв'язку з розгортанням воєнних дій у Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Житомирській, Кіровоградській та правобережній частині Київської області жнива не проводилися. Тільки в серпні, коли значна частина населення і тягла колгоспів та радгоспів стала використовуватися для виконання оборонних заходів і підготовки до евакуації, темпи заготівель знизилися.

Але, переборюючи великі труднощі, партійні організації добре організували вивезення зерна в Миколаївській, Запорізькій та Дніпропетровській областях. Найкращих результатів досягли працівники сільського господарства Ворошиловградської і Сталінської областей. Тут партійні і радянські організації добилися раціонального використання наявного автотранспорту та тягла. Для доставки зерна на хлібоприймальні пункти застосовувалися трактори МТС і радгоспів. На 1 жовтня 1941 р. план заготівель в Сталінській області було виконано на 78,2%, у Ворошиловградській — на 71,8%, а в 1940 р. — відповідно на 62,8%⁵.

У відповідь на заклик партії та уряду зміцнювати обороноздатність країни, подавати всіляку допомогу фронту трудівники ланів тих областей, де на час нападу фашистської Німеччини ще не розпочалися жнива, здавали державі зерно в рахунок поставок 1941 р. із запасів минулих років. Ініціаторами цього патріотичного почину виступили колгоспники Сумщини і Полтавщини. Партійні організації підтримали цю ініціативу, роз'яснювали працівникам сільського господарства її велике значення. Трудівники артілі ім. Шевченка Яготинського району Пол-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 494.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 3, арк. 1.

⁵ Там же, арк. 12.

тавської області вивезли на заготівельні пункти 600 пудів зерна, а колгоспу ім. Леніна Зачепилівського району Харківської області — 1000 ц. У перших числах липня колгоспи Яготинського району здали державі понад 26 тис. пудів, а на 20 липня Чернігівської області — 224 тис. пудів хліба⁶.

Однією з форм патріотичного руху за поповнення продовольчих запасів країни була участь трудівників села в створенні фонду оборони. Крім грошей, вони віддавали з власних запасів та громадських фондів зерно, м'ясо, овочі тощо. Наприклад, на загальних зборах артіль «Вільний край» Путивльського району Сумської області було вирішено виділити у фонд оборони 50 ц зерна, 5 ц м'яса, 1 тис. л молока. 10 ц м'яса, 2 тис. л молока, 3 т зерна, 2 т овочів і 100 кг меду поступило в цей фонд з колгоспу «Червона перемога» Чернігівської області⁷. В цілому до 1 жовтня 1941 р. колгоспи 15 східних областей на заготівельні пункти вивезли 140 528 тис. пудів хліба. В неокупованих ворогом районах за першу декаду жовтня державі було здано ще 2 721 тис. пудів зерна. Робітники радгоспів доставили в засіки Батьківщини 15 067 тис. пудів⁸. Крім того, країна одержала багато овочів та картоплі.

З перших днів війни працівники сільського господарства змагалися за дострокове виконання планів здачі державі продуктів тваринництва. Вже в липні—серпні 1941 р. багато колгоспів здавали м'ясо і молоко в рахунок кінця 1941, а також 1942 р. Наприклад, на початку липня 1941 р. колгоспи Кролевецького району Сумської області виконали план поставок м'яса на 142%, а в другій половині липня 44 сільськогосподарські артілі Лозно-Олександрівського району Ворошиловградської області — річний план здачі державі великої рогатої худоби⁹.

До окупації колгоспи мали здати 74 086 т м'яса, а з врахуванням недоїмок — 85 862 т. Вони ж здали державі 119 201 т мяса, а до 10 вересня 1941 р. — 323,267 млн. л молока¹⁰.

Партійні організації всіляко підтримували рух за подання трудівниками села допомоги пораненим бійцям і командирам. Колгоспники і робітники радгоспів передавали в госпіталі гроші та різне продовольство. Так, члени сільгоспартілі ім. Луначарського Сумської області виділили для лікування поранених 8 ц м'яса та 2 ц меду, а колгоспу «Червоний партизан» Чернігівської області — 370 штук птиці та 2500 яєць¹¹.

Багато продовольства працівники сільського господарства передавали безпосередньо військовим частинам. Члени сільгоспартілі «Переможець» Царичанського району Дніпропетровської області в подарунок бійцям відправили 30 пудів м'яса, 1 тис. яєць, 100 л молока, 60 пудів пшениці. Колгоспники Новомиколаївського та Червоноармійського районів Запорізької області організували спеціальні червоні валки — 35 підвід і привезли воїнам Червоної Армії 3520 штук птиці, 10 овець, 70 кг меду, 45 кг масла та багато іншого продовольства¹².

⁶ «Соціалістична Харківщина», 13 липня 1941 р.; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 146.

⁷ «Більшовицька зброя», 23 серпня 1941 р.; «Советская Украина», 9 серпня 1941 р.

⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 3, арк. 3, 7; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 146.

⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 146.

¹⁰ ЦДІА УРСР у Києві, ф. Р-2, оп. 7, спр. 793, арк. 139; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 3, арк. 16.

¹¹ «Советская Украина», 18 серпня 1941 р.

¹² «Днепровская правда», 14 липня 1941 р.; «Советская Украина», 11 серпня 1941 р.

В зв'язку з відступом радянських військ першочерговим завданням трудящих стало вивезення в глибинні райони країни продовольства і громадської худоби. 27 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна». Продовольство вивозилося в основному залізничним транспортом, а худоба переганялася. Партійні, радянські та господарські органи мали забезпечити безперерйну подачу вагонів, насамперед до елеваторів і складів, розташованих у прифронтовій смузі, виділити достатню кількість робочої сили, не допускати простоїв ешелонів тощо.

Незважаючи на спроби ворога зірвати евакуацію безперервними бомбардуваннями пунктів навантаження та ешелонів, була проведена велика робота: з липня по 25 жовтня 1941 р. вивезено 125 537 тис. пудів хліба, тобто $\frac{1}{8}$ частину зернових, заготовлених у 1941 р. у тилих районах*, а також багато м'яса, масла та іншого продовольства. Наприклад, з Київського, Дніпропетровського, Одеського та Харківського м'ясокомбінатів і холодильників відправлено 7800 т м'яса і 3900 т масла, з Полтавського м'ясокомбінату — 2 тис. т сала¹³. З наближенням фронту невивезене продовольство передавалося військовим частинам для постачання особового складу і по можливості для евакуації. Частина його роздавалася або продавалася населенню, а при відступі радянських військ — знищувалася. З 53 265 тис. пудів зерна, яке не встигли вивезти, понад 30 млн. було знищено¹⁴.

В період підготовки до евакуації частина молодняка великої рогатої худоби і свиней, перегін яких був утруднений, здавалася на заготівельні пункти в рахунок м'ясопоставок і державних закупок наступних місяців 1941—1942 рр. З початку війни до 1 жовтня 1941 р. колгоспи доставили туди 66 540 т яловичини і 49 903 т свинини, а радгоспи до 20 вересня — 23 108 т різного м'яса¹⁵.

До 25 жовтня 1941 р. з колгоспів і радгоспів було евакуйовано 2195,1 тис. голів великої рогатої худоби, 2986,5 тис. овець, 879,4 тис. свиней¹⁶. Це відіграло велику роль у розв'язанні продовольчої проблеми в найважчий період Великої Вітчизняної війни.

Окупація ворогом важливих сільськогосподарських районів і вплив війни призвели до того, що в 1942—1943 рр. валова продукція сільськогосподарства СРСР значно зменшилася.

За час окупації гітлерівці завдали величезних збитків сільському господарству республіки. Вони вивезли до Німеччини 22 472 тис. т зерна і борошна, 1540 тис. т картоплі, овочів і фруктів, знищили 2038 тис. колгоспних споруд і житлових будинків, зарізали 7594 тис. голів великої рогатої худоби, 9333 тис. свиней, 7317 тис. овець і кіз, 59 297 тис. штук домашньої птиці, внаслідок чого поголів'я великої рогатої худоби на Україні зменшилося на 54%, свиней — на 85%. Загарбники пограбували та розорили 27 725 колгоспів, 1227 МТС, 873 радгоспи, зіпсували або вивезли 56 128 тракторів і 24 128 комбайнів¹⁷. Тільки в 1944 р. дещо поліпшився стан сільськогосподарського виробництва в

* ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 203, арк. 26. У тилих районах країни було зібрано понад 1 млрд. пудів хліба (174,7 тис. ц).— Ю. В. Арутюнян. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны, М., 1970, стор. 44—45.

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 203, арк. 26; Документи і матеріали групи Великої Вітчизняної війни, інв. № 59, арк. 117—248.

¹⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 203, арк. 27, 28.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР у Києві, ф. Р-2, оп. 7, спр. 377, арк. 7, 9.

¹⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 283—284.

¹⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 153—155.

тилових районах і збільшилася його валова продукція *. В зв'язку з цим після вигнання загарбників Комуністична партія приділяла величезну увагу мобілізації продовольчих ресурсів визволених районів, особливо Української РСР. Партійні організації проводили серед колгоспників, працівників МТС і радгоспів велику роботу, спрямовану на успішну відбудову сільського господарства, зокрема забезпечили високу трудову активність трудівників ланів. Вже 1944 р. посівні площі були відновлені на 71 %, а 1945 р. — на 76 % ¹⁸. Надої молока на одну корову в колгоспах становили: 1944 р. — 1006 л, 1945 р. — 1043 л ¹⁹. У пресі, виступах керівників партії та уряду, партійних і радянських органів роз'яснювалося значення виконання зобов'язань перед державою, подання допомоги фронту для якнайшвидшого розгрому фашизму, розповідалося про патріотичні почини працівників сільського господарства.

Колгоспники артїлі «Комунар» Новопсковського району Ворошиловградської області запропонували працівникам сільського господарства визволених районів створити з власних запасів продовольчий фонд Червоної Армії. 15 квітня 1943 р. бюро Ворошиловградського обкому КП(б)У схвалило цю ініціативу і зобов'язало райкоми партії, політвідділи МТС та радгоспів широко популяризувати її ²⁰.

Йдучи назустріч побажанням колгоспників, ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли постанови про заготівлю хліба, насіння олійних культур і м'яса у Ворошиловградській та Харківській областях. ЦК КП(б)У та РНК УРСР, обкоми та облвиконкоми Рад депутатів трудящих прийняли рішення, в яких накреслили завдання районних партійних і радянських організацій в цьому напрямі. Враховуючи свої можливості, секретарі первинних партійних організацій, голови сільських рад та колгоспів визначили норми здачі державі зерна, насіння олійних культур та м'яса кожною сільгоспартіллею, двором колгоспника та одноосібника. Вже навесні 1943 р. з Харківської області в продовольчий фонд Червоної Армії поступило 1,5 млн. пудів зерна, 22 тис. ц м'яса, тисячі тонн овочів та іншого продовольства, з Ворошиловградської — 550 тис. пудів зерна, 114 тис. пудів насіння соняшника, 155,8 тис. пудів м'яса, 160 тис. пудів овочів і картоплі, 247 тис. л молока. Встановлені норми поставок на 10 червня 1943 р. у Харківській області були виконані: по зерну — на 260,5 %, насінню олійних культур — на 208,3 %. Колгоспи виконали план м'ясопоставок на 227 % ²¹.

Комуністична партія України приділяла велику увагу організації хлібозаготівель з урожаю 1943 р. Восени 1943 р. була визволена більшість Лівобережної України, а до кінця року — все Лівобережжя, а також значна частина Київської, Житомирської та Кіровоградської областей. В них залишилося багато збереженого селянами хліба — нескошеного і скошеного, але необмолоченого, не було зібрано соняшник, овочі, не викопана картопля. Не вистачало живого і механічного тягла, молотильних агрегатів. Значно зменшилися ресурси робочої сили.

ЦК КП(б)У та РНК УРСР зобов'язали партійні організації мобілізувати все працездатне населення сіл, районних центрів і міст на зби-

* Валова продукція сільського господарства СРСР у процентах до 1940 р. становила: 1941 р. — 62, 1942 р. — 38, 1943 р. — 37, 1944 р. — 54, 1945 р. — 60. — *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945*, т. 6, М., 1965, стор. 67.

¹⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 218.

¹⁹ Ю. В. Арутюнян. Назв. праця, стор. 443.

²⁰ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, од. зб. 334, арк. 98.

²¹ «Советская Украина», 20 липня 1943 р.; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 147, арк. 2; од. зб. 164, арк. 9.

рання та обмолот зернових і олійних культур, не гаючи часу організувати їх здачу державі. В осінньо-зимовий період 1943—1944 рр. колгоспи звільнених від фашистів областей виконували державні зернові поставки, здавали зерно і насіння олійних культур в хлібний фонд Червоної Армії, сплачували натуроплату за роботу МТС.

Здійснюючи контроль за виконанням планів заготівель, райкоми партії та райвиконкоми Рад депутатів трудящих встановлювали для колгоспів і радгоспів щоденні норми вивезення продовольства на заготівельні пункти, а обкоми КП(б)У та облвиконкоми для районів — п'ятиденні норми. На пленумах і бюро обкомів та райкомів партії періодично обговорювався хід виконання планів хлібозаготівель, виявлялися недоліки і накреслювалися заходи для їх усунення.

Організаторська і масово-політична діяльність партійних організацій забезпечила активну участь працівників сільського господарства у мобілізації продовольчих ресурсів для фронту і тилу.

Прагнення подати якнайбільшу допомогу фронту породжувало трудовий героїзм працівників сільського господарства. В с. Нова Покровка Чугуївського району Харківської області загарбники забрали всю робочу худобу і нічим було вивозити хліб. Тоді колгоспники вивезли на ручних візках на заготівельний пункт 2600 пудів зерна²².

Переборюючи великі труднощі, працівники сільського господарства визволених районів успішно виконували плани заготівель продовольства. Але в колгоспах залишалися ще значні запаси зерна, картоплі та овочів. За ініціативою колгоспників Балаклійського району Харківської області виник патріотичний рух — «Продамо державі за твердими цінами продовольство з власних запасів та громадських фондів — фондів розподілу на трудодні».

Партійні організації популяризували ініціативу трудівників ланів Балаклійського району, роз'яснювали її значення кожному працівнику сільського господарства, розгорнули соцзмагання за подання допомоги державі. ЦК КП(б)У та РНК УРСР встановили для кожної області контрольні цифри продажу зерна за твердими цінами.

До 1 січня 1944 р. серед визволених областей перше місце по хлібозаготовках і продажу державі продовольства утримувала Полтавська (1 522 700 пудів зерна, 245 480 ц насіння соняшника, 1 541 250 ц картоплі), друге — Чернігівська (6600 тис. пудів зерна), третє — Запорізька область²³. Багато зерна продали колгоспники і робітники радгоспів інших областей. Норми хлібоздачі з урожаю 1943 р. були значно перевиконані. При плані 90 кг з га збиральної площі колгоспи здали і продали 216 кг зерна. Найбільше зерна з 1 га держава одержала з Сумської (269 кг), Полтавської (267 кг), Чернігівської (241 кг) областей²⁴.

Колгоспи і радгоспи успішно виконували також плани заготівель продуктів тваринництва. 1943 р. у визволених районах м'яса було заготовлено 170% до встановленого завдання, а в першому кварталі 1944 р. молока в 1,7 раза більше плану²⁵.

На початку 1944 р. працівники сільського господарства Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської, Сумської та Чернігівської областей брали участь у створенні насінневого фонду для подавання допомоги колгоспам, які особливо потерпіли під час окупації. Згідно з директивами керівних органів на 1 березня було за-

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 209, арк. 56.

²³ Там же, оп. 50, од. зб. 48, арк. 260; «Советская Украина», 6 січня 1944 р.

²⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 1627, арк. 34.

²⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 660, арк. 56.

готовлено 12 310 т насіння²⁶. Травневий пленум ЦК КП(б)У відзначив, що, незважаючи на складні умови, заготівля зерна та іншого продовольства була «...проведена у всіх областях Української РСР в короткі строки, при великому патріотичному піднесенні колгоспних мас»²⁷.

У визволених у 1943 — на початку 1944 р. областях УРСР з урожаю 1943 р. було заготовлено продовольство для задоволення потреб Українських і Білоруських фронтів, а також населення до нового урожаю. Крім того, 6 млн. пудів хліба відправлено трудящим Ленінграда та воїнам Ленінградського фронту, а 5 млн. — в інші області²⁸.

В міру вигнання німецько-фашистських загарбників у боротьбу за мобілізацію продовольчих ресурсів включалися все нові й нові загоны трудівників села. Партійні організації допомагали працівникам сільського господарства успішно виконувати свій основний обов'язок перед державою. Особливо велика робота була проведена навесні і влітку 1944 р., щоб у всеозброєнні зустріти жнива, вчасно провести обмолот і забезпечити виконання планів хлібозаготівель. Одночасно увага колгоспників концентрувалася на здачі продуктів тваринництва.

Конкретна програма діяльності партійних організацій в цьому напрямі розроблена в рішенні травневого пленуму ЦК КП(б)У «Про підготовку і проведення заготовок сільськогосподарських продуктів у 1944 р.». Він зобов'язав провести заготівлю продовольства з урожаю 1944 р. краще, ніж у 1943 р. Виконання державних планів, підкреслювалося в рішенні пленуму, є «...найважливішим воєнно-господарським завданням партійної організації України». Встановлювався строк виконання планів заготівель — не пізніше 1 листопада 1944 р.²⁹

Рішення пленуму ЦК КП(б)У всебічно обговорювалися на пленумах і бюро обкомів та райкомів партії, районних зборах партактиву, відкритих партійних зборах, вивчалися працівниками сільського господарства. Партійні організації розробляли заходи, що були складовою частиною планів сільськогосподарських робіт. У них особлива увага зверталася на раціональне використання (в дві зміни) наявних трудових ресурсів, живого тягла, молотильних агрегатів. У тих колгоспах, де не було молотарок, молотили вручну — ціпами. Нехватка возів компенсувалася цілодобовим використанням наявних на змінному тяглі. Райкоми партії та райвиконкоми Рад депутатів трудящих встановлювали для колгоспів і радгоспів щоденні норми вивезення зерна. Заготівельні пункти приймали хліб цілодобово.

Працівники сільського господарства самовіддано працювали на збиранні та обмолоті хліба, прагнули якнайшвидше просушити, очистити зерно і вивезти його на приймальні пункти. В багатьох колгоспах залишилося дуже мало коней і волів, які, крім того, потрібно було використовувати і на інших роботах. Це значною мірою затримувало вивезення зерна. Тоді колгоспники почали доставляти хліб на ручних візках-тачках. Члени сільгоспартілі «Україна» Якимівського району Запорізької області К. Блоха, Т. Вовк, П. Матвієнко, Д. Жеребець та інші щоденно вивозили тачками на відстань 6 км по 4—6 ц зерна. Завдяки цьому колгосп першим в області (5 серпня 1944 р.) виконав план хлібо-

²⁶ ЦДАЖР УРСР у Києві, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1244, арк. 120.

²⁷ Резолюції Пленуму Центрального Комітету КП(б)У 24—26 травня 1944 р., К., 1944, стор. 17.

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 660, арк. 53.

²⁹ Резолюції Пленуму Центрального Комітету КП(б)У 24—26 травня 1944 р., стор. 17—24.

здачі. В колгоспі с. Вишенська Слобода Уланівського району Вінницької області з 1000 ц вручну вивезено 300 ³⁰.

Партійні організації організували серед працівників сільського господарства соціалістичне змагання за дострокове виконання плану і додаткову здачу продовольства в фонд Червоної Армії. Зваживши свої можливості, трудівники села зобов'язалися виконати державний план хлібопоставок до 25 жовтня і до 4 листопада в фонд Червоної Армії здати ще 15 млн. пудів зерна. Вони закликали всіх працівників сільського господарства СРСР розгорнути соціалістичне змагання за дострокове виконання державного плану хлібопоставок і понадпланову здачу продовольства в фонд Червоної Армії ³¹.

Активізації цього патріотичного руху сприяла діяльність партійних організацій серед колгоспників і робітників радгоспів під час підготовки та святкування визволення українських земель від фашистських загарбників. 14 і 15 жовтня 1944 р. у всіх районах відбулись урочисті збори партійного, радянського та комсомольського активу, на яких секретарі райкомів партії виступили з повідомленнями про успіхи Червоної Армії, а у колгоспах, МТС і радгоспах були проведені збори і мітинги. На свято повного визволення українських земель запрошувалися бійці і командири військових частин, що брали участь в очищенні території України від німецьких окупантів. На зборах і мітингах працівники сільського господарства брали підвищені зобов'язання по здачі продовольства в фонд Червоної Армії.

Виконавши 25 жовтня 1944 р. план продажу державі зерна та іншого продовольства, трудівники села продовжували здавати його в фонд Червоної Армії. Так, колгоспники артiлі «Комінтерн» с. Старосілля на Київщині внесли понад план 9 тис. пудів, ім. Сталіна Артемівського району Сталінської області — 1500 ц, робітники Новопразької МТС Кіровоградської області — 4065 пудів зерна. На 20 листопада в фонд Червоної Армії понад план поступило близько 16 млн. пудів зерна і понад 8546 пудів картоплі ³².

Після продажу державі понад план хліба, овочів та картоплі в колгоспах багатьох районів залишилися ще значні запаси продовольства. Враховуючи це, ЦК КП(б)У і РНК УРСР рекомендували обкомам і райкомам партії проводити роботу так, щоб забезпечити здачу в фонд Червоної Армії 50 млн. пудів понадпланового зерна. З цією метою 24 листопада в РНК УРСР проведено нараду секретарів обкомів партії та голів облвиконкомів, на якій для областей, де були лишки хліба, встановлено нові додаткові завдання ³³, але вони не були повністю виконані.

З урожаю 1944 р. у фонд Червоної Армії понад план було здано понад 33 млн. пудів зерна, в тому числі: Полтавська область — 6819 тис., Кіровоградська — 6312 тис., Київська — 4995 тис., Дніпропетровська — 4093 тис. пудів. Крім того, здано понад 16 млн. пудів картоплі та багато іншого продовольства. План поставок зерна в цей фонд виконано на 171,1%, Зобов'язання по хлібопоставках колгоспи виконали на 103%, по натуроплаті за роботу МТС — на 107%. Всього Україна дала державі 67% зерна від рівня 1940 р. ³⁴

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 350, арк. 19; од. зб. 322, арк. 3.

³¹ «Правда України», 11 жовтня 1944 р.

³² «Правда України», 11, 23 листопада 1944 р., 1 січня, 4 березня 1945 р.

³³ ЦДАЖР УРСР у Києві, ф. Р-2, оп. 7, спр. 861, арк. 141.

³⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 683, арк. 4, 70—74; оп. 38, од. зб. 132, арк. 2; «Колгоспник України», 30 грудня 1944 р.

За перевиконання плану хлібозаготівель 1944 р. уряд Радянського Союзу нагородив 872 партійних та радянських працівників України та уповноважених заготівельних органів орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, а 543 чол.— орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня³⁵.

Партійні організації приділяли також велику увагу виконанню колгоспами і радгоспами обов'язкових поставок державі продуктів тваринництва. В них створювали ферми великої рогатої худоби. Проте продуктивної худоби було мало, а поставки продуктів тваринництва визначалися саме від її кількості. Потреба в м'ясі та молоці була дуже великою, тому партія і уряд дозволяли колгоспам, які повністю виконували свої зобов'язання, здавати худобу і молоко в рахунок поставок наступних місяців. Так, на початку січня 1945 р. колгоспи і радгоспи Ворошиловградської області в рахунок 1945 р. здали 50 тис. пудів м'яса, Полтавської області — 72 870 пудів м'яса і 2282,3 тис. л молока. 1944 р. план м'ясопоставок Україна виконала на 174,4%³⁶.

Діяльність партійних організацій України по мобілізації продовольчих ресурсів мала величезне значення для посилення воєнно-економічного потенціалу країни, забезпечення армії і населення міст продовольством, для розгрому ворога. За роки війни Україна дала державі понад 1 млрд. пудів зерна, близько 4 млн. ц м'яса, 40 млн. ц картоплі та багато іншого продовольства³⁷. Це був вагомий вклад у розв'язання продовольчої проблеми в ті буремні роки.

³⁵ «Правда України», 3, 4, 6, 7, 8, 11 лютого 1945 р.

³⁶ «Правда України», 6, 9 січня 1945 р.; «Пропагандист і агітатор», 1945, № 2-3, стор. 13.

³⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 405.

Д. М. СУПРУН

НОВІ ДАНІ ПРО УЧАСНИКІВ АНТИФАШИСТСЬКОЇ БОРОТЬБИ НА УКРАЇНІ

У роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. героїчну боротьбу з фашистськими загарбниками вели не тільки воїни збройних сил, трудівники нашого тилу, але й мільйони радянських людей, що залишились на тимчасово окупованій території. Полум'я патріотичної боротьби розгоралося всюди, де тільки ступала нога окупанта. Натхненниками і організаторами її були, як правило, комуністи, їм допомагали комсомольці, наша славна молодь, безпартійні активісти.

Форми і методи боротьби з загарбниками були різноманітними. Поряд з відкритими виступами широкого розмаху набули: бойкот заходів окупаційних властей, саботаж, ухилення від виконання розпоряджень окупантів, диверсії і підпали, агітація і пропаганда, спрямована проти ворога. Жителі міст і сіл допомагали партизанам і потрапившим в оточення військовослужбовцям зброєю, одягом, продуктами, переховували поранених, підпільників, слухали і розповсюджували звідення Радянського інформбюро, листівки.

Проте всі ці форми і методи боротьби ще недостатньо висвітлено в історико-партійній літературі. З різних причин не показано діяльність багатьох підпільних організацій, партизанських загонів і диверсійних груп, які активно діяли в тилу ворога, залишилися поза увагою окремих

активні учасники антифашистського опору, в тому числі багато зв'язківців, розвідників, провідників партизанських загонів і груп, хазяїв явочних квартир та ін. Мали місце і такі факти, коли звіти про діяльність не розглядались або були відхилені тому, що колишні підпільні організації, партизанські загони діяли в тилу ворога недовго — лише кілька місяців. Іноді звіти відхилялись і в зв'язку з тим, що підпільна організація або група, на думку тих, хто їх розглядав, діяли не дуже активно. Нерідко не визнавалися підпільні організації, які виникали стихійно з ініціативи радянських патріотів, що опинилися у тилу ворога.

Все це вимагало додаткового вивчення антифашистської боротьби в період Великої Вітчизняної війни на території Української РСР. За дорученням ЦК Комуністичної партії України Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС дослідив це питання і вніс до Центрального Комітету пропозиції щодо наведення порядку в обліку учасників антифашистського підпілля і партизанських формувань на Україні. Центральний Комітет у листопаді 1961 р. розглянув ці пропозиції і виніс постанову відповідно до якої в усіх обласних і районних центрах, містах і селах створювалися спеціальні комісії з числа комуністів, комсомольців, депутатів місцевих Рад, учасників партизанського руху й антифашистського підпілля¹. Комісії уважно вивчили усі наявні в партійних і державних архівах матеріали про партизанські загони, диверсійні групи, підпільні партійні, комсомольські організації та окремих учасників інших форм боротьби проти німецько-фашистських окупантів, діяльність яких свого часу не була визнаною, або звіти яких з різних причин не розглядались.

У результаті проведеної в 1961—1964 рр. роботи виявлено і взято на облік близько 115 тис. активних учасників антифашистської боротьби². Встановлено діяльність 88 партизанських загонів і груп, 402 різних підпільних організацій, у тому числі Київського обласного і Вінницького міжрайонного, 18 міських і районних підпільних партійних комітетів, 36 підпільних партійних організацій і груп, 40 комсомольських і 2 піонерських організацій і груп, 4 підпільних сільських Рад депутатів трудящих.

Незважаючи на репресії й терористичні акти фашистських властей на Україні виникали нові комуністичні й патріотичні підпільні організації. Важливе, наприклад, значення для посилення боездатності партійного підпілля в районах Київської області мало виникнення у вересні 1942 р. підпільного обкому партії, організатором і керівником якого був учитель історії І. В. Сергієнко. До цього він очолював Розважівський підпільний райком партії, але переслідуваний гестапівцями, змушений був у квітні 1942 р. перейти до родичів у с. Стави Кагарлицького району, і там влаштувався вагарем на спиртзаводі, встановив зв'язки з місцевими комуністами і згодом став на чолі Кагарлицької підпільної партійної організації. До керівного ядра її входили І. А. Ковальчук і В. О. Єфремов, а згодом — В. Г. Бердников, С. Л. Ковальський, В. Л. Вітищенко, Т. П. Рибак, В. С. та О. С. Півторадядько, Г. П. Міщенко, П. Т. Рибак³. Через певний час вони підібрали групу активних комуністів і затвердили їх організаторами підпільної роботи в районах: Чорнобильському — П. К. Сироткина, Макарівському — М. А. Ткаченка, Ржищівському — Ю. І. Стеценка і М. І. Мазура, Бишівському — І. І. Зубкова, Звенигородському — М. П. Сергеева, Христинівському —

¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 2917, арк. 21, 53—55.

² Там же, од. зб. 3200, арк. 48.

³ Партархів Київського обкому КП України, ф. 9964, оп. 1, од. зб. 1 л, арк. 18—23; 36—37.

А. Я. Ковтуна, Шполянському — В. К. Балацького, в Черкасах — П. П. Швидкого і В. М. Михайлюту. Всього направили організаторів-комуністів в 21 район Київської і 4 райони Житомирської областей⁴.

Підпільний обком партії, що містився в Кагарлицькому районі, підготував спеціальну інструкцію для партійних організацій про порядок залучення людей до партизанських загонів і боротьби з фашистською контррозвідкою. У друкарні окупантів патріоти потай друкували зведення Радінформбюро, звернення до населення, листівки та інші матеріали. Обком придбав зброю, створив необхідний грошовий фонд, встановив зв'язки з підпільниками сусідніх областей. Передбачалось його перебазування з Кагарлика до Києва. Та здійснити цього не вдалося. У січні 1943 р. фашисти нагнали на слід обкому, заарештували і розстріляли більшість його членів разом з І. В. Сергієнком. Партія і уряд високо оцінили діяльність Київського підпільного обкому, нагородивши його учасників у 1965 р. орденами і медалями. І. В. Сергієнку посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁵.

Опит свідків та учасників підпілля і партизанського руху дозволив виявити інші, досі невідомі або ж мало вивчені підпільні організації. Так, на території Вінницької області діяв Теплицький райком партії, його секретар А. К. Микитенко підтримував зв'язок з підпільними організаціями і партизанськими загонами 10 районів області, представники яких 18 серпня 1942 р. зібралися в Шабелянському лісі і створили міжрайонний підпільний комітет КП(б)У, що фактично почав виконувати функції обкому партії⁶. До складу його входили: А. Микитенко (секретар), А. Кондратюк, М. Пересунько, Г. Рибаченко, І. Калашник і В. Зенкін, а у вересні ввійшли керівники Джулинського підпілля М. Корнійчук і Ф. Волощук⁷.

На першому засіданні міжрайонний комітет партії ухвалив об'єднати зусилля всіх підпільних організацій і партизанських загонів, що діяли на території області, для збройної боротьби на місцях, посилення диверсій на залізничних і шосейних шляхах. 28 серпня члени комітету були закріплені за відповідними районами, де фактично виконували роль секретарів підпільних райкомів партії⁸. У листопаді було встановлено зв'язок з підпільним центром м. Вінниці, але закріпити його не вдалося у зв'язку з посиленням терору. У перші місяці 1943 р. у боротьбі з ворогом загинули члени комітету Ф. Волощук, І. Калашник і А. Микитенко. Керівництво комітетом тимчасово очолив його заступник А. Кондратюк, а згодом М. С. Корнійчук (Саша Жалов)⁹.

Активна діяльність міжрайонного партійного комітету дала змогу створити три партизанські полки: ім. Леніна, «За Родину», ім. Кірова та окремі партизанські групи. У серпні полки злилися в партизанське з'єднання № 44, яке в жовтні 1943 р. стало іменуватись 2-ою партизанською бригадою¹⁰.

З жовтня 1941 р. активну антифашистську боротьбу проводила Кам'янець-Подільська міська підпільна організація на чолі з О. Павлю-

⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу у 1941—1945 рр., т. 1, К., 1968, стор. 480—481.

⁵ «Радянська Україна», 15 квітня 1967 р.

⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу у 1941—1945 рр., т. 1, стор. 481; «Вінницька правда», 23 грудня 1970 р.

⁷ «Вінницька правда», 24 квітня 1970 р.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 171, арк. 15.

⁹ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 15, од. зб. 872, арк. 20.

¹⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу у 1941—1945 рр., т. II, К., 1969, стор. 188; Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 15, од. зб. 872, арк. 21.

ком. Одна з найбільших на Україні, вона мала чітку організаційну структуру, вела широку агітаційно-пропагандистську роботу серед населення міста й навколишніх районів. Повідомлення з Москви поширювались усно, та через листівки, що закликали населення вести боротьбу проти німецько-фашистських загарбників, не виконувати розпоряджень окупаційних властей, ховати від ворога сільськогосподарські продукти, ухилятися від примусового вигнання на каторжні роботи. В одній із виявлених листівок до молоді говорилося: «вас примусово хочуть вигнати, щоб у каторжних умовах ви виготовляли зброю проти своїх батьків, братів і сестер, проти радянської Батьківщини. Ні один чоловік не повинен їхати в рабство. Смерть німецьким окупантам!»¹¹.

Підпільники Кам'янця-Подільського організовували засади, диверсії, знищували ворожі склади, сільськогосподарську техніку, палили підготовлений для Німеччини хліб. 1943 р. вони почали підготовку до організованого переходу з міста в Кульчівський ліс для створення там партизанського загону. Передбачалося напасти на тюрму, звільнити ув'язнених і включити їх до загону. Але здійснити задум через зраду не вдалось. Більшість патріотів, у тому числі їх керівник Павлюк, були заарештовані й розстріляні¹².

Ряд нових підпільних організацій, партизанських загонів і патріотичних груп виявлено у Ворошиловградській, Донецькій, Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Кримській, Миколаївській, Полтавській, Одеській, Сумській, Херсонській, Черкаській і Чернігівській областях.

Стало відомо про діяльність об'єднаного партизанського загону, що діяв на території Казанківського району Миколаївської і Широківського Дніпропетровської областей на чолі з Г. М. Седньовим. 1943 р. він здійснив кілька бойових операцій і зробив спробу пробитися через лінію фронту. В районі с. Григорівка Широківського району партизани вступили в нерівний бій з окупантами, що тривав чотири години. Загинули всі партизани. Тяжко пораненого Г. М. Седньова фашисти схопили і після знущань кинули під лід р. Висунь¹³.

Значний опір окупантам чинила підпільна група комсомольця О. Г. Стрижевського, що діяла в м. Керчі з серпня 1942 р. по вересень 1943 р. До складу її входило 13 чол., зокрема і батько керівника — Григорій Семенович, який працював лікарем у міській поліклініці. Члени групи розповсюджували листівки, організовували втечі поранених військовополонених, що лежали у міській лікарні, підривали склади з боеприпасами, пускали під укіс військові ворожі ешелони на ст. Керч-ІІ. У вересні 1943 р. всі члени групи, за винятком Т. П. Гриньова були заарештовані і розстріляні окупантами¹⁴.

Високий патріотизм і мужність виявили у боротьбі з німецько-фашистськими окупантами жителі с. Островець Уманського району на Черкащині. 14 січня 1944 р. вони допомогли групі партизанів з загону Матвеева розгромити великий обоз відступаючих військ противника, взяти в полон 65 солдатів і офіцерів, розгромити 50 підвід з продуктами, одягом і озброєнням. Через два дні село оточив загін військ «СС», зібрав усіх мешканців і почав допитуватися про місце перебування

¹¹ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 6571, оп. 1, од. зб. 177, арк. 55, 57.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 173, арк. 209—210.

¹³ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 172, од. зб. 1, арк. 4—5, 35; од. зб. 23, арк. 4.

¹⁴ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 1, оп. 24, од. зб. 375, арк. 31—32.

партизанів. Не добившись відповіді, карателі тут же розстріляли 134 чол. і спалили село¹⁵.

Немало зробили для наближення перемоги над ворогом медичні працівники Харківської 9-ої міської лікарні на чолі з професором, доктором медичних наук О. І. Мещаніновим, які врятували життя багатьом пораненим воїнам Радянської Армії, що опинилися на окупованій території. На початку війни професор Мещанінов не зміг евакуюватись і продовжував працювати в лікарні. Разом із своїми колегами-лікарями П. С. Делевським, Н. І. Обуховою, В. І. Воротинцевим, В. Ф. Цен-тиловичем, Р. І. Проценком, В. Ф. Нікітинською-Труфановою, медичними сестрами Т. В. Радіоною, Н. Я. Семеренко, Т. Я. Реміховою, рентгентехніком В. В. Шкательовою, Олександр Іванович доклав чимало зусиль для врятування радянських воїнів. Дружина професора Наталія Олександрівна, дочки Марія і Єлизавета допомагали патріотам. Вони створили навколо себе групу відданих радянських людей, які збирали в населення продукти, білизну і одяг, а хто видужував, забезпечували необхідними документами і переховували у жителів міста. 54 патріоти брали участь у цій роботі, які за час окупації подали допомогу близько 2 тис. радянським воїнам. З них тільки в партизанські загони було направлено понад 200 чол. За самовіддану роботу по врятуванню поранених воїнів і радянських громадян О. І. Мещанінов нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора¹⁶.

Полтавчанка М. І. Таран, разом з дочками Анастасією та Олександрою допомагала своєму синові Андрію добувати розвідувальні дані для частин Радянської Армії. Вони розповсюджували серед населення антифашистські листівки, сприяли втечі радянським воїнам, що потрапили в полон, переховували їх, забезпечували одягом, продуктами¹⁷. У жовтні 1942 р. до квартири М. І. Таран ввірвалися гестапівці і заарештували дочок. Вони влаштували допит сестрам, вимагали даних про зв'язок з підпіллям, але все було даремно. Юні патріотки ні слова не сказали про своїх товаришів. Мовчали вони і при зустрічі з матір'ю, яку влаштували фашисти. Всіх дітей Меланії Іванівни розстріляли, але горе не зломило жінку-патріотку. Вона продовжувала справу дітей, боролася проти фашистських загарбників аж до визволення рідного міста радянськими воїнами.

В історії всенародної боротьби проти фашистських загарбників чимало фактів активного опору ворогам з боку радянських громадян. У с. Іванівка Магдалинівського району Дніпропетровської області колгоспники О. І. Кисіль, П. Ф. Бовченко, О. О. Тополь та інші вели серед населення антифашистську пропаганду, відмовлялись працювати на окупантів, закликали односельчан не визнавати німецькі власті і не підкорятися їм. В ніч з 22 на 23 вересня 1943 р. патріоти були живими спалені окупантами¹⁸.

Велику допомогу партизанам і підпільникам Любарського району на Житомирщині подавала Л. К. Рак, яка працювала перекладачкою в комендатурі. Разом з лікарем-підпільником вони врятували від каторжних робіт понад 200 юнаків і дівчат. Людмила Кузьмівна забезпечувала партизанів і підпільників німецькими паспортами, перепустками, посвідченнями, що давало можливість вільно переміщуватись по

¹⁵ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 36, од. зб. 37, арк. 18.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 173, арк. 175—176; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 122, од. зб. 2, арк. 3.

¹⁷ Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 9, од. зб. 386, арк. 29—30.

¹⁸ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 8, од. зб. 312, арк. 17.

території району і за його межами. Знищуючи донесення на радянських людей, що надходили до комендатури від зрадників, вона зберегла життя близько 30 патріотам¹⁹.

Сестри П. П. Лозова і Л. П. Склярова з с. Новий Бурлук Чугуївського району Харківської області в липні 1942 р. підбрали 18 поранених червоноармійців і, розмістивши їх у будинку Лозової, забезпечували одягом, медикаментами, продуктами. Шістнадцять з них видужали і майже всі пішли в партизани, або через лінію фронту²⁰.

Патріотка Н. О. Чукіна-Камінська, працюючи в період тимчасової окупації медсестрою хірургічного відділення Червоноармійської лікарні на Ровенщині, допомогла близько 40 воїнам Радянської Армії, що вилікувались, уникнути полону, а 7 тяжко поранених доглядала до приходу наших розвідників²¹.

Надійною зброєю в боротьбі з окупантами була поезія колгоспної поетеси Ф. А. Карпенко з с. Хорошого на Дніпропетровщині. Її антифашистські вірші і пісні передавались з уст в уста, вселяли віру в перемогу над ворогом. Гітлерівці та їх прислужники переслідували поетесу, спалили їй хату, пограбували майно. Та ніщо не зломило мужню патріотку. Вона продовжувала створювати поезії про рідну Вітчизну, про героїзм свого народу²².

Серед патріотів було немало зовсім юних, які силою духу, мужністю не поступалися перед дорослими. Тамарі Воскобойниковій з 5 класу 17 херсонської школи було всього тринадцять років, коли розпочалася війна. Батько пішов на фронт, а 19 серпня гітлерівці окупували Херсон. Надвечір у будинку Воскобойникових уже шастали фашистські головорізи. Дівчинка влаштувалася працювати на пошту, де діяла підпільна патріотична організація, очолювана лінійним техніком Г. Годуном²³, виконувала окремі доручення. Згодом їй стали довіряти складні справи. Та не судилося їй дожити до перемоги над ворогом. Підлий зрадник виказав фашистам підпільну організацію. Всіх, у тому числі і Тамару, було заарештовано. Засуджена до страти, піонерка у листі до матері писала: «Сьогодні Жора мене повідомив, що ти весь час плачеш, мамочко! Не розстроюйся, будь ласка! Бережи себе і Вовку...». А коли за Тамарою у супроводі наглядачів прийшов комендант тюрми Ерікс, вона зупинилась біля дверей камери і звернулась до в'язнів: «Прощайте! Мене ведуть на шибеницю, але ви не сумуйте. Всіх нас вони не перевішають — не встигнуть. Радянська Армія розстрошить фашизм! Свободу не можна вбити!»²⁴.

Відомо, що намагання окупаційних властей налагодити роботу промислових підприємств, особливо металургійної й гірничовидобувної у Ворошиловградській, Дніпропетровській, Донецькій, Кіровоградській і Кримській областях, зазнали невдачі через масовий саботаж робітників. Ось один з прикладів. Для того, щоб пустити деякі цехи на заводі ім. Петровського (м. Дніпропетровськ) і поставити їх на службу рейху, фашисти завезли необхідні матеріали, кабель, двигуни, 181 електромотор, верстати, котли, своїх спеціалістів, але робітники зробили так, щоб абияк працювала лише частина підприємства.

¹⁹ Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 76, оп. 3 «А», од. зб. 152, арк. 43—44.

²⁰ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 122, од. зб. 56, арк. 5.

²¹ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 17, арк. 165, 171.

²² «Зоря», 12 червня 1965 р.

²³ Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 46, оп. 114А, од. зб. 26, арк. 81.

²⁴ «Наддніпрянська правда», 1 червня 1966 р.

Бригада робітників під керівництвом секретаря комсомольської організації, інженера С. І. Барабаша провела в установлений термін демонтаж устаткування на Троїцькому маслозаводі (Ворошиловградська область) для відправки його в тил країни, але евакуювати не вдалося. На окупованій території залишився і Степан Іванович. Гітлерівці намагалися установити обладнання і пустити завод. Вони пропонували Барабашу цінні подарунки, погрожували розстрілом, під силою зброї все ж таки примусили його працювати, але масла так і не одержали. Гестапівці 16 січня 1943 р. розстріляли патріота²⁵.

Діяльність партизанів, підпільників, а також учасників опору високо оцінили командири і політпрацівники Радянської Армії. Розповідаючи про Корсунь-Шевченківську битву, маршал Радянського Союзу І. С. Конев писав: «Разом з воїнами регулярних частин героїчно боролися в тилу ворога наші партизани. Так, в центрі кільця оточення відважно бився з гітлерівцями партизанський загін імені Тараса Шевченка. Неоціненну допомогу подавало нашим військам місцеве населення. Чоловіки звільнених районів добровільно вступали в ряди регулярних частин, що вели бойові дії з ворогом. Тільки в одному селі Квітки велика група чоловіків влилась до складу 180-ї стрілецької дивізії і на околиці свого села вступила в бій з контратакуючим противником. Жінки, старики і підлітки рили окопи, підносили патрони, снаряди»²⁶.

Ратні подвиги українського народу в тилу ворога високо оцінили партія і уряд. Чимало партизанів і підпільників були нагороджені орденами і медалями. На ознаменування 20-річчя перемоги над ворогом Радянський уряд додатково нагородив велику групу народних месників України. 24 партизани і підпільники були удостоєні звання Героя Радянського Союзу і близько 3 тис. відзначено урядовими нагородами. Президія Верховної Ради Союзу РСР доручила Президії Верховної Ради Української РСР від її імені бойові нагороди вручити ще 25 тис. учасникам партизанського руху і підпілля, що відзначилися у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників і раніше не були нагородженими²⁷.

Число учасників антифашистського опору нині перевищує 600 тисяч. У своїй героїчній боротьбі вони знаходили підтримку українського народу, який продемонстрував високий патріотизм, безмежну відданість соціалістичному ладу, великій справі Комуністичної партії.

Трудящі нашої республіки, як і весь радянський народ, пишаються подвигами захисників Радянської Вітчизни, дорожать завойованою ними славою, роблять все, щоб примножити її. Тисячі невідомих і безіменних героїв залишаться в пам'яті поколінь українського народу найвищим взірцем моральної сили і самовідданості служіння великій справі миру і справедливості на землі.

²⁵ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 179, оп. 3, од. зб. 83, арк. 12.

²⁶ «Правда», 16 лютого 1964 р.

²⁷ «Радянська Україна», 9 травня 1965 р.

Повідомлення

В. І. ЛЕНІН ПРО РОЛЬ ПРОФСПІЛОК У СТВОРЕННІ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ СОЦІАЛІЗМУ

О. М. СЛОБОДАНЮК

Складовою частиною ленінського плану побудови соціалізму є вчення про всебічне зміцнення держави диктатури пролетаріату, про широке залучення трудящих мас до соціалістичного будівництва й управління. В. І. Ленін зазначав: «...справа в тому, як до маси підійти, оволодіти нею, з нею зв'язатися, як складні приводи роботи (роботи по здійсненню диктатури пролетаріату) налагодити»¹.

Однією з форм цього залучення є робота мас у професійних спілках. Характеризуючи їх роль в нашій країні після перемоги Великого Жовтня, В. І. Ленін вказував, що профспілки є «...організацією правлячого, пануючого, урядуючого класу, того класу, який здійснює диктатуру, того класу, який здійснює державний примус. Але це не є організація державна, це не є організація примусу, це є організація виховна, організація залучення, навчання, це є школа, школа управління, школа господарювання, школа комунізму»².

Видатною заслугою В. І. Леніна є визначення місця профспілок серед інших організацій системи диктатури пролетаріату, їх взаємовідносин з Комуністичною партією і Радянською державою. У системі диктатури пролетаріату, як зазначав Ленін, профспілки стоять «між партією і державною владою»³. Ця ленінська формула означає, по-перше, що із встановленням диктатури пролетаріату профспілки не перетворилися ні в партійну, ні в державну організацію, а збереглися як самостійна громадська організація. По-друге, профспілки, займаючи своє, специфічне місце в політичній організації суспільства, знаходяться в тісних взаємовідносинах з Комуністичною партією і Радянською державою, працюють під керівництвом Комуністичної партії. В той же час профспілки виконують виключно важливу роль по відношенню до Комуністичної партії, стають її опорою. Не маючи такого фундаменту, як профспілки, не можна здійснювати диктатуру, не можна виконувати державні функції⁴, зазначав Володимир Ілліч. Його обґрунтування нових взаємовідносин профспілок і Радянської держави — відносин єдності і співробітництва є великим вкладом в марксистську науку, розкриває соціальні корені функцій профспілок.

В умовах диктатури пролетаріату профспілки, не будучи державними за своєю формою, зберігаючи добровільний характер масових громадських організацій, фактично виконують роль приводу від партії до мас. Перед профспілками разом із завданнями обліку, нормування, об'єднання організацій ставиться завдання навчити маси управлінню

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 5.

² Там же, стор. 2.

³ Там же.

⁴ Див. там же.

державою і виробництвом. Про це неодноразово зазначалося в документах профспілок.

Важливою віхою в профспілковому русі був II Всеросійський з'їзд профспілок (січень 1919 р.), на якому з доповіддю «Про завдання професійних спілок» виступив В. І. Ленін. Він розкрив і глибоко обгрунтував завдання профспілок у нових історичних умовах будівництва соціалізму і комунізму.

Здійснення завдань будівництва соціалізму почалося в обстановці напруженої боротьби В. І. Леніна і Комуністичної партії проти троцькістів, бухарінців та інших антипартійних груп, які нав'язали партії дискусію про профспілки з метою розколу єдності її рядів, послаблення диктатури пролетаріату, підризу союзу робітничого класу і селянства.

На X з'їзді РКП(б) (1921 р.) було підбито підсумки дискусії про профспілки. З'їзд партії дав чітке визначення ролі та завдань профспілок, як школи комунізму. Виходячи із ленінського розуміння суті й ролі профспілок, наша партія завжди надавала великого значення їх діяльності, рішуче відкидаючи будь-які спроби протиставити профспілки партії та соціалістичній державі. В запропонованій В. І. Леніним і прийнятій X з'їздом партії резолюції «Про синдикалістський і анархістський ухил в нашій партії» дано вичерпну характеристику суті анархо-синдикалізму та причин, що його породжують.

В. І. Ленін постійно дбав про залучення профспілок до соціалістичного будівництва. Він написав проект рішення ЦК РКП(б) «Про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики», який після затвердження Політбюро ЦК обговорювався на грудневому пленумі ЦК РКП(б) (1921 р.), а згодом на XI з'їзді РКП(б) (1922 р.). Було вироблено широку програму діяльності профспілок. В резолюції XI з'їзду РКП(б) зазначалося, що виробнича, культурно-масова і виховна робота профспілок та виробнича пропаганда повинні бути підпорядковані єдиній меті — навчити трудящих управляти державою і виробництвом. Зверталася їх увага на необхідність широкого залучення робітничого класу до державного будівництва. Профспілки були зорієнтовані на активнішу участь у роботі планових органів, в обговоренні питань культури, освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я та ін. Партія звернула увагу профспілок на посилення їх захисних функцій, зв'язків з масами. Заслухавши інформаційну доповідь комісії ЦК РКП(б) про перевірку і оновлення керівних органів профспілок, з'їзд прийняв резолюцію, в якій говорилося, що «завдання зміцнення силами нашої партії профспілок повинно бути поставлене всіма організаціями партії нарівні із зміцненням керівних партійних органів»⁵, визначив напрямок і зміст конкретної роботи профспілок на весь будівний період. Профспілки відіграли велику роль у розвитку політичної і трудової активності трудящих.

Успішна діяльність профспілок у соціалістичному будівництві залежить від правильних методів їх роботи. А тому це питання займає значне місце в ленінському вченні про профспілки. Радянські професійні спілки з моменту свого виникнення використовували, насамперед, метод переконання. Він має неоціненне значення для створення свідомої і добровільної дисципліни праці. В. І. Ленін високо оцінив тези доповіді Я. Е. Рудзутака «Виробничі завдання профспілок», підготовлені до V Всеросійської конференції профспілок. В цих тезах була викладена програма дій профспілок по зміцненню трудової дисципліни шляхом свідомої участі всіх робітників у здійсненні завдань виробництва. Поси-

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, К., 1954, стор. 574.

лаючись на доповідь Я. Е. Рудзутака В. І. Ленін зазначав: «...кожний член спілки повинен свідомо ставитися до того, що абсолютно необхідним є піднесення продуктивності в країні... Без цього всі розмови, що ми піднесемо транспорт, дамо поліпшення,— це словесність»⁶.

В умовах соціалістичного будівництва не тільки посилюється необхідність методу переконання в роботі профспілок, але й зростають можливості для його застосування, коли значення має не лише слово, а й сила прикладу, власного досвіду мас.

В сучасних умовах метод переконання не тільки не втратив свого значення, а з особливою гостротою висувається як важливе завдання профспілок. Адже йде мова про переконання мас робітничого класу як керівника суспільства, що першим прокладає шлях до комунізму і зустрічається з новими і ще більш складнішими проблемами. В умовах загальнонародної держави робітничий клас продовжує здійснювати свою керівну роль у суспільстві. Його вага в радянському суспільстві не тільки не зменшується, але продовжує зростати. Разом з цим зростає і значення профспілок як масової громадської організації, що об'єднує весь робітничий клас. Ось чому так актуально і переконливо звучать і сьогодні слова В. І. Леніна про те, що «...профспілки повсякденною роботою переконують маси, маси того класу, який один тільки може перевести нас від капіталізму до комунізму»⁷.

Формування комуністичної переконаності відбувається в повсякденній участі трудящих у виробничому і громадсько-політичному житті колективу. Товариська вимогливість, висока принциповість, непримирненість до недоліків — це також форми виховання кадрів, піклування про їх зростання, посилення відповідальності кожного за доручену справу.

Метод переконання не можна розуміти примітивно: це не просто умовляння людей дотримуватися соціалістичної дисципліни праці. В сучасних умовах розвитку науково-технічного прогресу порушення трудової дисципліни окремим робітником, працівником управлінського апарату, чи групою людей може викликати серйозні наслідки для діяльності цілого підприємства, об'єднання, а, часом, і галузі промисловості. Ось чому на грудневому (1969 р.) Пленумі ЦК КПРС з ленінською принциповістю було вказано на такі недоліки, як втрата деякими працівниками почуття відповідальності, на факти недобросовісності, порушення дисципліни, що проявляється, насамперед, в легковажному ставленні до виконання державних планів⁸. Дезорганізатори виробництва не завжди дістають належну відсіч. VIII Пленум ВЦРПС (1970 р.), керуючись рішеннями грудневого Пленуму ЦК КПРС, зажадав покласти край фактам безпринципного ставлення профспілкових організацій до порушників трудової і виробничої дисципліни, літунів і прогульників, п'яниць, що завдають шкоду народному господарству і суспільству. Пленум рекомендував профспілковим організаціям, радам і комітетам профспілок застосовувати по відношенню до них всі засоби впливу: обговорення на робітничих зборах, товариських судах, позбавлення путівок в санаторії й будинки відпочинку, перенос відпусток і черги на одержання житлової площі, позбавлення премій і, як крайній захід, виключення з членів профспілки⁹.

Складовою частиною ленінського вчення про профспілки є розроблені ним організаційні основи — виробничий принцип і демократичний

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 38.

⁷ Там же, стор. 2.

⁸ «Правда», 13 січня 1970 р.

⁹ Восьмой Пленум ВЦСПС. Стенографический отчет, М., 1970, стор. 187—188.

централізм, норми профспілкового життя. Глибоко наукове обґрунтування організаційних принципів дано В. І. Леніним у праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», у працях періоду дискусії про профспілки. Ці ленінські принципи стали основою організаційної будови радянських профспілок на всіх етапах розвитку соціалістичного суспільства і відіграють величезну роль в їх діяльності.

Керуючись рішеннями XIV з'їзду партії і XV партійної конференції (1926 р.), VII і VIII з'їзди профспілок спрямували діяльність профспілкових організацій на здійснення ленінського плану соціалістичної індустріалізації країни. Мобілізація робітників і службовців через масові органи — виробничі комісії — на здійснення режиму економії і поліпшення роботи підприємств і установ мала набути ще більшого розвитку, перетворитись у джерело безперервного виховання і висування нових кадрів господарників і адміністраторів, створити тим самим надійні основи для боротьби з бюрократизмом і оздоровлення всього господарського і державного апарату¹⁰.

Враховуючи ці настанови, профспілкові організації спрямували свою діяльність на підвищення виробничої активності трудящих мас, їх політичної свідомості, що виявилось в небаченому раніше розмаху соціалістичного змагання. Велике значення для дальшого його розгортання мала надрукована 20 січня 1929 р. в газеті «Правда» стаття В. І. Леніна «Як організувати змагання?», в якій переконливо показано, що справжнє, народне, соціалістичне змагання можливе тільки з перемогою робітничого класу, з встановленням його диктатури, коли трудящі можуть широко проявити себе, показати свої здібності. Велику роль в розвитку масового соціалістичного змагання відіграло також звернення XVI партійної конференції «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу».

Президія ВЦРПС у постанові від 5 березня 1929 р. схвалила ініціативу комсомолу в організації змагання робітничої молоді і запропонувала всім профорганізаціям подавати комсомолу якнайширшу підтримку, щоб перетворити змагання молоді в змагання всіх робітників фабрик і заводів¹¹.

Профспілки очолили внутрізаводське змагання між цехами, бригадами, окремими робітниками. Основним змістом такого змагання стала боротьба за підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, зміцнення трудової дисципліни.

Президія ВЦРПС у вересні 1929 р. прийняла звернення до всіх робітників і робітниць поставити профспілки «лицем до виробництва». В ньому вимагалось від профспілок вивчати конкретні особливості кожного підприємства, форми соціалістичного змагання, здійснювати керівництво укладанням договорів на соціалістичне змагання, контролювати їх виконання, залучати до соціалістичного змагання кожного робітника¹². Підвищувалася роль виробничих нарад, вони наблизили свою роботу до цехів, бригад.

Наприкінці 1929 р. соціалістичне змагання і ударництво стали масовим рухом робітничого класу. Всіма видами змагання було охоплено 65% робітників, в тому числі ударними бригадами — 29%. В країні налічувалося 300 тис. ударників¹³. На підприємствах і будовах України соціалістичне змагання від початкових ступенів стало переходити до вищих, яким характерні нові, більш досконалі організаційні форми,

¹⁰ VII съезд Профессиональных союзов СССР (6—18 декабря 1926 г.), М., 1927, стор. 742—745.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13, спр. 7, арк. 293.

¹² «Труд», 6 вересня 1929 р.

¹³ Матеріали до звіту ВЦРПС IX з'їзду профспілок, М., 1932, стор. 24.

масова участь в ньому робітників усіх галузей народного господарства. Так, на Харківському машинобудівному заводі «Серп і молот» одним з перших організаторів ударних бригад став кадровий робітник, учасник революційних подій у Харкові 1917—1918 рр., член спілки металістів з 1910 р., комуніст Семен Радченков. На початку травня 46 робітників з механічного цеху подали адміністрації і в завком листа про добровільне зниження розцінок та підвищення норм. Всі 46 робітників — слюсарі, токарі і складальники — вирішили перейти на ударні темпи роботи. Ущільнивши робочий час, усунувши простої, бригада вже за перший місяць домоглася перевиконання норм виробітку на 10—15%¹⁴.

На підприємствах республіки день у день зростала кількість ударних бригад. На Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського тільки за три місяці (травень — липень) було створено 174 ударні бригади, на Макіївському металургійному заводі — 196, на Дніпробуді — 78 і т. д. Ударні бригади зразкової організації праці повсякденно боролися за зниження собівартості і поліпшення якості продукції. Широко практикувалося змагання цехів, змін і окремих агрегатів¹⁵.

Невичерпна творча енергія, ініціатива мас породжували все нові й нові форми змагання: ударні бригади і цехи, зустрічне і змінно-зустрічне планування, рух раціоналізаторів, госпрозрахункові бригади, громадські огляди тощо. Умови соціалістичного змагання складали машинобудівники Москви і Ленінграда, шахтарі Донбасу, текстильники Іванова і Калініна та ін. Скрізь проводилися виробничі огляди та трудові переклички, конкурси.

Велику роль відіграли професійні спілки також і в перебудові села. Вони активно допомагали партії долати споконвічну силу звички дрібного власника, переконати селянина в перевагах нового життя. Велику роботу провели профспілки у відповідь на заклик листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК партії — направити в село не менше 25 тис. робітників. Переважна частина цих добровольців була членами і кандидатами в члени партії. Майже половина з них — кадрові робітники, що мали виробничий стаж більше десяти років, багато працівників низових профспілкових організацій¹⁶.

У 1929 р. профспілки очолили змагання фабрик і заводів за кращу допомогу колгоспному рухові. Тільки в 1930 р. ними було направлено в село для зміцнення колгоспів, ремонту машин 180 тис. бригад¹⁷.

В умовах зростання механізаторських кадрів, підвищення їх політичного і культурно-технічного рівня профспілкові організації очолили рух новаторів сільського господарства. Вони широко пропагували досвід трактористів П. М. Ангеліної, П. І. Кавардак та інших. За ініціативою профспілок підприємства Харкова, Дніпропетровська, Києва, Одеси, Херсона, Миколаєва, Сум направляли у новостворені МТС машини, устаткування, інструмент. Херсонська окружна рада профспілок підбрала з добровольців-робітників машинобудівного заводу 19 спеціалістів і направила їх на постійну роботу в Снігурівську, Генічеську та Каховську МТС. Крім того, багато робітників направлялося профспілковими організаціями міст для тимчасової роботи в МТС. За неповними даними в 1929 і навесні 1930 р. профспілки України направили в МТС 297 бригад, що налічували близько 968 спеціалістів¹⁸.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 648, арк. 78—79.

¹⁵ Там же, спр. 300, арк. 115—117, 119.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 18, спр. 12, арк. 11—16.

¹⁷ Справочная книга о профсоюзах, М., 1968, стор. 40.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 917, арк. 16—17; спр. 969, арк. 43.

Професійні спілки працівників освіти, медицини, радторгслужбовців, зв'язку мобілізували сільську інтелігенцію на виховання широких мас трудівників села, на допомогу в налагодженні їх життя і побуту на нових, соціалістичних засадах. До кінця першої п'ятирічки СРСР перетворився в країну соціалістичного сільського господарства.

Грандіозна за розмахом і глибиною культурна революція, проведена в СРСР, як складова частина ленінського плану побудови соціалізму, зачепила всі верстви населення країни. В ході культурної революції з участю профспілок створювалася соціалістична, справді народна культура, формувалася нова, робітничо-селянська інтелігенція, забезпечувалося виховання підростаючого покоління в дусі соціалізму.

В нинішніх умовах функція профспілок, як школи виховання, безперервно розширюється, дедалі тісніше зв'язується з практикою комуністичного будівництва. Вона тепер включає в себе все нові форми і засоби: політичну освіту, підвищення загальноосвітнього, культурно-технічного рівня, розвиток клубної, бібліотечної, художньої роботи, організацію відпочинку, масової фізкультури і спорту. Виховання трудящих передбачає гармонійне поєднання духовного багатства, моральної чистоти і фізичного удосконалення радянської людини.

Важливим етапом у розвитку ленінських принципів радянського профспілкового руху в умовах реконструктивного періоду, у викритті капітулянтської ідеології правих та їх антипартійної діяльності в профспілковому русі був XVI з'їзд Комуністичної партії. В резолюції з'їзду підкреслювалося, що опортуністична група Томського по всіх корінних питаннях профспілкового руху займала антиленінську — правоухильницьку позицію. Платформа правих опортуністів зводилася до тред'юніонізму в профспілках, ігнорування виробничих завдань професійних спілок, їх участі в плануванні народного господарства, в боротьбі за виконання виробничих планів, у зміцненні трудової дисципліни і в інших сферах господарської та громадської діяльності. Праві опортуністи, заперечуючи роль профспілок, як школи управління, школи господарювання, школи комунізму, намагалися обмежити їх діяльність так званими «захисними» функціями. Вони чинили опір перебудові роботи профспілок відповідно до завдань реконструктивного періоду. Відроджуючи меншовицьку контрреволюційну теорію «незалежності» профспілок, праві опортуністи намагалися протиставити їх Комуністичній партії і Радянській державі, відвернути їх увагу від завдань соціалістичного будівництва. Їх мета зводилася до ліквідації виробничих профспілок і створення так званої «єдиної спілки» з різними секціями.

Комуністична партія в боротьбі з правими опортуністами керувалася працею В. І. Леніна «Про завдання профспілок», в якій він підкреслював контрреволюційну суть лозунга нейтральності профспілок у радянській країні.

Це положення зберігає всю свою актуальність і в наш час. Сучасний період історичного розвитку характеризується загостренням ідеологічної боротьби між двома системами. Якщо в країнах капіталу теорія «нейтралітету», незалежності профспілок від революційних марксистських партій веде до посилення влади монополій і експлуатації робітничого класу, то в країнах, які будують соціалізм, ця теорія сприяє посиленню буржуазної ідеології, зміцненню сил контрреволюції, які мріють про реставрацію капіталізму. Підтвердженням цього були події в Чехословаччині. Вони показали, що всякий відступ від марксистсько-ленінської теорії веде до опортунізму, відкриває дорогу реакції.

Профспілки постійно дбають про охорону праці трудящих, соціально-страхування, яке перетворилося в могутній важіль поліпшення ма-

теріального становища робітників, піднесення продуктивності праці і зміцнення трудової дисципліни¹⁹.

У 1934 р., відповідно до постанови XVII з'їзду партії, права низових органів робітничо-селянської інспекції на підприємствах також були передані профспілкам, які поширили свій вплив на роботу підприємств постачання, торгівлі, комунального і культурного обслуговування, на нормування, організацію та охорону праці і т. д. Це було далшим розвитком соціалістичного демократизму в нашій країні.

В умовах будівництва комуністичного суспільства, коли незмірно зростає роль профспілок як школи комунізму, ще більшого значення набуває лєнінське вчення про профспілки. Творче застосування цього вчення — єдино вірний шлях дальшого удосконалення всієї діяльності радянських профспілок. Прикладом цього є рішення XXIII, XXIV з'їздів партії, Пленумів ЦК КПРС. XXIV з'їзд КПРС ще вище підніс їх значення в нашій країні, поставив перед ними нові, ще складніші і відповідальніші завдання. «Профспілки покликані,— говорить в Директивах XXIV з'їзду КПРС,— ще ширше залучати трудящих до управління виробництвом, до розв'язання завдань науково-технічного прогресу, ще вище піднести прапор соціалістичного змагання, вчити маси на їх практичному досвіді соціалістичної дисципліни, комуністичного ставлення до праці і суспільної власності, всіляко підтримувати і поширювати досвід передовиків і новаторів виробництва, виявляти більше ініціативи і наполегливості в поліпшенні умов праці, побуту і відпочинку трудящих, пильно стежити за додержанням трудового законодавства»²⁰.

Профспілки повинні всемірно розвивати соціалістичне змагання за виконання і перевиконання виробничих завдань дев'ятого п'ятирічного плану. Вони покликані боротися за впровадження нової техніки, наукової організації праці, за рентабельність виробництва, підвищення якості продукції, постійно турбуватися про поліпшення умов праці робітників і службовців.

Радянські профспілки під керівництвом Комуністичної партії нагромадили багатий досвід мобілізації трудящих на дострокове виконання державних планів, на пошуки і використання резервів виробництва.

Твердо йдучи лєнінським шляхом, профспілки СРСР вирости у велику силу, стали бойовими організаторами мас, справжньою школою комунізму для трудящих.

¹⁹ «Труд», 12 липня 1933 р.

²⁰ Директиви XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки.— «Радянська Україна», 14 лютого 1971 р.

З ДОСВІДУ АГІТАЦІЙНО-МАСОВОЇ РОБОТИ СІЛЬСЬКИХ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ (1961—1970 рр.)

В. П. ХИЖНЯК

Важливою історичною віхою на шляху нашої країни до комунізму став XXIV з'їзд КПРС. Підбивши підсумки роботи трудящих у роки восьмої п'ятирічки, з'їзд відзначив, що радянський народ «добився нових перемог у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Великих успіхів досягнуто в розвитку всіх галузей народного господарства, в

розв'язанні соціальних завдань, в підвищенні матеріального і культурного рівня життя радянських людей»¹.

Успішному виконанню важливих народно-господарських завдань сприяла ідеологічна робота партійних організацій серед трудящих мас, яка в останні роки значно збагатилася змістом і формою, особливо у дні підготовки і відзначення 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і 100-річчя від дня народження В. І. Леніна.

У період розгорнутого будівництва комунізму Комуністична партія приділяла значну увагу вдосконаленню агітаційно-масової роботи. В. І. Ленін надавав особливого значення цьому могутньому засобу виховання й організації трудящих мас, постійно піклувався про піднесення її ідейного рівня, комуністичної пристрасності і переконливості, оперативності і конкретності, непримиренності до будь-яких проявів буржуазної ідеології.

У даному повідомленні показано досвід роботи сільських партійних організацій по удосконаленню агітаційно-масової роботи серед трудівників колгоспів і радгоспів у період 1961—1970 рр. Це питання частково уже висвітлено у літературі².

Більшість партійних організацій колгоспів і радгоспів республіки під керівництвом райкомів КП України по діловому здійснювали керівництво агітколективами, систематично подавали їм діючу і конкретну допомогу, домагалися, щоб агітаційно-масова робота виховувала в кожного трудівника високі якості будівника комунізму.

Так, Городенківський райком КП України Івано-Франківської області у 1965—1966 рр. обговорив на бюро звіти про агітаційно-масову роботу в колгоспах ім. 17 вересня, ім. О. Кошового, ім. 1-го Травня, ім. І. Франка, «Радянська Україна», «Нове життя», «Пам'ять Леніна» та «Більшовик», систематично контролював хід виконання цих рішень³.

Робота агітколективу була в центрі уваги парторганізації колгоспу «Україна» Смілянського району на Черкащині. Велику допомогу в навчанні агітаторів тут подає школа агітаторів, створена у 1959 р. Лише з жовтня 1962 р. по жовтень 1963 р. в ній відбулося 9 занять⁴. На партійних зборах та засіданнях парткому колгоспу, в дільничних партійних організаціях систематично вивчали роботу агітколективу, накреслювали заходи на наступний період. Так, на партійних зборах у лютому 1966 р. комуністи обговорили питання «Про стан агітаційно-масової роботи і посилення її в період підготовки до XXIII з'їзду КПРС та XXIII з'їзду КП України, у жовтні — «Про стан агітаційно-масової роботи в осінньо-зимовий період», на засіданні парткому у квітні — «Про стан масово-політичної роботи в партійній організації виробничої дільниці с. Ковалихи в період підготовки до виборів до Верховної Ради СРСР», а також звіти агітаторів⁵.

Значну допомогу партійним організаціям колгоспів і радгоспів подає Ізяславський райком Хмельницької області. На бюро райкому пар-

¹ «Радянська Україна», 11 квітня 1971 р.

² Л. Ю. Беренштейн. В авангарді трудівників села, К., 1968; А. М. Шуман. З досвіду підготовки кадрів агітаторів сільськими партійними організаціями (1961—1965 рр.), Наукові праці з історії КПРС, Вид-во Київського університету, 1969, вип. 33; його ж. Про деякі нові форми масово-політичної роботи в селах УРСР (1961—1965 рр.), «УІЖ», 1968, № 2.

³ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 12, оп. 27, од. зб. 10, арк. 164; оп. 26, од. зб. 10, арк. 193; од. зб. 9, арк. 112; од. зб. 8, арк. 45; ф. 18, оп. 29, од. зб. 9, арк. 66.

⁴ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 1292, оп. 1, од. зб. 19, арк. 47, 54, 63, 73, 151.

⁵ Там же, арк. 15, 54, 63, 73.

тійні організації тут систематично звітують про роботу агітколективів. Так, у січні 1967 р. звітували парторганізації колгоспів «Комунар» с. Васьківці та «Україна» с. Білеве. Відзначивши позитивне, райком партії зосередив увагу комуністів на усуненні недоліків (слабо запроваджувались нові форми роботи серед трудящих, наочна агітація не відповідала вимогам часу, недостатньо контролювалась робота агітаторів), накреслив заходи до поліпшення діяльності агітколективів, а також відрядив у ці села своїх працівників для подання допомоги. На партійних зборах артілей комуністи обговорили дане рішення, накреслили заходи до виконання рекомендацій бюро РК КП України.

Якість агітаційно-масової роботи залежить від добору, виховання кадрів. Л. І. Брежнев на XXIII з'їзді говорив: «Ми повинні завжди пам'ятати, що ідейний вплив на маси, висока дієвість усієї агітаційно-пропагандистської роботи перебувають у прямій залежності від сили особистого прикладу членів партії, керівників»⁶. Партійні організації залучили до агітколективів багато комуністів. 1961 р. порівняно з 1959 р. кількість агітаторів-комуністів зросла з 370 тис. до 507 тис. В 1963 р. у сільських агітколективах Черкаської області працювало 29 215 агітаторів, серед них членів партії — 13 128, в Житомирській відповідно — 25 329 — 14 380⁷. 1965 р. в Косівському районі Івано-Франківської області з 2889 агітаторів 1761 член КПРС, відповідно в Теплицькому районі 1960 — 1050⁸, у Куйбишевському на Запоріжжі 953 — 524, в Михайлівському — 1544 — 854⁹.

Залучення комуністів до роботи в агітколективах, про що свідчать наведені приклади, дало змогу значно підвищити ідейно-політичний рівень агітмасової роботи.

В. І. Ленін, визначаючи роль і місце агітатора у будівництві нового суспільства, говорив, що він повинен бути «державним керівником, керівником всіх селян і робітників у справі економічного будівництва»¹⁰.

Успішному розв'язанню цього завдання сприяло залучення до роботи в агітколективах фахівців сільського господарства, інтелігенції, передовиків виробництва. Л. І. Брежнев на XV з'їзді ВЛКСМ говорив, що «сільські інтелігенти — це не просто вчителі, агрономи, економісти, інженери. Вони багато в чому визначають і рівень духовного життя села в цілому»¹¹. 1965 р. агітаційно-масову роботу на селі вело близько 265 тис. спеціалістів і передовиків сільськогосподарського виробництва¹². Добираючи до складу агітколективів найбільш кваліфікованих, політично грамотних людей, здібних організаторів, які добре знають виробництво, в багатьох партійних організаціях з метою спеціалізації агітаторів закріплювали їх за певними категоріями трудящих. Надаючи великої уваги атеїстичному вихованню трудящих, певні групи агітаторів працювали серед віруючих, намагаючись вирвати їх із пут релігії, використовуючи для цього як індивідуальний вплив, так і групові атеїстичні бесіди, тематичні вечори. Так, у Городенківському районі Івано-Франківської області 1966 р. 243 агітатори прийшли на тваринницькі ферми, 117 — до механізаторів, 82 — до віруючих, у Косівському районі 432 — до тваринників, 95 — до механізаторів, 140 — до віруючих.

⁶ Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966, стор. 84.

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 205, арк. 141—145; од. зб. 264, арк. 114—118.

⁸ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 21, оп. 26, од. зб. 10, арк. 7; ф. 10, оп. 26, од. зб. 9, арк. 5.

⁹ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 216, оп. 19, од. зб. 40, арк. 4; ф. 217, оп. 19, од. зб. 329, арк. 1.

¹⁰ В. І. Ленін про ідеологічну роботу, К., 1966, стор. 267.

¹¹ «Радянська Україна», 18 травня 1966 р.

¹² Л. Ю. Беренштейн. Назв. праця, стор. 164.

У Тлумацькому районі відповідно 224, 86, 126, в Галицькому — 215, 130 і 146¹³.

Спеціалізація агітаторів дала змогу зосередити кращі сили на вирішальних ділянках виробництва, охопити якнайширше коло трудівників агітаційно-масовою роботою.

Керуючись відомим ленінським положенням, що рівень ідейно-виховного процесу завжди вирішується людьми, які ведуть цю роботу, партійні організації систематично поліпшували теоретичний рівень і методичну майстерність агітаторів. В. І. Ленін писав, що професіональний агітатор повинен постійно розвивати свою досвідченість і вправність, розширювати свій світогляд і знання, «з'єднати в собі знання робітничого середовища і свіжість соціалістичних переконань...»¹⁴.

Важливу роль у цій справі відіграли школи та семінари агітаторів. 1961 р. в республіці діяло близько 4 тис. таких шкіл, де навчалось понад 120 тис. чоловік. У Полтавській області діяла 141 школа з 4518 слухачами, на Львівщині — на початку 1962 р. відповідно — 135 і 7 тис.¹⁵ У 1963—1965 рр. в сільських районах республіки діяло 5323 школи, в яких навчалось 174 660 слухачів¹⁶. Як правило, школи організовувалися в радгоспах, великих колгоспах. Для керівництва ними залучалися досвідчені, відповідно підготовлені партійні працівники. В плани роботи включали теоретичні теми, про рішення партії і уряду, питання з практики і методики ведення агітмасової роботи. Заняття проводили партійні працівники, голови колгоспів, керівники агітколективів, кращі агітатори.

Так, у школі агітаторів колгоспу «Дружба» Сокальського району на Львівщині в першій половині 1962 р. відбулося 6 занять: «В. І. Ленін про розвиток продуктивних сил на селі на основі соціалістичного перетворення сільського господарства», «Завдання трудівників району в світлі рішень XXII з'їзду КПРС», «Організуюча і спрямовуюча роль Комуністичної партії в розвитку сільського господарства», а також на теми підготовки та проведення бесід. Про досвід роботи кращого агітатора, слухача школи М. Павлишина видали листівку, районна газета «Прикарпатська правда» надрукувала ряд статей про методику організації до проведення бесід¹⁷.

У Рогатинському районі Івано-Франківської області 1966 р. діяло 6 кушових шкіл, де навчалось 286 агітаторів. З 16 до 18 березня в усіх школах відбулися семінари на теми: «Довести величні накреслення КПРС до кожного трудящого» (про директиви XXIII з'їзду КПРС); у травні — про досвід роз'яснення рішень XXIII з'їзду партії, а згодом — методична конференція — «Агітатори — активні бійці партії за перетворення в життя ідей комунізму»¹⁸.

Важливим ідейно-політичним гартom масових кадрів агітаційної роботи є партійна та комсомольська освіта. 966 868 слухачів шкіл працювали агітаторами 1961 р.¹⁹ Позитивно вплинула на роботу перебудова системи політосвіти в 1965—1966 рр., здійснена відповідно до рішень ЦК КПРС. У колгоспі ім. XXII з'їзду КПРС Верховинського

¹³ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 12, оп. 27, од. зб. 19, арк. 9; ф. 35, оп. 26, од. зб. 9, арк. 4—5, ф. 10, оп. 26, од. зб. 9, 10, арк. 6, 8, 5.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 425.

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 205, арк. 117, 145; од. зб. 172, арк. 10.

¹⁶ А. М. Шуман. Массово-политическая работа партийных организаций Украины на селе (1961—1965 гг.), К., 1969, стор. 8.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 216, арк. 118—119.

¹⁸ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 30, оп. 25, од. зб. 17, арк. 77; ф. 30, оп. 26, од. зб. 14, арк. 7, 26, 47.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 205, арк. 178—186.

району Івано-Франківської області працювала пропагандистом П. М. Базюченко понад 15 років. У школі основ марксизму-ленінізму вона прагнула виробити у слухачів навик ведення агітмасової роботи. Так, вивчаючи біографію В. І. Леніна, пропагандист на конкретних прикладах показувала велич вождя революції в боротьбі за повалення експлуататорського ладу, за зміцнення Радянської влади. Для більш глибокого розкриття образу вождя використовувала на заняттях діафільми, різні посібники, виготовлені самими слухачами: «Революційна діяльність В. І. Леніна», «В. І. Ленін — натхненник і організатор соціалістичного будівництва», «По ленінських місцях». Навчаючись у школі, агітатори виступали перед хліборобами з бесідами: «Вождь революційного пролетаріату Росії», «За марксистську партію нового типу», «Всждь Жовтневої революції», «Засновник першої в світі соціалістичної держави» та ін. Агітатори Л. В. Бельмега, В. В. Дуленчук, М. П. Бельмега та інші використовували виготовлені ними альбоми. П. М. Базюченко допомагала агітаторам підбирати матеріали, відвідувала їх бесіди, пояснювала, що потрібно більше вникати у виробничі справи колгоспу, ланки, бригади, ферми. З 14 слухачів школи 11 стали 1968 р. агітаторами²⁰.

Партійні організації колгоспів і радгоспів особливу увагу приділяли агітаційно-масовій роботі під час проведення сезонних сільськогосподарських робіт: організували польові агітмайданчики, пересувні агітпункти, червоні кутки, де завжди були свіжі газети, обладнані стенди з соціалістичними зобов'язаннями. Так, влітку 1961 р. на полях Вінниччини таких пунктів було близько 500, в 1964 р. — 900, а в 1968 р. — 1500, в Запорізькій області влітку 1962 р. — 517 польових і 312 постійно діючих агітпунктів, 319 агітмайданчиків, на полях Херсонщини влітку 1964 р. діяло 300 пересувних агітбесідок²¹. У 1963—1964 рр. в колгоспах і радгоспах республіки діяло понад 10 тис. польових агітмайданчиків²². Партійні організації систематично проводили огляди, конкурси на краще їх оформлення, влаштовували семінари по обміну досвідом роботи. Так, 1962 р. в Запорізькій області ініціаторами зразкової підготовки польових таборів до весняних робіт виступили парторганізації Андріївського району. Їх почин було схвалено Запорізьким обкомом КП України і широко висвітлено в пресі²³. Херсонський обком у червні 1964 р. провів семінар працівників районних комітетів партії, що займаються агітаційно-масовою роботою в колгоспах ім. XXII з'їзду КПРС та «Грузія» Генічеського району²⁴, особлива увага приділялась роботі агітбесідок. Партійні організації колгоспів і радгоспів Мелітопольського, Пологівського, Михайлівського районів Запорізької області, Вінковоцького, Дунаєвецького, Летичівського, Деражнянського, Новоушицького Хмельницької області, багатьох районів Херсонщини, Вінниччини, Львівщини та інших областей результати оглядів широко обговорювали, висвітлювали в пресі. Все це позитивно впливало на розгортання агітаційно-масової роботи, посилення її зв'язку із розв'язанням господарських завдань, давало змогу агітаторам успішніше вести свою роботу.

Протягом останніх років на тваринницьких фермах радгоспів республіки створено червоні кутки, що стали центром політичної та агі-

²⁰ Будинок політичної освіти Івано-Франківського ОК і МК КП України. Листівка «Слухачі школи — активні агітатори», 1968 р., стор. 2—5.

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 210, арк. 94—95; од. зб. 235, арк. 36; оп. 216, од. зб. 224, арк. 590; «Колгоспне село», 24 червня, 8 липня 1964 р.

²² Л. Ю. Беренштейн. Назв. праця, стор. 166.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 216, од. зб. 235, арк. 36.

²⁴ «Колгоспне село», 24 червня 1964 р.

таційно-масової роботи серед тваринників, у багатьох місцях споруджено будинки тваринника, де є всі умови для відпочинку, культурно-виховної та агітаційно-масової роботи серед працівників ферм. На Хмельниччині, наприклад, 1967 р. діяло 264 таких будинків²⁵⁻²⁶. Заслуженою повагою користуються будинки тваринників у артільях ім. Леніна, Кірова, Жданова Кіцманського району Чернівецької області. Там завжди є свіжі газети, журнали, можна послухати радіо, подивитись телепередачі, а в артілі ім. Леніна діяли бібліотека та кінозал. У червоних кутках систематично організовувались лекції, бесіди, політінформації, вечори вшанування передовиків виробництва. Партійні організації колгоспів, районні комітети КП України систематично допомагали розгорнути роботу цих важливих осередків ідейно-політичного та культурного рівня трудівників ферм.

Удосконалюючи агітаційно-масову роботу, партійні організації спрямовували її на дальше піднесення сільського господарства, виконання завдань, поставлених семирічним планом розвитку народного господарства та планом 8-ї п'ятирічки. Значних успіхів у цій справі добилися комуністи Віньковецького району Хмельницької області. Тут працювало у 1969 р. 1014 агітаторів (близько 600 комуністів і 312 комсомольців), об'єднаних у 38 агітколективах.

1967 р., під час збирання врожаю в агітпункті, обладнаному на току колгоспу «Росія», були стенди, вітрини, свіжі газети, журнали, регулярно чергували агітатори, систематично виходили бюлетні, що висвітлювали хід соцзмагання. При вході до агітпункту стояв стенд «Приймай, Батьківщино, хліб у свої засіки», що розповідав про хід збирання врожаю, продаж хліба державі. Агітатори Шиманська Г. М., Коваль Н. П., Білецька Н. П., Шербанюк Г. Д. та інші провели багато цікавих бесід з колгоспниками, що працювали на збиранні хліба, організували соціалістичне змагання. Добре працювали агітколективи колгоспів ім. Горького, «Комуніст», ім. Щорса. Протягом жнив тримали перехідні вимпели комбайнери І. М. Новосядлий (колгосп ім. XX з'їзду КПРС), В. У. Бердега (артіль «Комуніст»), Т. І. Самоухівський (колгосп ім. Держинського), В. І. Кащук (колгосп «Іскра»), кожний зібрав зернових з 280—370 га. У ювілейному році комбайнер колгоспу ім. Горького, депутат Верховної Ради УРСР, Герой Соціалістичної Праці Ф. В. Кулик за сезон зібрав хліб з 474 га і намолотив 14 578 ц зерна.

Значно активізувало агітаційно-масову роботу серед трудящих району рішення Віньковецького районного комітету КП України «Про запровадження моральних і матеріальних стимулів для широкого розгортання соціалістичного змагання і відзначення переможців по виконанню соціалістичних зобов'язань на честь 100-річчя від дня народження В. І. Леніна» (грудень 1968 р.)²⁷. Діяльність агітаторів, безперечно, сприяла тому, що п'ятирічний план по продажу хліба район виконав на 108,9%, по виробництву м'яса — на 117%, молока — на 109,4%, яєць — на 119,3%, вовни — на 110,5%²⁸.

Партійні організації докладали багато зусиль під час підготовки і проведення виборів до органів радянського народовладдя. Більшість з них цю кампанію тісно пов'язують з розв'язанням конкретних справ комуністичного будівництва. Так, під час виборів до місцевих Рад у березні 1965 р. на Черкащині в Христинівському, Канівському, Таль-

²⁵ ²⁶ «Сільські вісті», 26 жовтня 1967 р.

²⁷ «Сільські новини» (орган Віньковецького РК КП України та районного виконавчого комітету Хмельницької області), 9 грудня 1968 р.

²⁸ «Сільські новини», 5 грудня 1970 р.

нівському, Золотоніському та Звенигородському районах було додатково відкрито 467 агітпунктів, де працювало 9580 агітаторів. Вони провели 313 вечорів вшанування знатних людей, передовиків праці, 409 зустрічей із молодими виборцями, культбригади дали 380 концертів²⁹.

1965 р. під час підготовки до виборів до обласної, районних, сільських та селищних Рад партійні організації Куйбишевського району Запорізької області провели 567 зборів, на яких були присутні 53 430 чол.³⁰ Кандидатами в депутати були названі імена найкращих земляків — робітників, колгоспників, лікарів, педагогів, комуністів і безпартійних, літніх і молодих.

Партійні організації Чемеровецького району Хмельницької області в період підготовки до виборів до Верховної Ради Союзу РСР у 1970 р. всю агітаційно-масову роботу серед виборців зосередили у 81 агітпункті, добре обладнавши їх наочною агітацією, забезпечивши періодичними виданнями, спеціальною літературою. Було створено 70 червоних кутків у тракторних бригадах, а також 29 пересувних агітвагончиків³¹. Для молоді, яка вперше брала участь у виборах, організовувалися спеціальні тематичні вечори, лекції, зустрічі з представниками старшого покоління. Так, парторганізація колгоспу ім. Кармалюка Деражнянського району Хмельницької області для молодих виборців організувала бесіди «Справа Леніна живе й перемагає», «Депутат — слуга народу», диспут «В чому щастя людини», вечір «Ми голосуємо вперше». Цікаво і змістовно проходили «Вечори молодих виборців» у селах Явтухи, Новосілка, Яблунівка, Копачівка, Шпичинці, Вовковиці, Двірець та ін. Назавжди запам'ятався вечір виборцям у колгоспному будинку культури с. Волоське на тему: «Стоїть село, де стояло, а ближче до міста стало». Секретар партійної організації артіль М. О. Яцюк, учителька О. Ф. Гребенюк, головний бухгалтер П. О. Мартишевський розповіли про великі соціальні та культурно-побутові зміни на селі³².

В останні роки у багатьох парторганізаціях замість агітпунктів почали відкриватися клуби виборців, робота яких планувалася разом з товариством «Знання» та культосвітніми установами, очолювали їх спеціальні ради, затверджені первинними парторганізаціями, а їх керівники — бюро райкомів КП України.

Досвід роботи вказує, що клуби виборців є ефективнішою і перспективнішою формою роботи порівняно з агітпунктами, оскільки вони створюють кращі умови для концентрації всіх ідеологічних сил і засобів для забезпечення дійової політичної агітації, набагато краще обладнані технічними засобами пропаганди. На відміну від агітпунктів, де відвідувачі, як правило, слухачі або глядачі, у клубах же виборців вони самі — учасники запланованих заходів.

Отже, в 1961—1970 рр. багато зроблено по добору, розстановці та вихованню агітаторів, підвищенню їх ідейно-теоретичного рівня, методики. Особлива увага приділялась виховній роботі трудящих на виробництві, де вирішується одне з головних завдань комуністичного будівництва — створення високопродуктивного сільського господарства. Агітатори разом з політінформаторами, лекторами, пропагандистами своїм

²⁹ Підраховано за матеріалами партархіву Черкаського обкому КП України. ф. 496, оп. 31, од. зб. 19, арк. 5; ф. 1379, оп. 32, од. зб. 2, арк. 13, 80; ф. 354, оп. 27, од. зб. 1, арк. 24; ф. 537, оп. 26, од. зб. 52, арк. 736.

³⁰ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 216, оп. 19, од. зб. 36, арк. 17—19.

³¹ «Нове життя» (орган Чемеровецького РК КП України і районної Ради депутатів трудящих Хмельницької області), 16 травня, 26 червня 1970 р.

³² «Прапор ленінізму» (орган Деражнянського РК КП України і районної Ради депутатів трудящих Хмельницької області), 4, 8, 9, 11, 13 червня 1970 р.

особистим прикладом, пристрасним, переконливим словом надихали трудівників на нові звершення, сприяли поширенню передових методів праці, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, виступали організаторами соціалістичного змагання.

Досвід, набутий партійними організаціями, сприятиме розгортанню великої, наполегливої боротьби трудівників села за виконання великих завдань комуністичного будівництва, визначених XXIV з'їздом Комуністичної партії Радянського Союзу.

РОСІЙСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ 1900—1909 рр.

А. К. МАРТИНЕНКО

Наприкінці XIX ст. російсько-болгарські економічні зв'язки були слабкими¹ і значно відставали від рівня розвитку політичних та воєнних контактів між двома братніми країнами. Початок XX ст. ознаменувався пожвавленням економічних відносин між Росією і Болгарією, що пояснювалося рядом об'єктивних причин. У 1900—1903 рр. вибухнула світова промислова криза, яка була найбільш глибокою і тривалою в Росії, країні економічно відсталій порівняно з найрозвинутішими західноєвропейськими державами. В Росії криза призвела до зменшення урядових замовлень промисловцям. Внутрішній ринок різко скоротився², що пояснювалося також неврожаями 1901, 1905, 1906 рр. На відміну від західноєвропейських держав, де промислова криза змінилася пожвавленням 1903—1907 рр., в Росії економічна депресія продовжувалася до кінця 1909 р.

Значне звуження внутрішнього ринку країни, природно, породило прагнення промисловців і торговців вивозити більше товарів за кордон. За свідченням голови Московського біржового комітету Г. О. Крестовникова, це могло здійснюватися лише в держави, «які через географічне становище висувають особливі умови, сприятливі для нашого експорту»³. Після того, як російський експорт збільшився головним чином в Китай, який посідав друге місце після Ірану в зовнішній торгівлі країни⁴, російська буржуазія намагалася проникнути на Близький Схід і на Балкани. Це намагання чітко проявилось на екстремому з'їзді гірничо-промисловців Півдня Росії (1902 р.). За його рішенням 1902 р. були організовані спеціальні експедиції для вивчення ринків Італії, Туреччини, Болгарії, Румунії та Греції. Рада з'їзду звернулася у міністерство фінансів з проханням сприяти вивезенню російського вугілля в ці країни. В листопаді 1902 р. 27 з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії висловився за створення спеціального акціонерного товариства для експорту донецького вугілля у близькосхідні держави, а 28 з'їзд (1903 р.) затвердив статут товариства⁵.

¹ А. К. Мартиненко. Русско-болгарские отношения в 1894—1902 гг., К., 1967, стор. 88—117.

² «Московские ведомости», 28 березня 1909 р.

³ И. В. Бестужев. Борьба в России по вопросам внешней политики, 1906—1910, М., 1961, стор. 48.

⁴ Е. А. Луцкий. История СССР, 1861—1917, М., 1956, стор. 205.

⁵ Центральний державний історичний архів у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. 23, оп. 1, спр. 115, арк. 30, 31, 32 зв.

У ці ж роки мали місце спроби російських капіталістів іншим шляхом проникнути в балканські країни, зокрема в Болгарію. Так, промисловці намагалися придбати в Болгарії концесії на розробку корисних копалин. У травні 1903 р. петербурзький капіталіст Д. К. Лаврентьев у компанії з Плетньовим, Терещенком, Арбузовим, Свирським та іншими придбав у болгарського підприємця Ікономова концесію, що давала право протягом 99 років експлуатувати два мідні рудники в околицях Бургаса. Це могло стати початком проникнення російського капіталу в Болгарію. Однак через суперечки Лаврентьева з компаньйонами і колишнім власником рудників концесія швидко була втрачена.

Погіршення економічної кон'юнктури у зв'язку з світовою кризою 1900—1903 рр. посилювало намагання західноєвропейського капіталу економічно загарбати Болгарію, що, в свою чергу, утруднювало спроби російських підприємців закріпитися в цій країні. На початку ХХ ст. там спостерігалася зміцнення позицій австро-німецької та французької буржуазії.

Німеччина, яка наприкінці ХІХ ст. підкреслювала свою «незаінтересованість» в Болгарії, в 1900—1903 рр. за допомогою князя Фердинанда поступово почала закабалювати економіку останньої. 1900 р. болгарський уряд уклав з німецькою пароплавною компанією «Deutsche Levanteline» договір, згідно з яким надав їй субсидію для збільшення кількості рейсів у болгарські порти. Завдяки цьому з 1 січня по 1 грудня 1901 р. болгарський експорт у Німеччину збільшився на 3470 тис. франків, а німецький в Болгарію — на 4530 тис.⁶

До 1907 р. німецький капітал домагався створення в Болгарії свого експортного товариства⁷. Російську дипломатію особливо непокоїло те, що «Deutsche Bank» мав намір виділити 2,5 млн. золотих левів для діяльності цього товариства і значна частина цих коштів призначалася для будівництва у Варні та Бургасі нафтоперегінних заводів. З сировини, яку б Німеччина постачала для цих підприємств з Румунії та Росії без мита*, вироблявся б гас. Росія ж, виробляючи з нафти гас вдома, була змушена сплачувати за його експорт в Болгарію високе мито. Це було б дуже невигідно російським капіталістам. Проте умови створення товариства, які запропонувала Німеччина, були неприйнятними для Болгарії, і тому після тривалих переговорів уряд останньої ухилився від укладення цієї угоди⁸. Але Німеччині вдалося підписати з Болгарією спеціальну угоду про торгівлю продуктами харчування⁹.

У ці роки активно проникав в економіку Болгарії американський капітал. У вересні 1903 р. вперше у цю країну був призначений офіційний дипломатичний представник США Джексон, який одночасно залишався дипломатичним представником у Греції та Румунії. Влітку 1905 р. американські підприємці запропонували болгарським торговцям доставляти у Пловдив гас і продавати його за такими ж цінами, як Росія. У серпні 1905 р. у Константинополь мав прибути американський пароплав з 120 тис. ящиків гасу і, за повідомленням російського консула в Пловдиві Чемерзіна, «заповнення ринка американським продуктом, таким чином, забезпечене». При цьому Чемерзін зазначав, що американський гас спроможний суперничити за якістю очищення з російським¹⁰.

⁶ «Hamburger Handelsblatt», 16 січня 1902 р.

⁷ Централен държавен исторически архив, Софія (далі — ЦДИА, Софія), ф. 176, оп. 1, спр. 2413, арк. 1—2; спр. 2629, арк. 102.

* Нафта в Болгарію ввозилася без мита, а гас обкладався високим акцизним збором.

⁸ ЦДИА, Софія, ф. 176, оп. 1, спр. 2629, арк. 102.

⁹ Там же, спр. 2664, арк. 1—4.

¹⁰ Архів зовнішньої політики Росії (далі — АЗПР), ф. Місія в Софії, оп. 527/1, спр. 57, арк. 10—10 зв.

1911 р. на міжвідомчій нараді промисловців Росії представники експортерів нафтопродуктів та палива (Ізнар, Істомін, Шпіс) говорили про велику кількість і сильну конкуренцію американських товарів на ринках балканських країн та Туреччини¹¹. З російським гасом та нафтопродуктами конкурувала і більш дешева румунська продукція, що пояснювалося близькістю її до Болгарії і легкістю постачання¹².

Посилення іноземної конкуренції спонукало російських експортерів гасу в 1905 р. порушити клопотання про будівництво в болгарських портах резервуарів-сховищ¹³, що дало б змогу доставляти його в танкерах і значно знизило б вартість перевезення. Але цю ініціативу не підтримав російський дипломатичний представник Г. П. Бахметев, який не хотів займатися справами «торгашів». Він навіть не вважав за потрібне інформувати про своє рішення міністерство закордонних справ¹⁴.

А в цей же час в країні зміцнювалися позиції західноєвропейського капіталу. 5 жовтня 1905 р. у Софії був створений Болгарський кредитний банк (мав відділення у Варні). Його заснували німецькі монополії. До складу правління банку ввійшли великі болгарські капіталісти і провідні політичні діячі: Гешов (голова народної партії), Данев та Салабашев (керівники каравелістів), Гудев (народно-ліберальна партія), Пешев (ліберальна партія). Русофільство трьох перших не перешкодило їм допомагати німецьким банкірам грабувати болгарський народ і співробітничати в керівних органах банку з своїми політичними суперниками — народними лібералами та лібералами. В жовтні 1905 р. у Софії виник Болгарський лотерейний банк, в якому переважав німецький капітал. 23 грудня 1905 р. був створений Болгарський генеральний банк, де основними господарями стали французи¹⁵. Він мав протистояти зростанню німецького впливу в країні¹⁶. 17 січня 1906 р. австрійські капіталісти заснували Балканський банк. Його відділення, крім Софії, відкрилися у Бургасі, Варні, Пловдиві та Русе, а агентства — у Балчику, Відині та Плевні¹⁷.

Російська дипломатія була стривожена посиленням західноєвропейського капіталу в Болгарії і вказувала, що відсутність там російської кредитної установи перешкоджала розвитку торгівлі між братніми країнами¹⁸. Однак царський уряд тоді не міг приділити достатньої уваги цьому питанню, адже був зайнятий війною з Японією і розгромом революційного руху всередині країни. Разом з тим, значне погіршення економічної кон'юнктури примусило царизм зайняти прихильну позицію щодо спроб Болгарії зробити військові замовлення в Росії, хоча через економічну і військову слабкість держави він не зміг виконати їх¹⁹.

Військові замовлення болгарського уряду призводили до пограбування країни західноєвропейськими промисловцями, а також були джерелом збагачення (за рахунок хабарів) чиновників та офіцерів.

¹¹ ЦДІАЛ, ф. 23, оп. 1, спр. 115, арк. 57.

¹² АЗПР, ф. Місія в Софії, оп. 527/1, спр. 57, арк. 15—16.

¹³ Там же, арк. 10 зв.

¹⁴ Там же, арк. 18—19.

¹⁵ Ж. Натан, Л. Беров. Монополистический капитализм в България, София, 1958, стор. 45—46.

¹⁶ Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА), ф. 2000, оп. 1, спр. 772, арк. 113 зв.

¹⁷ Ж. Натан, Л. Беров. Назв. праця, стор. 46—47.

¹⁸ ЦДІАЛ, ф. 560, оп. 26, спр. 623, арк. 371; АЗПР, ф. Віце-консульство в Софії, оп. 782/2, спр. 116, арк. 7.

¹⁹ ЦДВІА, ф. 2000, оп. 1, спр. 774, арк. 1, 3—4, 9, 15.

1908 р. зовнішньоторговельний баланс Росії виявився пасивним, і газета «Новое время» та ряд інших друкованих органів, що відбивали інтереси буржуазії, вимагали розширення зовнішньої торгівлі²⁰. Капіталісти також зацікавлені в одержанні у Болгарії підрядів на будівництво різних споруд, підприємств, прокладання залізниць, поставки вантажів. Але в боротьбі з іноземними конкурентами вони, як правило, зазнавали невдачі. Так, російські підрядчики навіть не брали участі у торгах на право спорудження в Болгарії князівських палаців і будинків урядових установ (січень 1908 р.), оскільки заздалегідь було відомо, що підряд одержить французька фірма Рув'є²¹.

В одержанні болгарських замовлень були дуже зацікавлені російські паровозобудівники. 9 лютого 1908 р. директор паровозо- та вагонобудівного товариства «Сормово» писав російському представнику в Софії: «Вашому превосходительству безумовно відомо те тяжке становище, в якому зараз опинилися у зв'язку з скороченням казенних замовлень російські паровозобудівні заводи, що змушені для збуту своїх виробів звертатися на закордонні ринки»²². Російська дипломатія прагнула допомогти підприємцям. Але на торгах, що відбувалися в Болгарії 15 лютого 1908 р., замовлення одержали німецькі фірми. З приводу цього російський консул Джакелі писав, що для успіху на торгах «зовсім небайдужі якості осіб, що відбивають інтереси заводів, їх уміння і ступінь пристосування до місцевих умов»²³, тобто уміння давати хабара.

Російські дипломатичні представники, які перебували в Болгарії після Бахметева, приділяли налагодженню російсько-болгарських економічних відносин значно більше уваги, ніж їх попередник. Так, А. Н. Щеглов під час першої зустрічі з головою болгарського уряду Р. Петровим заявив, що «має намір займатися тут не лише високою політикою, але й твердим захистом наших (російських.— А. М.) торговельно-промислових інтересів»²⁴. Таку ж позицію займав Д. К. Семеновський-Курило. «Економічний зв'язок з Болгарією,— писав він 24 грудня 1909 р.,— буде мати для нас і найістотніше політичне значення: найабстрактніші почуття не можуть служити достатньо міцним фундаментом наших відносин з братнім народом; для останніх необхідна більш реальна основа і такою тільки може бути зазначений вище економічний зв'язок»²⁵.

Посилена увага російських дипломатів до поліпшення економічних зв'язків з Болгарією пояснювалася не стільки їх особистими якостями, скільки зацікавленістю буржуазії у ринках Близького Сходу та Балкан. Кадетська, октябристська та помірно права преса критикувала дипломатів за те, що вони не враховували інтересів торгівлі і промисловості²⁶. Тому міністерство закордонних справ доручило Щеглову домагатися розширення російсько-болгарських торговельно-економічних зв'язків²⁷. Цю ж мету переслідував візит у Болгарію лідера кадетської партії П. М. Мілюкова, здійснений в липні — серпні 1908 р.²⁸ У посиленні своїх економічних позицій на Балканах царизм вбачав також

²⁰ «Новое время», 18 жовтня 1908 р.

²¹ АЗПР, ф. Віце-консульство в Софії, оп. 782/2, спр. 129, арк. 2; ф. Політархів, спр. 1335, арк. 171.

²² АЗПР, ф. Віце-консульство в Софії, оп. 782/2, спр. 129, арк. 42.

²³ Там же, арк. 48—49, 78.

²⁴ Там же, ф. Політархів, спр. 1331, арк. 74—74 зв.

²⁵ Там же, спр. 1341, арк. 214.

²⁶ И. В. Бестужев. Назв. праця, стор. 55.

²⁷ АЗПР, ф. Політархів, спр. 2216, арк. 41 зв.

²⁸ Там же, спр. 1338, арк. 346; ЦДВІА, ф. 2000, оп. 1, спр. 356, арк. 18, 18 зв.

можливість перешкодити зміцненню в цій частині Європи впливу Німеччини та Австро-Угорщини.

Велику увагу російський уряд приділяв розвитку торгівлі з Болгарією. «Міністерством закордонних справ у даний момент порушено питання про вжиття можливих заходів для поживавлення нашого товарообміну з балканськими державами»,— зазначалося в листі міністерства торгівлі і промисловості до Дунайського пароплавного товариства від 24 липня 1909 р.²⁹ При підтримці російської дипломатії в 1907 р. агенту Дунайського пароплавства А. В. Григоренку вдалося підписати з дирекцією болгарських урядових залізниць угоду про взаємну передачу вантажів з пароплавів на залізниці і про зменшення тарифів на них³⁰. Але ця угода не набрала чинності, оскільки болгарська сторона виключила з неї Одесу, намагаючись завантажити свої залізниці (а не лінії Компанії Східних залізниць, які з'єднували з Бургасом), і всі вантажі направляла на Варну³¹.

1909 р. Росія вжила нових заходів для активізації торгівлі з балканськими країнами. Російське товариство пароплавства і торгівлі організувало «Плавучу виставку виробів російської заводської та фабричної промисловості», яка експонувалася у портах балканських країн і держав Близького Сходу. За повідомленням російських консулів, вона викликала великий інтерес болгарської громадськості та промисловців. Її відвідали навіть цар Фердинанд та члени уряду³². Вона сприяла також посиленню інтересу російських промисловців до Болгарії та інших балканських країн. Ряд промислових фірм встановив контакти з де-

Таблиця 1

Торговий обмін між Росією і Болгарією в 1900—1909 рр.
(крб.) *

Роки	Експорт Росії в Болгарію	Експорт Болгарії в Росію	Різниця між російським і болгарським експортом	% болгарського експорту в Росію щодо російського експорту в Болгарію
1900	479 973	386 487	93 486	80,5
1901	849 831	72 075	777 756	8,4
1902	626 402	107 135	519 267	13,9
1903	815 177	144 158	671 019	17,7
1904	723 568	58 557	665 011	8,1
1900—1904	3 494 951	768 412	2 726 539	21,9
1905	702 175	36 790	665 385	5,2
1906	307 469	340 859	—33 390	110,9
1907	352 926	119 026	233 900	33,7
1908	458 041	38 555	419 486	8,4
1909	791 871	32 188	759 753	4,0
1905—1909	2 610 682	567 348	2 043 334	21,7

Таблицю складено на основі даних «Обзора внешней торговли России за 1900—1909 гг.», СПб., 1901—1910. Відповідно до «Угоди між Росією і Болгарією про обмін поштовими сполученнями і визначення курсу карбованця», підписаної в Петербурзі 19 серпня (1 вересня) 1904 р. і Софії 9 (22) вересня 1904 р., встановлено паритет: за 100 крб.—266,68 левів (або франків).—ЦДІА, Софія, ф. 176, оп. 1, спр. 2210, арк. 2 зв.

²⁹ ЦДІАЛ, ф. 105, оп. 1, спр. 125, арк. 1.

³⁰ Там же, арк. 4 зв.; спр. 67, арк. 2.

³¹ Там же, ф. 23, оп. 1, спр. 211, арк. 3, 23, 24, 218, 223.

³² Министерство иностранных дел. Сборник консульских донесений. Вып. II, СПб., 1910, стор. 143.

якими болгарськими компаніями³³. «На жаль, значна кількість наших торгових фірм зупинилася на половині шляху,— вказувалось у звіті російського віце-консула в Софії.— Дізнавшись про те, що це принесе їм невелику користь, багато з них відмовилося від прагнення встановити міцні торговельні відносини. Російські торговці — ледарі і не хочуть вести боротьбу з австрійськими конкурентами»³⁴. Торговці і підприємці, в свою чергу, обвинувачували російських дипломатичних і консульських представників у поганому захисті їхніх інтересів у Болгарії³⁵.

Отже, хоча в 1900—1904 рр. порівняно з попереднім п'ятиріччям спостерігалось деяке збільшення російського експорту в Болгарію, в 1905—1909 рр. знову настав певний спад. Серед балканських країн, з якими Росія підтримувала торговельні зв'язки, експорт у Болгарію, як і раніше, посідав одне з останніх місць*.

Як за експортом у Болгарію, так і за імпортом з цієї країни, серед великих держав Росія продовжувала займати останнє місце (табл. 2, 3). Однак порівняно з кінцем XIX ст. співвідношення між російським експортом та імпортом змінилося на користь останнього. І хоча Росія, як правило, продовжувала зберігати активний торговельний баланс з

Таблиця 2
Експорт великих держав у Болгарію
(тис. левів)**

Держави	Р о к и				
	1904	1905	1906	1907	1908
Австро-Угорщина . .	38 169	33 037	27 802	34 688	35 541
Німеччина	19 976	21 030	16 225	19 660	20 847
Англія	18 849	20 183	19 601	21 424	23 202
Франція	10 693	7 319	5 373	6 593	7 023
Італія	8 319	6 781	5 543	5 505	4 712
Росія	6 075	3 225	4 649	4 771	5 635

Таблиця 3
Імпорт великих держав з Болгарії
(тис. левів)

Держави	Р о к и				
	1904	1905	1906	1907	1908
Англія	24 728	12 884	14 985	20 706	9 680
Німеччина	12 216	11 709	15 410	17 022	11 626
Австро-Угорщина . .	14 090	18 887	8 200	8 023	6 346
Франція	7 606	8 917	8 977	6 991	6 210
Італія	4 762	4 437	3 906	3 100	4 012
Росія	142	218	306	249	247

* В ці роки Росія найінтенсивніше торгувала з Туреччиною, значно менше з Румунією, Грецією, Болгарією, Сербією і Чорногорією.— Обзор внешней торговли России за 1897—1915 гг., СПб., 1898—1916.

** Табл. 2 і 3 складено на основі даних «Статистически годишник на Българското царство». Год. 1, 1909, София, 1910, стор. 238—239; К. Попов. Стопанска България, София, 1916, стор. 368.

³³ ЦДІАЛ, ф. 23, оп. 11, спр. 49, арк. 3.

³⁴ АЗПР, ф. Віце-консульство в Софії, оп. 782/2, спр. 116, арк. 6.

³⁵ Там же, спр. 130, арк. 4—5; ф. Місія в Софії, оп. 527/1, спр. 57, арк. 59—

Основні товари, які Росія вивозила в Болгарію
(тис. крб.) *

Найменування товарів	Роки									
	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909
Хліб (зерно, борошно)	3,3		1,4	1,2		202,9	9,0		167,9	119,5
Сіль		7,7								
Ікра червона	10,0	5,2	4,4	6,1	1,6	15,6	15,5	8,2	2,5	29,3
Ікра чорна	1,1	12,7	2,0	2,2		4,4				
Копчена та солоня риба	15,7	210,9	9,6	14,6	6,3	214,3	8,1	2,9	3,9	9,3
Цукор	1,9			4,9	16,7	25,3		31,9	11,8	6,1
Чай	5,0	11,7	38,8	15,0	22,7	14,1	12,5	3,8		
Варення, цукерки						1,1	0,6	0,9	1,2	1,2
Олія		2,7						34,3	58,4	15,3
Спирт та спиртні напої			1,7			3,1			1,5	
Велика рогата худоба			1,6			8,0	1,1	1,2		1,6
Коні		0,3	50,5			3,9	69,3	80,4	1,3	107,3
Шкіри	5,6	33,7	43,8	25,2	37,0	35,3		32,0	5,0	10,1
Гас та нафтопродукти	318,0	336,2	356,1	384,2	527,7	11,5	41,9	13,1	126,2	25,5
Кам'яне вугілля		7,1		15,4						
Чавун								3,2	1,1	
Скипидар	1,6					3,0		1,0	1,6	1,4
Вироби із заліза	1,5	4,8				1,2	1,2	66,2		1,5
Машини та запасні частини	1,1	3,9	1,2	5,1	1,8	6,6	1,2	2,0	5,4	8,5
Вироби з міді	1,2	1,2	2,5	1,9	1,7	6,0	0,8	1,9		
Вироби з срібла					1,5		7,3	1,4	8,8	
Вироби із золота	2,3		1,4	10,6	1,8					
Вироби з скла						3,0		5,4	5,6	13,7
Вироби з фарфора		14,4	6,3							1,6
Хімічні та фармацевтичні товари									2,7	9,0
Шерстяні тканини	19,7	8,4	2,2		1,4		1,8	1,5	1,0	1,9
Бавовняні та льняні тканини	26,8	137,4	48,5	67,1	37,6	28,9	2,9	2,4	0,8	2,6
Одяг	5,5		7,5	14,3						
Галантерея	3,4	4,0	7,1	6,6	6,2	5,9	5,0	2,2	1,1	
Книги	7,0	4,0	5,8	5,1	7,1	20,4	23,1	18,8	18,7	5,9

* Таблицю складено на основі «Обзора внешней торговли России за 1900—1909 гг.», СПб., 1901—1910. Цифри округлені автором.

Т а б л и ц я 5

Основні товари, які Болгарія вивозила в Росію
(тис. крб.) *

Найменування товарів	Роки									
	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909
Розове масло	15,7	14,4	5,1	44,4	20,2	19,4	51,1		16,5	6,8
Дубильні речовини, красителі	4,7				4,5		7,8			4,5
Овочі, фрукти (в тому числі сушені)	0,5			6,2		3,9	59,0	4,0	4,9	
Мед, воск	9,3		2,1							
Риба та рибопродукти	50,9	39,0	22,6	21,5						
Дрова, ліс				3,3	2,5				4,0	
Дерев'яні вироби	1,3	2,8	9,2	7,2	4,7	1,2	5,3		2,8	3,3
Рогата худоба			6,0	29,0	6,0					
Ремісничі та сільськогосподарські інструменти				2,6		1,0	1,3		2,5	
Судна, машини	282,4 **									
Вироби із заліза та міді . . .	1,6	1,2	1,9	1,7					1,1	

* Таблицю складено на підставі даних «Обзора внешней торговли России за 1900—1909 гг.», СПб., 1901—1910. Вартість товарів вказана після стягнення з них мита. Цифри округлені автором.

** З них землеробальних машин та земснарядів на 250 тис. і парових суден для Каспійського моря на 30 тис. крб.

Болгарією, процент болгарського імпорту щодо російського експорту підвищився й інколи досягав значних розмірів (табл. 1).

Аналіз асортименту товарів, які Росія вивозила в Болгарію (табл. 4), свідчить про те, що серед них переважали сировина, напівфабрикати і сільськогосподарські продукти. Проте вже в 1901 і 1903 рр. було вивезено невелику кількість кам'яного вугілля, в 1907—1908 рр.—чавуну, в 1908—1909 рр.—хімічних та фармацевтичних товарів; в 1909 р.—на значну суму залізничних рельсів (235,5 тис. крб.), цементу та вапна (73,7 і 77,4 тис. крб.), тобто в цей час російські промисловці намагалися експортувати на болгарський ринок промислову продукцію.

Асортимент болгарського експорту в Росію (табл. 5) також розширився: з'явилися (хоча й в невеликій кількості) дубильні речовини і красителі, риба і рибні продукти (в основному сардини в маслі) і навіть машини та судна.

Але тотожність статей експорту обох країн, з одного боку, та економічна і фінансова слабкість царської Росії, з другого, як і раніше, були основними причинами того, що торговий обмін між Росією і Болгарією залишався незначним. І хоча російсько-болгарські економічні відносини на початку ХХ ст. порівняно з попереднім періодом розширилися, вони були ще дуже обмеженими.

НАСЕЛЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖА ПЕРЕД УТВОРЕННЯМ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

О. В. СУХОБОКОВ

Серед перших повідомлень Лаврентіївського літопису сповіщалося: «А друзии седоша по Десне, и по Семи, и по Суле, и нарекошася Север»¹. Таким чином, літопис вказує не лише територію одного з слов'янських племен, але й його назву. Вважається доведеним, що під тією чи іншою назвою у літопису виступають не окремі дрібні племена, а додержавні політичні утворення, тобто племінні союзи², одним з яких і були «Сѣвер» (Сѣвери, Сѣвера) «Повести временных лет».

Вищенаведений запис про сіверян, як давнє населення Дніпровського Лівобережжя певною мірою стверджують археологічні пам'ятки, що датуються VIII—X ст. і відомі під назвою пам'яток роменської культури. Аналіз вступної частини літопису показує, що тут йдеться про значно давніші часи, а саме про події до VI ст.³

Слов'янська (сіверянська) приналежність пам'яток роменського типу не викликає сумніву, але існують розбіжності у визначенні походження пам'яток дороменського часу. Це пояснюється далеко недостатнім вивченням території Дніпровського Лівобережжя, що відображено на археологічній карті другої половини I тисячоліття н. е. Вона характеризується типологічною строкатістю і немовби повною відсутністю генетичного зв'язку між пам'ятками різних типів. Можливо, що саме це

¹ Лаврентьевская летопись, Спб., 1897, стор. 5—6.

² Б. А. Рыбаков. Поляне и северяне.—«Советская этнография», VI—VII, 1947, стор. 97; його ж. Новый Суджанский клад антского времени.—Краткие сообщения Института истории материальной культуры (далі — КСИИМК), в. XXVII, М., 1949; П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена, М.—Л., 1953, стор. 227—228.

³ Б. А. Рыбаков. Древняя Русь, М., 1963, стор. 219—236; його ж. Древние Русы.—«Советская археология», XVII, М., 1953, стор. 59.

рез це серед дослідників досі ще існує думка про відсутність осілости на території Дніпровського Лівобережжя аж до VIII ст. н. е. Так, за М. І. Артамоновим лісостепова частина Лівобережжя була зайнята кочовими або напівкочовими племенами, аж до встановлення тут хозарського панування на початку VIII ст. н. е. На його думку, слов'яни в цей час розселилися під егідою ранньофеодального державного утворення хозарів і швидко асимілювали залишки цього неслов'янського населення⁴. Заперечував наявність осілости на Дніпровському Лівобережжі І. І. Ляпушкін. Він взагалі відкидав можливість існування слов'янських пам'яток на цій території раніше VIII ст.⁵

Але останні археологічні дослідження спростовують такі погляди. Мова йде зокрема про пам'ятки типу Артюховки, цілу низку яких було виявлено В. А. Ільїнською на р. Псьол⁶. Ці пам'ятки, що складаються з відкритих поселень та безкурганних могильників, поширені на українському Лівобережжі⁷, і виходять за його межі аж до верхньої Десни на півночі⁸ та на Сіверському Дінці на південному сході⁹. Вони датуються дослідниками у межах середини — третьої чверті I тисячоліття н. е. Таким чином, наявність археологічних матеріалів не узгоджується з гіпотезою про відсутність осілости на Лівобережній Україні до VIII ст.

Якщо одні дослідники вважають старожитності V—VII ст. безумовно слов'янськими (П. М. Третьяков, Е. А. Шмідт), то інші роблять спроби довести приналежність їх східним балтам, спираючись на наявність речей балтського походження та деяких форм кераміки на тих самих пам'ятках (В. В. Седов, І. П. Русанова). Існує також думка, що ці пам'ятки належали аланам або праболгарам (М. І. Артамонов)¹⁰.

Одночасне сумісне перебування слов'янських та балтських племен у басейнах Верхнього Подніпров'я, Подесення та Посейм'я, безумовно, не могло не відбитись в археологічних матеріалах цієї території. У зв'язку з цим слід нагадати, що саме у Подесенні проходила межа між мілоградською, юхнівською та пізньозольничною культурами в першому тисячолітті до н. е. Цілком слушною є думка П. М. Третьякова, що ці культури раннього залізного віку у Верхньому Подніпров'ї були основою спільності виниклих згодом слов'янських племенних союзів, що могли охоплювати і неслов'янські утворення¹¹. Лівобережна Україна не становить виключення в цьому. Територіальна близькість до басейну Оки, що був довгий час зайнятий східнобалтськими племенами, які пе-

⁴ М. І. Артамонов. Вопросы расселения славян и советская археология.— «Проблемы всеобщей истории», Ленинград, 1967, стор. 60—62; його ж. История хазар, Ленинград, 1962, стор. 289.

⁵ И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.— Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА), № 104, М.—Л., 1961, стор. 180—182; його ж. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства.— МИА, № 152, Ленинград, 1968, стор. 56.

⁶ В. А. Ильинская. Новые данные о памятниках середины I тысячелетия н. э. в Днепровской левобережной лесостепи.— Славяне и Русь, М., 1968, стор. 55.

⁷ В. Н. Даниленко. Славянские памятники I тысячелетия н. э. в бассейне Днепра.— Краткие сообщения Института археологии АН УССР (далі — КСИАНУ), в. IV, К., 1955, стор. 28.

⁸ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге, М.—Л., 1966, мал. 70.

⁹ Матеріали розвідки Б. А. Шрамко 1968 р. (неопубліковані). Користуюсь нагодою висловити глибоку подяку Б. А. Шрамку за дозвіл оглянути ці матеріали.

¹⁰ М. І. Артамонов. Этническая принадлежность и историческое значение на Постирската култура.— «Археология», София, 1969, № 3, стор. 8.

¹¹ П. Н. Третьяков. Локальные группы верхнеднепровских городищ и зарубинцевская культура.— «Советская археология», 1960, № 1, стор. 36—46.

ребували в контактi з населенням Лівобережжя по верхів'ях приток Дніпра, відображена керамікою пам'яток дороменського часу. Банковидні та циліндроконичні форми посуду з відкритих поселень типу Форостовичі та у гирлі р. Смяч (Подесення)¹², або біля с. Курган Азак (басейн Псьола)¹³, мають свої найближчі аналогії у комплексах поселень типу Макча (Верхнє Подесення)¹⁴ та ряду пунктів у басейні Верхнього Дніпра¹⁵.

Місцеве слов'янське населення східної та південно-східної частини Лівобережної України зазнало певно впливів з боку неслов'янського населення Лісостепу. Це відбулося перш за все у стародавній іранській ономастиці цих районів¹⁶.

Межування осілого слов'янського населення Лісостепу з сармато-аланськими або праболгарськими¹⁷ племенами, що залишили пам'ятки салтівської культури, знайшло також своє відображення в певних ознаках матеріальної культури пам'яток Лівобережжя. Отже, слід взяти до уваги припущення М. І. Артамонова, що це неслов'янське населення Лівобережного лісостепоного Подніпров'я взяло навіть участь у формуванні самих сіверян. І хоч зараз ще немає достатніх даних, щоб визначити питому вагу цих елементів у культурі сіверян, все ж можна констатувати дуже давні зв'язки між слов'янським та алано-болгарським світом. На користь цього можуть бути наведені деякі археологічні дані. Так, частина горщиків волинцевської кераміки імітує форми салтівського кружального посуду та має типово салтівські прийоми обробки поверхні¹⁸. З іншого боку, «салтівці» запозичили у слов'ян тип житла, у вигляді напівземлянки, а також деякі прийоми фортифікаційних споруд. Під час розкопок Дмитровського катакомбного могильника салтівської культури (верхів'я Сіверського Дінця) було знайдено кілька слов'янських горщиків, трактованих як поховання VII—VIII ст.¹⁹.

Таким чином, територіальна близькість слов'янського населення Дніпровського Лівобережжя з сусідніми неслов'янськими племенами простежується в матеріальній культурі пам'яток дороменського часу, що дає підставу твердити про участь асимільованих неслов'янських елементів у формуванні сіверян.

Скарби, що відомі як «старожитності русів» виявлені у великій кількості саме у лісостеповій смузі Лівобережної України²⁰. Картографування поселень V—VII ст. разом із скарбами встановлює їх історичні зв'язки. Вони належать до одного часу і розповсюджені на одній території — у верхів'ях та середніх течіях лівих приток Дніпра. Зближують скарби й пам'ятки також і топографічні умови, в яких вони роз-

¹² Е. О. Симонович. Два ранньосередньовічних поселення на Чернігівщині.— Слов'яно-руські старожитності, К., 1969, стор. 87.

¹³ В. А. Ильинская. Назв. праця, стор. 58.

¹⁴ В. А. Падин. Раскопки поселения в урочище Макча близ Трубчевска.— «Советская археология», 1969, № 4, стор. 208.

¹⁵ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины, М., 1963, стор. 177.

¹⁶ В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья, М., 1962, стор. 236—328.

¹⁷ М. И. Артамонов. Вопросы расселения славян и советская археология, стор. 62; його ж. Этническая принадлежность и историческое значение на Пастырската культура, стор. 8.

¹⁸ Д. Т. Березовец. Северяне (перед образованием Киевской Руси).— Автореферат диссертации, М., 1969, стор. 9.

¹⁹ С. А. Плетнева. От кочевий к городам, М., 1967, стор. 20—22, 60—61; її ж. Работы Северско-Донецкого отряда.— Археологические открытия 1967 года, М., 1968, стор. 62—63.

²⁰ Г. Ф. Корзухина. К истории среднего Поднепровья в I тысячелетии н. э.— «Советская археология», XXII, М.—Л., 1956, стор. 74.

ташовувались, тобто на підвищеннях серед заплав річок. Це властиво і ранньосередньовічним поселенням і скарбам.

Слід нагадати, що розглядаючи питання про русів, Б. О. Рибаків серед їх старожитностей у східних районах Лівобережної України відокремив двоспиральні підвіски, що генетично передують спіральним скроневим кільцям сіверянського набору прикрас XI—XIII ст.²¹. Саме таку двоспиральну підвіску було знайдено на ранньосередньовічному поселенні пізньозарубинецької культури біля с. Спартак у басейні Десни²². Можна припустити, що ці старожитності, принаймні, деяка частина їх, належали протосівер'янам. Певно вони залишили відкриті поселення у басейнах Десни, Сейму та Псла²³, а також безкурганні урнові та безурнові поховання за обрядом тілоспалення біля с. Кветунь на Десні²⁴ й с. Артюховка на Сулі²⁵. Мабуть, саме цьому ранньослов'янському (протосіверянському) населенню належали балтського походження речі з емаллю, що були знайдені у верхів'ях лівих приток Дніпра (Шмиреве, Охтирка, Суджа та ін.)²⁶. На думку П. М. Третьякова, ці речі були запозичені слов'янами у близьких сусідів балтів з Верхнього Подніпров'я та принесені на Лівобережжя під час початкового розселення слов'ян на південь та південний схід²⁷.

Наступний етап історії населення Лівобережжя пов'язується з пам'ятками роменської культури. У сучасній археологічній літературі пам'ятки VIII—X ст. Лівобережжя Дніпра відомі під назвою «роменсько-боршівських». Ця назва тепер є загальноживаною. Проте, деякі дослідники цілком слушно прийшли до висновку про неправомірність такого об'єднання: незважаючи на певну схожість, роменські та боршівські пам'ятки мають суттєві розбіжності²⁸. За спостереженнями Г. М. Москаленко боршівські пам'ятки відмінні від роменських деталями конструкції жител, керамічним комплексом та ін. Якщо на роменських пам'ятках печі робились з глини, то у слов'ян Подоння — з застосуванням каменю²⁹. Такі особливості не слід пояснювати наявністю будівельних матеріалів, як це робив І. І. Ляпушкін³⁰. За П. О. Раппопортом, конструкція жител та печей є постійною етнографічною ознакою³¹.

²¹ Б. А. Рыбаков. Древние Русы.— «Советская археология», XVII, 1953, стор. 90, мал. 22.

²² П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге, мал. 64.

²³ П. Н. Третьяков. Зарубинецкая культура и поднепровские славяне.— «Советская археология», 1968, № 4, стор. 66; В. А. Ильинская. Назв. праця, стор. 55, мал. 1.

²⁴ Л. В. Артишевская. Могильник раннеславянского времени на р. Десне.— МИА, № 108, М., 1963, стор. 95.

²⁵ Н. Е. Макаренко. Археологические исследования 1907—1909 гг.— «Известия археологической комиссии», в. 43, Спб., 1911, стор. 118.

²⁶ А. А. Спицын. Предметы с выемчатой эмалью.— Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества, т. V, в. I, Спб., 1903, стор. 149—192; М. Макаренко. Борзенські емалі і старі емалі України взагалі, Чернігів і північне Лівобережжя, К., 1928, стор. 80—100; Б. А. Рыбаков. Новый Суджанский клад антского времени.— КСИИМК, в. XXVII, М.—Л., 1949, стор. 85—90.

²⁷ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге, стор. 254—273; його ж. О древнейших русах и их земле.— Славяне и Русь, М., 1968, стор. 187.

²⁸ П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. Древнерусские поселения на Дону.— МИА, № 8, М.—Л., 1948.

²⁹ А. Н. Москаленко. Городище Титчиха, Воронеж, 1965, стор. 69—73, 154—156, 172.

³⁰ И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье..., стор. 230—231; його ж. Славяне Восточной Европы..., стор. 84.

³¹ П. А. Раппопорт. Основные итоги изучения восточнославянских жилищ лесостепной зоны.— Тезисы докладов советской делегации на II Международном конгрессе славянской археологии в Берлине, М., 1970, стор. 39—42.

Пам'ятки роменського та боршівського типів відбивають різні етнографічні утворення східного слов'янства — сіверян на Україні й в'ятичів — на Подонні.

За П. М. Третьяковим в'ятичі формувалися на основі пам'яток мощинського типу, що являли собою результат впливів слов'ян зарубинецької культури на населення верхньоокських городищ, яке, можливо, належало до східних балтів. Основою культури сіверян були, мабуть, пам'ятки юхнівського типу³². Слід також додати, що у формуванні слов'ян Подоння фінно-угорські та алано-болгарські племена відіграли значну роль, що на думку спеціалістів привело до виникнення специфічних антропологічних ознак серед слов'янського населення боршівських пам'яток³³. Мабуть, цим пояснюються і відміни у поховальному звичаї сіверян та в'ятичів³⁴. Щодо схожості поховальних споруд цих двох східнослов'янських племен слід зауважити, що спільні риси стосуються лише до тілоспалення, властивого усім слов'янам дуже широких територій. Кургани з урновими похованнями у своєрідних «будиночках мертвих», властиві слов'янському населенню Подоння, на Дніпровському Лівобережжі відомі лише у Верхньому Подесенні³⁵, тобто в районі межування радимичів, в'ятичів та сіверян. Цілком можливо, що ці поховання в Подесенні треба відносити на рахунок просочування частини племен в'ятичів з верхів'їв Оки на територію сіверян³⁶.

Отже, слід вважати слушною думку тих дослідників, які пов'язують роменські та боршівські пам'ятки з двома різними племінними союзами східного слов'янства³⁷. Тому вірогідніше говорити про роменську та боршівську культури VII—X ст. як про окремі прояви сіверянського та в'ятичівського етнографічних угруповань.

Можна констатувати відмінність історичної долі сіверян та в'ятичів. Так, слов'яни Подоння, які більший проміжок часу перебували під владою хозарів, чинили суворий опір Київській державі. Її князям довелося двічі перемагати в'ятичів, щоб підкорити їх.

В'ятичі й сіверяни зазнавали страждань від сусідства з кочовим степом, що відбилося на їх економічному та культурному розвитку. Саме тому вражали дослідників «архаїзм та примітивність» культури східних слов'ян VIII—X ст., що зазнали нищівних нападів печенігів, як це сталося потім з населенням межуючих із степом давньоруських князівств під час нападів половців та монголо-татарської навали.

З питання слов'янської належності роменської культури розбіжностей серед дослідників не існує. Свідчення літопису про звичаї сіверян³⁸ підтверджуються археологічними дослідженнями. Характер та топографія укріплених поселень на крутих останцях корінних берегів річок, спосіб влаштування жител у вигляді напівземлянок, землеробські заняття населення, поховальний обряд (кургани з тілоспаленням на стороні) — все дійсно відповідає письмовим джерелам про сіверян. Таким чином, навряд чи потребує обґрунтування те положення, що пам'ятки роменського типу на Дніпровському Лівобережжі (VIII—

³² П. Н. Третьяков. Локальные группы верхнеднепровских городищ, стор. 46.

³³ Т. А. Трофимова. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья. — «Советская этнография», 1946, № 1, стор. 40; В. П. Алексеев. Происхождение народов Восточной Европы, М., 1969, стор. 187.

³⁴ Г. Ф. Соловьева. Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII—XIV ст. — «Советская археология», XXV, М.—Л., 1956, стор. 148.

³⁵ И. И. Ляпушкин. Славянские памятники второй половины I тысячелетия н. э. верхнего течения р. Десны. — КСИИМК, вып. 74, М., 1959, стор. 81—86.

³⁶ П. Н. Третьяков. Локальные группы верхнеднепровских городищ, стор. 46.

³⁷ Д. Т. Березовец. Северяне (перед образованием Киевской Руси). — Автореферат диссертации, М., 1969, стор. 22—23.

³⁸ Повесть временных лет, т. I—II, М.—Л., 1950, стор. 15, 46—47, 58.

X ст.) відбивають культуру сіверянського союзу племен. Високий ступінь інтеграції у межах цього політичного утворення не дає змоги виявити з яких дрібних етнічних одиниць він складався.

Існуючі локальні відміни в роменській культурі пізньої пори (кінець IX — початок XI ст.) на нашу думку є наслідком нерівномірного історичного розвитку сіверян. Ті райони роменської культури, що прилягають до Чернігова та Любеча, значно раніше, ще з кінця IX ст. втягуються до процесу згладжування відмінності культур³⁹, у той час як північно-східні райони продовжують зберігати своєрідність характерних роменських рис у X-му, а можливо і в середині XI ст. Такі відміни породжувалися, певно, і впливами сусідів з південного сходу і полегшувалися іранським походженням якоїсь частини сіверянського племінного союзу⁴⁰. В умовах роменсько-салтівського прикордоння мало місце співіснування слов'янського та алаано-болгарського населення на одних і тих самих поселеннях, як це, наприклад, зафіксовано під час розкопок Саркела-Білої Вежі⁴¹. На деяких слов'янських поселеннях східної частини Лівобережжя, в басейні Сіверського Дінця (Коробів Хутір, Мохнач) переважна більшість роменської кераміки виявляється на городищах, оборонні споруди яких побудовані із застосуванням каменю та типово салтівських прийомів фортифікації. Проте також і слов'яни впливали на алаано-болгарські племена. С. О. Плетньова вважає, що близьке сусідство слов'ян сприяло швидкому осіданню «салтівців», що саме у слов'ян вони запозичили землеробство⁴². Проблема різноманітних взаємовідносин слов'янської культури та племен салтівського кола ще зовсім нерозроблена.

Ще й досі залишається нез'ясованим походження роменської культури. З цієї проблеми існують дві основні концепції. Автором першої з них є П. М. Третьяков, який одну з останніх праць присвятив розв'язанню питання походження культури слов'ян Лівобережного Подніпров'я. На його думку, генезу роменської культури треба шукати на північ від України. Підкреслює це він посиленням на керамічні матеріали Троїцького городища під Москвою та посуд з довгих курганів Смоленської області. Ці матеріали нібито відбивають шлях носіїв роменської культури на Лівобережну Україну з басейну р. Москви⁴³.

З такою думкою не можна погодитись. Перш за все минув значний проміжок часу, що лежить між роменською культурою та верхньою границею існування Троїцького городища. Автор розкопок І. Г. Розенфельдт датує III—VI ст. н. е., за П. М. Третьяковим — VI ст. Нижню границею роменської культури встановлено, як відомо, VIII ст. Не узгоджується з думкою П. М. Третьякова і фактичний матеріал. Слід зауважити, що у нього йдеться не про культуру в цілому, а лише про кераміку та властивий роменській кераміці «вірвовочний» орнамент, утворений відбитками палички, обмотаної шнуром. Але форми кераміки Троїцького городища в цілому суттєво різняться від роменських горщиків, що характеризуються чітким профілем, конічним тулубом, різко відігнутими, або вертикальними вінцями, вузьким дінцем⁴⁴.

³⁹ П. Н. Третьяков. Локальные группы верхнеднепровских городищ, стор. 46.

⁴⁰ В. В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.—МИА, № 163, М., 1970, стор. 130—131.

⁴¹ С. А. Плетнева. Керамика Саркела-Белой Вежи.—МИА, № 75, М.—Л., 1959.

⁴² С. А. Плетнева. О связях алаано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII—X вв.—«Советская археология», 1962, № 1, стор. 83; її ж. От кочевий к городам.—МИА, № 142, М., 1967, стор. 20.

⁴³ П. Н. Третьяков. Об истоках культуры роменско-боршевской древнерусской группировки.—«Советская археология», 1969, № 4, стор. 79, 88, 89.

⁴⁴ И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье..., мал. 18—25.

У складі тіста роменського посуду характерною домішкою виявляється шамот і зовсім не зустрічається жорстви, що вживалася при виготовленні горщиків Троїцького городища. До того ж, звертають на себе увагу зовсім інші, не схожі з роменськими, орнаментальні композиції кераміки Троїцького городища, що характеризується присутністю горизонтальних поясків, невідомих на роменському посуді⁴⁵.

Так саме стоїть справа щодо посилення П. М. Третьякова⁴⁶ на горщики з довгих курганів Смоленської області. Вони за формою та домішками у складі тіста мають аналогії у керамічному комплексі в'ятичівських поселень Подоння. Але лише бронзові литі бляшки аварського типу, що звичайно датуються VII—VIII ст., могли б бути використані для датування цих могильників більш раннім часом. Та ці бляшки не могли з'явитись у Верхньому Подніпров'ї раніше VIII ст.

Отже, населення, що залишило поховання у довгих курганах Смоленської області, існувало одночасово з мешканцями роменських городищ і не могло впливати на формування роменської культури Лівобережжя. На нашу думку, його можна ототожнювати з в'ятичами, які були на Верхньому Подніпров'ї внаслідок просочування з басейну Оки, а не з носіями роменської культури, що, на думку П. М. Третьякова, розселилися з Підмосков'я.

На нашу думку шукати джерела роменської культури треба на території її поширення на Лівобережному Подніпров'ї. Сучасні археологічні дослідження дають для цього деякі підстави.

У зв'язку з цим, слід розглянути припущення Д. Т. Березовця, який у ряді своїх праць висловив думку про виникнення роменської культури на території Лівобережної України, про трансформацію волинцевських пам'яток у роменську культуру⁴⁷. Це припущення зустріло заперечення з боку ряду дослідників, які вбачали у волинцевських пам'ятках залишок черняхівської культури⁴⁸, а деякі взагалі не визнавали відмінностей між волинцевськими та роменськими пам'ятками, вважаючи їх одночасовими і однорідними⁴⁹.

На наш погляд, більш імовірною здається думка Д. Т. Березовця. Дійсно, не можна не бачити існуючих між пам'ятками типу Волинцево та роменськими типологічних і хронологічних відмін, що стосуються до таких суттєвих сторін культури, як поховальний обряд, характер та топографія поселень, керамічний комплекс тощо. За своєю топографією та за характером волинцевські пам'ятки є дуже близькими до інших слов'янських пам'яток цієї території, що їм передують у V—VII ст. Разом з тим, вони різняться від роменських городищ. Також і поховальний обряд (безкурганні урнові поховання з тілоспаленням на стороні) дуже нагадує поховання більш раннього часу на досліджуваній території (пам'ятки типу Артюховка). Суттєво відрізняється волинцевський керамічний комплекс, як від посуду більш ранніх пам'яток (V—VII ст.), так і від роменського.

Таким чином, можна констатувати, що волинцевські пам'ятки недоречно зараховувати до пам'яток роменської культури. Разом з тим, ми не можемо погодитись з припущенням А. Т. Березовця нібито волинцевські пам'ятки (розташовані в межах району Сосниця — Пу-

⁴⁵ И. Г. Розенфельдт. Керамика Троицкого городища.— «Советская археология», 1965, № 1, стор. 192, мал. 2, 4, 5, 6.

⁴⁶ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины, Ленинград, 1963, стор. 186.

⁴⁷ Д. Т. Березовец. До питання про літописних сіверян.— Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 88; його ж. Северяне, стор. 18.

⁴⁸ М. Ю. Брайчевський. Походження Русі, К., 1968, стор. 169.

⁴⁹ И. И. Ляпушкин. Славяне Восточной Европы..., стор. 60—62.

тивль — Хухра) безпосередньо перетворюються у роменські⁵⁰. Роменська культура охоплює не лише Лівобережну Україну, а виходить далеко за її межі.

Можливо, що волинцевські пам'ятки, залишені нащадками давніх слов'янських угруповань, в культурі яких роменські елементи виявляються потужним пізнішим (з VIII ст.) нашаруванням. У такому разі треба шукати проміжну ланку між ними. На нашу думку, таким і є Опішнянське поселення. Волинцевське поселення і Опішню зближує відсутність оборонних споруд, особливості у складі керамічного комплексу. Так, серед посуду цих поселень є значна кількість архаїчних горщиків банковидної або тюльпановидної форми, що мають аналогії у кераміці пам'яток V—VII ст. На обох цих пам'ятках відокремлюється група горщиків з вертикальними вінцями, висота яких від 1—2 до 4 см. Кераміка поселень Волинцево і Опішні не має властивого роменському посуду «гусеничного» орнаменту, хоч на Опішнянському поселенні і є горщики типово роменських форм з дуже чіткою профілюванням, що можуть датуватися серединою — другою половиною VIII ст. з власне роменськими городищами (наприклад, Новотроїцьке, Скоробагатки)⁵¹. Таким чином, можна стверджувати морфологічну спорідненість пам'яток типу Опішні з пам'ятками волинцевського типу — з одного боку; та з роменською культурою — з другого. Отже, зв'язок між старожитностями роменського й волинцевського типу не є безпосереднім, а це не дозволяє говорити про пряму трансформацію волинцевських пам'яток у роменську культуру.

Щодо походження пам'яток волинцевського типу, то ми можемо лише створювати різні припущення. Дуже малий ареал їх поширення на Дніпровському Лівобережжі та властиві цим старожитностям особливості дають змогу деяким дослідникам трактувати їх як пам'ятку залишків слов'янізованого населення Лівобережної України, яке було нащадками стародавніх іранських племен. Це населення, за думкою А. І. Артамонова та В. В. Седова було швидко асимільовано слов'янами і ввійшло до складу сіверянського племінного союзу. Після цього неслов'янського населення на території Лівобережжя залишилося кілька десятків гідронімів іранського походження, до яких, можливо, слід відносити й саму назву сіверян⁵². Морфологічна спорідненість волинцевських і салтівських пам'яток робить це припущення вартим уваги. Але обмеженість археологічних матеріалів не дозволяє вважати це питання розв'язаним.

Археологічні матеріали на сучасному стані дослідження пам'яток другої половини I тисячоліття н. е. дозволяють зробити такі головні висновки про історію населення Дніпровського Лівобережжя перед утворенням Київської держави.

На лівобережному Подніпров'ї існувало осіле землеробське населення ще до виникнення тут в VIII ст. роменської культури.

Корені роменської культури, що ототожнюється з сіверянами «По-зісті времінних літ», слід шукати на території її поширення. Спроби довести північне походження носіїв цієї культури слід визнати непереконливими. Не можна прийняти гіпотезу про пряму трансформацію волинцевських пам'яток в роменську культуру. Нам здається неправомірною й штучною назва «роменсько-боршівська» культура.

⁵⁰ Д. Т. Березовец. Северяне..., стор. 7, 15.

⁵¹ М. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное..., стор. 250, 268, мал. 120; його ж. Городище Новотроицкое, мал. 18.

⁵² М. И. Артамонов. Вопросы расселения славян..., стор. 60—62; В. В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— МИА, № 163, М., 1970, стор. 130, 131; В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев. Назв. праця, стор. 226, мал. 8.

Записки

А. В. ТОРБА

РОЛЬ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В ПІДВИЩЕННІ КУЛЬТУРНОГО РІВНЯ ТРУДЯЩИХ ДОНБАСУ (1959—1965 рр.)

(На матеріалах Донецької
та Ворошиловградської областей)

В. І. Ленін підкреслював, що для побудови комуністичного суспільства «недосить неписьменність ліквідувати... Нам потрібне величезне підвищення культури»¹.

В системі культурного розвитку радянського суспільства найважливішу ланку являє собою загальноосвітня школа, що не тільки озброює учнів знаннями основ

наук, а й формує в них матеріалістичний світогляд і комуністичну мораль. Виконуючи рішення партії й уряду, партійні та радянські органи, органи народної освіти Донбасу протягом 1959—1965 рр. продовжували роботу по дальшому піднесенню навчально-виховного процесу в школах, зміцненню їх матеріальної бази, вдосконаленню шкільної мережі. За досліджуваний період значно зросли державні асигнування на народну освіту. Так, у Ворошиловградській області — більш як удвоє (з 34 117,8 крб. до 72 771,9 крб.). Це дало змогу побудувати нові, а також реконструювати та розширити існуючі вже приміщення для шкіл. Всього в Донбасі за цей час введено в дію 522 школи на 246 тис. учнівських місць. З них 145 шкіл на 24 тис. місць збудовано на кошти колгоспів².

9 червня 1962 р. Ворошиловградський обком КП України постановою «Про проведення місячника громадського огляду стану будівництва шкіл, шкіл-інтернатів і дитячих дошкільних закладів» зобов'язав партійні, радянські, комсомольські органи провести громадський огляд будівництва об'єктів народної освіти і вжити заходів до своєчасного введення їх у дію. В 1958/59 навчальному році у Ворошиловградській і Донецькій областях функціонувало 2984 загальноосвітні школи, у 1965/66 році — 2878. Контингент учнів середніх шкіл зріс з 551,9 тис. у 1958/59 навчальному році до 673 тис. у 1965/66. Основою для переходу до загальної середньої освіти, безумовно, є повсюдне і повне виконання закону про обов'язкове восьмирічне навчання. В 1958/59 році в Донбасі було 886 неповних середніх шкіл, у 1965/66 році — 1246, у яких кількість учнів зросла з 188,6 тис. до 525,9 тис. Загалом протягом 1959—1965 рр. число школярів збільшилося з 706,5 тис. до 1256,0 тис.³

Значно розширилася мережа шкіл-інтернатів: в 1958/59 навчальному році їх працювало 22 на 5325 місць, в 1964/65 році — 139 з контингентом учнів 57 758⁴. В 1958/59 навчальному році в Донецькій області

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 49.

² Поточний архів Ворошиловградського облвн. Плановий відділ. Довідки №№ 3, 8, 1966 р.; Донецкая область за 50 лет. Статистический сборник, Донецк, 1967, ст. 220.

³ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, од. зб. 819, арк. 60; Народное хозяйство Луганской области. Статистический сборник. Донецк, 1963, стор. 233. Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник, Донецк, 1966, стор. 163; Основные показатели развития экономики и культуры Луганской обл., Луганск, 1966, стор. 96.

⁴ Донецький обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. Р-2852, оп. 1, од. зб. 220, спр. 1—45, арк. 83; Поточний архів Донецького облвн. Плановий відділ. Інформація Міністерству освіти УРСР від 26.IV.1966 р. Поточний архів Луганського облвн. Плановий відділ. Довідка про розвиток мережі шкіл-інтернатів, 1966 р.

створено 433 учнівські виробничі сільськогосподарські бригади, 778 бригад по ремонту шкіл⁵. Школярі багато працювали на учбово-дослідних ділянках.

Ініціативу й винахідливість в організації навчального процесу виявляли кращі вчителі. Так, учитель історії Ф. Б. Горелік (м. Ворошиловград, СШ № 37) поставив своєю метою розвинути у своїх вихованців уміння самостійно аналізувати факти, робити висновки на основі історичних подій, максимально активізувати пізнавальну діяльність учнів у ході навчання. Одним із засобів, яким користувався вчитель, було застосування дослідницького методу при вивченні історії. Учні самі збирали, вивчали, пояснювали історичні документи, встановлювали факти, брали участь в археологічних пошуках і розкопках, самі аналізували дані, розкривали, про які явища в житті суспільства вони говорять, які закономірності викликали їх виникнення, до яких наслідків вони можуть привести. На основі власного досвіду Ф. Б. Горелік написав посібник для вчителів «Розкриття закономірностей суспільного розвитку в курсах історії» (М., 1969 р.).

Особлива увага приділялась вихованню учнів на революційних традиціях партії, комсомолу, робітничого класу, на яскравих прикладах самовідданої боротьби трудящих за свободу і процвітання Батьківщини. В більшості шкіл були створені музеї, зали або кімнати В. І. Леніна, де проходив прийом до піонерів, до лав ВЛКСМ, організовувались ленінські читання, зустрічі з передовиками виробництва. 1965 р. в Донецькій області налічувалась понад 1 тис. Ленінських залів⁶.

Важливе місце в роботі педагогічних колективів займало виховання в дітей почуття пролетарського інтернаціоналізму та любові до трудящегося люду всіх країн. Майже всі школи Донбасу вели жваве листування з піонерами і комсомольцями соціалістичних країн, готували альбоми, організовували виставки, що розповідали про життя народів цих країн. У кожній школі м. Тореца був створений куточок, де зберігаються твори М. Тореца, фотомонтажі, присвячені його життю й діяльності. В гості до школярів приїжджали дружина та син цього видатного діяча французького та міжнародного робітничого й комуністичного руху⁷.

У військово-патріотичному вихованні велике значення мали кімнати бойової слави, що розповідали про воїнів-випускників школи, славний бойовий шлях з'єднань, які визволяли Донбас тощо.

Протягом семирічки на Донбасі багато зроблено для піднесення загальноосвітнього рівня працюючої молоді. Щодо цього велику роль відіграли заходи по дальшому поліпшенню загальної освіти робітничої молоді в УРСР, що поставили перед місцевими партійними організаціями республіки завдання вдосконалювати керівництво роботою шкіл працюючої молоді. 1958/59 навчального року функціонувало 388 шкіл для дорослих, де навчалось 69,3 тис. чол., 1965/66 року у 606 школах учнів збільшилося до 191,4 тис.⁸ Вже протягом 1959/60 навчального року в таких містах, як Краматорськ, Єнакієве, Слов'янськ, Артемівськ, а також у Дзержинському, Єнакіївському, Первомайському, Ольгинському районах

⁵ ДОДА, ф. Р-2852, оп. 1, од. зб. 220. Річний звіт про роботу шкіл і відділів народної освіти за 1958—1959 учбовий рік, арк. 91.

⁶ Поточний архів Донецького облвн. Інформація Міністерству освіти УРСР від 1.VI.1965 р. Про хід виконання заходів Міністерства освіти УРСР про поліпшення комуністичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл Донецької області.

⁷ Поточний архів Донецького облвн. Інформація Міністерству освіти УРСР від 13.VII.1966 р., стор. 7.

⁸ Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник. Донецк, 1966, стор. 163; Основные показатели развития экономики и культуры Луганской области, Луганск, 1966, стор. 96.

Донецької області всі школи робітничої молоді мали власні приміщення⁹. У Ворошиловградській області у власних приміщеннях працювало 56 середніх шкіл робітничої молоді. З допомогою промислових підприємств у них було обладнано 185 навчальних кабінетів¹⁰.

Навчанню робітничої молоді серйозну увагу приділяли місцеві партійні й громадські організації. Так, на Ворошиловградському тепловозобудівному заводі ім. Жовтневої революції рік у рік зростає кількість робітників, які закінчують середню школу без відриву від виробництва. 1961 р. загальну середню освіту здобули 198, 1964 р.— 284, 1965 р.— 305 чол. Після закінчення школи переважна більшість робітників продовжувала навчання в технікумах і вузах¹¹.

Плани підвищення загальноосвітньої підготовки робітників розробила більшість промислових підприємств Донбасу. Однак подекуди спостерігалось недбайливе ставлення до навчання працюючих, внаслідок чого молодь, яка не мала 8-річної освіти, не вчилася. Так, у Донецькій області 1965 р. не відвідувало школу 100 тис. таких робітників¹².

Підвищення загальноосвітнього рівня робітників справляє великий вплив на зростання їх загальної культури, удосконалення кваліфікації, допомагає їм творчо вирішувати виробничі завдання. Свідченням цього є численні факти. Учень Первомайської школи робітничої молоді Ворошиловградської області — робітник Митрофанов вніс 20 раціоналізаторських пропозицій щодо обробки деталей на токарних верстатах. Учні Северодонецької школи робітничої молоді № 1 цієї ж області внесли близько 50 важливих раціоналізаторських пропозицій¹³.

Токар Ворошиловградського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції М. В. Власенко систематично допомагав робітникам освоювати передові методи праці й брав активну участь у громадському житті; будучи депутатом Верховної Ради СРСР, закінчив школу і вступив до машинобудівного інституту.

Токар цього ж заводу Г. І. Білоніжко, навчаючись у школі робітничої молоді, керував бригадою комуністичної праці, яка щомісяця виконувала виробничі завдання на 134—140%. Успішно сполучали працю на виробництві з навчанням у школі робітничої молоді бригадир бригади комуністичної праці слюсарів Т. Г. Кот, бригадир бригади комуністичної праці електриків О. Д. Сич та інші¹⁴.

Підвищення загальноосвітнього рівня сприяє виконанню основного завдання культурної революції — формування всебічно розвиненої, культурної людини з комуністичними рисами характеру, для якої найпершою життєвою потребою є не тільки праця, а й нові знання. Здійснення загальної середньої освіти дасть можливість забезпечити міцну загальноосвітню підготовку кваліфікованих робітників, індустріалізувати сільськогосподарську працю, підготувати широкий контингент юнаків та дівчат, здатних продовжувати навчання у вищих та середніх спеціальних закладах. І, нарешті, важко переоцінити роль школи для підготовки науковців.

⁹ Л. А. Шевченко. Розвиток української радянської культури 1959—1965, К., 1967, стор. 26.

¹⁰ В. І. Бова. У похід за знаннями, К., 1961, стор. 14.

¹¹ Поточний архів Ворошиловградського тепловозобудівного заводу. Відділ підготовки кадрів. Довідка про кількість трудящих заводу ім. Жовтневої революції, які закінчили учбові заклади без відриву від виробництва, 1969 р.

¹² Поточний архів Донецького облвню. Матеріали облвню для обласного комітету Комуністичної партії України від 7.II.1969 р.

¹³ В. І. Бова. Назв. праця, стор. 42, 34.

¹⁴ Поточний архів Ворошиловградського тепловозобудівного заводу. Відділ підготовки кадрів. Довідка про підвищення культурно-технічного і загальноосвітнього рівня трудящих заводу від 16.IX.1965 р., стор. 4, 5.

П. С. ДИШЛЕВИЙ
**КРАХ ФАШИСТСЬКОЇ АГРАРНОЇ
 ПОЛІТИКИ НА ТИМЧАСОВО
 ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
 (1941—1944 рр.)**

Порівняно легко підкоривши майже всю Європу, фашистська Німеччина дістала важливу економічну базу для ведення війни проти Радянського Союзу, в якій «німецький імперіалізм намагався знищити першу в світі соціалістичну

державу, винищити мільйони людей, поневолити народи Радянського Союзу»¹. Ще 7 травня 1941 р. у «Директиві рейхскомісару України» імперський міністр у справах окупованих східних територій Розенберг визначив, що «родюча і багата Україна повинна стати німецькою колонією, територією, заселеною німецькими селянами із Західної Німеччини та Саксонії»².

Загарбники встановили на тимчасово окупованій території України жорстокий окупаційний режим. Сучасні буржуазні фальсифікатори намагаються будь-якою ціною «довести», що вермахт був непричетний до звірств на окупованих землях. Але факти свідчать, що безчинства та найтяжчі злочини під час здійснення економічних заходів на радянській території чинила саме армія. В багатьох місцях майно колгоспів і радгоспів було розграбоване військами, які дістали право на «самозабезпечення». 28 жовтня 1941 р. начальник диверсійної служби групи армій «Південь» Т. Оберлендер повідомляв, що на Полтавщині «колгоспи в більшості випадків уже не мають племінної худоби, посівного матеріалу і картоплі» і в наступному році не можна буде «витиснути... все можливе для забезпечення Німеччини»³.

Серед наказів та інструкцій про організоване пограбування територій СРСР зберігся документ під назвою «Поведінка військ щодо українців», де вимагалось: «Великі сільськогосподарські підприємства повинні бути збережені»⁴. Колгоспи передавалися німецьким військовим властям під назвою «громадський двір», щоб після війни в них могли господарювати фашистські головорізи.

Першим економічним заходом фашистів на окупованих землях було знищення соціалістичної власності. У «Пам'ятці для ведення господарства у завойованих східних районах» зазначалося: «Завойовані східні області є німецькою господарською територією. Земля, весь живий і мертвий інвентар є власністю німецької держави»⁵. Відповідно до цих настанов військове командування видало спеціальне розпорядження, де вказувалося, що під загрозою смерті протягом 48 годин селяни мали повернути все колгоспне майно. Такі ж вказівки містила «Інструкція керівникам колишнього колгоспу»⁶.

Боротьба за збереження колгоспної і радгоспної власності була однією з перших масових форм опору загарбникам. У селах Олефірівка, Панасівка, Великі Сорочинці, Велика Обухівка Миргородського району селяни розібрали колгоспне майно, хліб, худобу⁷. В «Пам'ятці з

¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 18.

² Німецько-фашистський окупаційний режим (1941—1944 гг.). Сборник статей, М., 1965, стор. 212.

³ Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.), М., 1963, стор. 254.

⁴ А. Леонтьев. Зеленая папка Геринга, М., 1942, стор. 17.

⁵ Нюрнбергский процесс, т. 3, М., 1958, стор. 793.

⁶ Полтавський обласний державний архів (далі — ПОДА), ф. 2335, оп. 1, спр. 1, арк. 48, 52, 54; ф. листівок, № 72; А. Леонтьев. Назв. праця, стор. 18.

⁷ Т. Строкач. Наш позивний — «Свобода», К., 1964, стор. 188.

господарських питань», розповсюдженій у жовтні 1941 р. на Полтавщині, загарбники намагалися переконати селян добровільно віддати колгоспне майно. Але народні маси саботували ці накази німецьких властей⁸. Тому в грудні 1941 р. військово-польові коменданти рейхскомісаріату «Україна» змушені були підтвердити, що колгоспне майно «є власністю німецької держави, і хто не поверне його, буде розстріляний»⁹. Окупанти почали страчувати непокірних. Так, жителя с. Суха Маячка на Полтавщині П. Меюса розстріляли за збереження взятого у колгоспі майна¹⁰.

Надійною опорою «нового порядку» на Україні мали стати поміщики і куркулі. Тому частину земель гітлерівці виділили для них. Так, тільки за рік у Глобинському районі Полтавської області було створено 568 куркульських господарств, а на Київщині — 19 поміщицьких маєтків і 2636 куркульських господарств, яким відвели 519 988 га найкращих земель і дали сільськогосподарський реманент¹¹.

Злидні і поміщицько-куркульську кабалу принесли фашисти і в західні області республіки, зокрема на землях 325 тис. селянських господарств відновили поміщицькі та куркульські володіння¹². Лише на Волині було відроджено майже 8 тис. поміщицьких і куркульських маєтків¹³. Крім того, фашисти почали створювати там так звані «державні господарства». Навесні 1942 р. на Волині та Поділлі їх налічувалося вже 550.

У німецьких економіях поміщики були повновладними господарями. В наказі штабу 48-го бронетанкового корпусу вказувалося: «Служба підтримки внутрішнього порядку в українському селі повинна бути службою кийка». У с. Багата Черняшина на Харківщині були визначені дні панщини. «Ви повинні працювати для німецької армії 5 днів на тиждень, — зазначалось у розпорядженні військових властей. — Хто не вийде — одержить 25 різок»¹⁴.

Обезземелення українських селян проводилося за генеральним планом «Ост». Ще тільки нога окупантів ступила на нашу землю, а гітлерівський намісник Е. Кох вже нахвалявся, що створив на Україні «багато островів німецької народності», тобто «опорних пунктів» для германізації населення¹⁵. Для організації спеціальних німецьких колоній «Хегевальд» (під Вінницею), «германізаційного центру Ферстенштадт» (поблизу Коростеня) тощо з кращих земель зганялися місцеві жителі, у них відбирали рухому та нерухому власність. «Німецькому населенню, — говорилося в розпорядженні Коха від 15 жовтня 1942 р., — ...надаються для користування з рейхскомісаріату України сільськогосподарські й інші земельні наділи, будинки, заводи та інші засоби існування... Справа оформляється адміністративним порядком»¹⁶. На території республіки мали поселитися 25 млн. німецьких колоністів¹⁷.

⁸ ПОДА, ф. 2335, оп. 1, спр. 1, арк. 48, 52.

⁹ Там же, ф. листівок, № 72.

¹⁰ Там же, ф. 2335, оп. 1, спр. 1, арк. 54.

¹¹ «Український хлібороб», 8 листопада 1942 р.; С. П. Лаута. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни, К., 1965, стор. 113.

¹² С. П. Лаута. Назв. праця, стор. 181.

¹³ В. Замлинський. Караюча земля, Львів, 1965, стор. 41.

¹⁴ Нюрнберзький процес, т. 3, стор. 794.

¹⁵ «Волинь» (Ровно), 23 серпня 1942 р.

¹⁶ Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941—1944 рр. Збірник документів, Житомир, 1948, стор. 104—107; «История СССР», 1966, № 2, стор. 181.

¹⁷ Нюрнберзький процес, т. 3, стор. 794.

У перші місяці окупації загарбники сподівалися ввести українських селян в оману демагогічними обіцянками про наділення землею. У другому пункті «Пам'ятки з господарських питань» зазначалося: «Хто добре працюватиме до кінця господарського року, тому нова влада надасть для власного господарства землю та худобу. Чим краще громадський двір закінчить господарський рік, тим більше при розподілі буде дано на громаду землі для розподілу в індивідуальне користування»¹⁸.

Проте гітлерівці швидко переконалися, що селяни саботують їхні заходи і цим допомагають рідній армії. «Коли селянин,— писала фашистська газетка,— навмисне залишить картоплю або буряки в землі — ...це не що інше, як допомога більшовикам, це саботаж»¹⁹.

Про збитки, заподіяні ворогові селянами у перші місяці війни, свідчать такі дані: у Ржищівському районі на Київщині до грудня 1941 р. було обмолочено лише 10% хліба, а засіяно половину наміченої площі²⁰, в Кишеньківському районі Полтавської області восени 1941 р. не заготовлено жодного кілограма сіна та інших кормів для худоби, яку захопили німці²¹. Аналогічне становище створилося і в інших областях. Восени 1941 р. фашистам вдалося засіяти тільки половину площі під озимину, а на 1942 р. вони вже змушені «планувати» скорочення посівів цукрових буряків на 270 тис., а кормових культур — на 365 тис. га²². Крім того, селяни псували і знищували зібраний хліб, підпалювали елеватори, ламали сільськогосподарський реманент. Не допомогло загарбникам навіть введення колективної відповідальності селян за збереження хліба, призначеного для відправки до Німеччини²³.

Гітлерівці були безсилі зламати масовий саботаж населення. В жовтні 1941 р. німецька розвідка доносила, що «далеко більшою небезпекою, ніж активний опір партизанів, тут (на Україні.— П. Д.) є пасивний опір — трудовий саботаж, для подолання якого ми маємо ще менші шанси на успіх»²⁴.

На базі радгоспів фашисти створили на Україні 2215 так званих «державних маєтків»²⁵. Для забезпечення робочою силою цих маєтків у березні 1942 р. гітлерівці почали переселяти мешканців поліських областей в степові райони південної України. Про масштаби цього заходу свідчить такий факт: 18 березня 1942 р. Димерська районна управа запропонувала старості с. Синяк відправити на роботу в південну Україну не менше 134 чол. з 295 працездатних жителів²⁶. Очевидно, таким чином окупанти намагалися також виселити доросле чоловіче населення з тих місцевостей, де діяли партизани. Проте окупаційній владі не вдалося повністю здійснити ці плани, бо з 1 квітня 1942 р. почалася «вербовка» робочої сили в Німеччину, щоб забезпечити нею військову промисловість.

Аграрні плани фашистської Німеччини щодо України в ході війни довелося «вдосконалювати». Сподіваючись на переможний «бліцкриг», гітлерівці спочатку зовсім не враховували такого фактора, як поведінка

¹⁸ ПОДА, ф. 2335, оп. 1, спр. 1, арк. 48.

¹⁹ «Нове українське слово» (Київ), 19 листопада 1941 р.

²⁰ «Українська думка» (Васильків), 23 листопада 1941 р.

²¹ ПОДА, ф. 2719, оп. 1, спр. 1, арк. 18, 33.

²² «Нове українське слово», 19 листопада 1941 р.

²³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 115, арк. 18.

²⁴ Преступные цели — преступные средства, стор. 254.

²⁵ ПОДА, ф. Р-4085, оп. 4, спр. 42, арк. 6 зв.; «Українська думка» (Черкаси), 25 листопада 1942 р.

²⁶ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 2069, оп. 1, спр. 2, арк. 22, 24.

населення окупованої території. Доля мільйонів радянських людей була чітко визначена в плані «Ост»: «Германізувати або знищити»²⁷. Але хід воєнних дій на радянсько-німецькому фронті вніс корективи в плани загарбників. Тоді вони при допомозі українських буржуазних націоналістів почали переконувати населення у перевагах приватної власності, проповідуючи, що «для українців є властивим та природним європейське почуття власності» і обіцяючи всі громадські господарства поступово розділити на так звані «сімейні господарства» і звільнити їх від податків²⁸.

Захопивши величезні природні багатства України і нещадно грабуючи їх, окупанти не збиралися здійснювати будь-які заходи для наділення землею українських селян. Для маскування справжніх намірів загарбників їх пропагандистський апарат твердив, ніби «поділ землі тепер поки що неможливий, бо внаслідок недостачі живого і мертвого інвентаря міг би він довести до катастрофічного недороду, а, отже, до голоду». Насправді ж, колгоспи і радгоспи з початку окупації були ліквідовані*.

Після відчутних поразок німецьких військ на радянській землі ініціаторами вироблення нової аграрної політики на окупованій території виступили гітлерівські генерали. 1 грудня 1941 р. командуючий 9-ї армії генерал-полковник Штраус направив військовому командуванню меморандум з цього питання. «Якби російська кампанія була блицкригом,— писав він,— то нам не варто було взагалі звертати увагу на цивільне населення. Але оскільки кінця війні не видно, треба вживати певних заходів, зокрема негайно відібрати у колгоспів половину землі і передати її у приватну власність»²⁹. Такі ж думки почали з'являтися і на сторінках газет, що видавалися для населення окупованих областей. «Земельний лад для східних областей,— писала 20 листопада 1941 р. «Волинь»,— треба оцінювати як один із засобів у визвольній боротьбі проти більшовизму».

Отже, пропозиції німецького генералітету підтримували в «східному міністерстві» Розенберга, який вважався головним спеціалістом фашистської партії у виробленні «східної політики». Це не означало, що гітлерівці відмовлялися від планів колонізації загарбаної території України. Проте в той час, щоб не ослабити бойовий дух армії, якій обіцяли дати маєтки в першу чергу, німецькі газети підкреслювали, що «інтереси фронтових борців будуть повністю збережені»³⁰.

Після поразки вермахту під Москвою Гітлер прислухався до порад Розенберга, який твердив, що для перемоги на Сході необхідні не тільки військові, а й політичні заходи. Тому фіксер дозволив «східному міністерству» проводити в окупованих областях аграрні експерименти, які повинні були привернути населення на бік німців, не допустити розгортання партизанського руху і забезпечувати потреби фашистської армії й тилу в продовольстві та сировині.

В лютому 1942 р., перед початком сівби, Розенберг видав «Розпорядження про новий земельний лад», за яким наділом землі в першу

²⁷ Нюрнбергский процесс, т. 1, М., 1957, стор. 320.

²⁸ «Українське слово», 9 жовтня 1941 р.

* Тому, очевидно, неправомірно стверджувати, що ліквідація колгоспного ладу почалася в лютому 1942 р., коли Розенберг видав «Розпорядження про новий земельний лад» (Н. И. Синицына, В. Р. Томмин. Провал аграрной политики гитлеровцев на оккупированной территории СССР (1941—1944 гг.).— «Вопросы истории», 1965, № 6, стор. 35).

²⁹ Л. Безыменский. Германские империалисты с Гитлером и без него, М., 1964, стор. 275.

³⁰ «Волинь», 20 листопада 1941 р.

чергу винагороджувався той, «хто вже брав або в майбутньому візьме участь у боротьбі проти партизанів», куркулі, а також особи, що визнає «надійними» і повністю та своєчасно здають всі продуктивні поставки³¹. Кожний селянин мав «на ділі доказати, що він ворог більшовизму»³². За видачу партизана виділявся подвійний присадибний земельний наділ. З вересня 1942 р. «Український голос» (видавався в Луцьку) вмістив статтю під такою назвою: «Новий земельний лад виконується також на схід від Дніпра» з підзаголовком «Чверть мільйона га нової присадибної землі як нагорода за діяльність при поборюванні банд» (партизанів.— П. Д.). Отже, фашисти згодні були лише на Лівобережній Україні віддати 250 тис. га землі, аби розгромити партизанський рух. Та їх надії не виправдалися.

Фашисти перетворили «наділ» землею в засіб пограбування більшості селян. Основною умовою розгляду питання про збільшення присадибних ділянок жителів певного села було виконання ними продовольчих поставок. Якщо ця вимога виконувалася, загартники обіцяли виділити селянам садиби і перейменовували «громадський двір» на «хліборобську спілку», де польові роботи виконувалися гуртом, а на присадибній ділянці — власними силами. За кожними 8—10 «громадськими дворами» чи «хліборобськими спілками» стежили керівники так званих «провідно-порадних пунктів», які мали «запобігати заздалегідь всім шкідливим впливам або в зародку їх придушувати»³³.

Гітлерівці лицемірно твердили, ніби «новий земельний лад» мав на меті знищення колгоспів і передачу землі селянам у приватну власність, хоч насправді це був крок до зміцнення позицій німців на окупованих територіях СРСР і підготовка кращих земельних масивів для переселення німецьких колоністів. В інструкції «хліборобським спілкам» вказувалося, що приблизно 40% земель повинні бути виділені для утворення «більшого земельного комплексу, який пізніше, залежно від обставин, можна було б виділити в самостійну господарську одиницю»³⁴.

В інструкціях та вказівках до «аграрного закону» зазначалося, що виділення селянам присадибних ділянок проводитиметься поступово. 1942 р. головний економічний штаб Герінга дозволив наділення селянам присадибних ділянок лише в 10% «громадських дворів»³⁵. Проте фашисти не поспішали втілювати ці плани в життя. Тому навіть до середини 1943 р. так звані «мірничі уряди» при гебітскомісаріатах провели обмірювання земель тільки у 8% «громадських господарств»³⁶.

Деякі дослідники стверджують, що гітлерівці не могли відразу після оголошення «реформи» почати ліквідацію колгоспів і відновлення на окупованій території приватної власності через відсутність сільськогосподарського реманенту, зменшення товарності виробництва, утруднення контролю за діями селян³⁷. З такими твердженнями не можна погодитись. Документи свідчать про те, що фашисти навіть не планували створення приватної власності українців, а землі та майно колгоспів передавали німецьким колоністам, що переселялися в ці райони. Населення окупованих територій було приречене на смерть від каторжної праці або німецької кулі.

³¹ ПОДА, ф. Р-2910, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

³² «Волинь», 1 березня 1942 р.

³³ «Вісті для українських селян», 27 вересня 1942 р.

³⁴ «Український хлібороб», 28 лютого 1943 р.

³⁵ Нюрнберзький процес, т. 2, М., 1966, стор. 233.

³⁶ «Волинь», 16 травня 1943 р.

³⁷ Н. И. Синицына, В. Р. Томмин. Назв. праця, стор. 35.

Окупанти покладали великі надії на «гнучку політику» Розенберга, тому в кампанію пропаганди «нового земельного ладу» включалися навіть вищі чини вермахту. Так, на хуторі Бердянському під Маріуполем перед селянами виступав генерал-полковник Клейст, який намагався переконати їх, що «кожний, хто ще не одержав землі, може її добути, якщо виконає свій обов'язок і докаже, що він заслуговує на цю землю»³⁸.

В цей же час підпільники і партизани роз'яснювали українським селянам суть аграрних заходів гітлерівців, зокрема їх «земельної реформи». «Вони планують замість колгоспів створити на Україні економії та поміщицькі господарства, а вас перетворити на рабів...,— зазначалося в листівці, розклеєній підпільниками Житомирщини.— Але не діждуть вони цього»³⁹. Партизан загону ім. Щорса Г. Ф. Тимошенко на полі поблизу с. Сеньківка Городнянського району на Чернігівщині, де німці «роздавали» землю, розкидав листівки, в яких повідомлялося про успіхи Радянської Армії і роз'яснювалося мета фашистської «реформи». На другий день селяни не вийшли в поле. «Батькове добро,— говорили вони,— нам нічого ділити. Земля і так наша»⁴⁰.

Розрахунок окупантів на залучення українських селян до економічного співробітництва повністю провалився. Тому на початку березня 1942 р. було видано наказ про «тотальну працю» в сільському господарстві. В кожному «громадському дворі» всіх працездатних записували в сотні. «В майбутньому,— писалося в наказі,— кожна така сотня становитиме трудову групу, очолювати яку повинен або поліцей, або досвідчена особа, настановлена старостою сільуправи. В списку кожної сотні зазначити прізвище та ім'я поліцей чи іншої особи, яка очолює дану сотню. Складання списків потрібно провести терміново і надіслати їх до райуправи... не пізніше 17 березня»⁴¹. На полі селяни мали працювати від сходу до заходу сонця за спеціальною сигналізацією⁴².

Проте ніщо не могло спонукати українських селян працювати на окупантів — ні очолювані поліцеями «трудові групи», ні каторжний режим, ні колективні штрафи і заслання в «табори для виховання»⁴³. Вони не стали рабами, як сподівалися гітлерівці, німецьких юнкерів*. Радянські люди саботували «аграрні заходи» окупаційних властей. Керівником і натхненником опору ворогові була Комуністична партія. 1942 р. завдяки організованому підпільними партійними організаціями саботажу селян на Дніпропетровщині не було засіяно половину посівної площі, затягувалося збирання врожаю, під час обмолоту більша частина зерна пускалася в полосу. Щоб виправдати затягування обмолоту, селяни починали піднімати зяб, заплутували облік тощо⁴⁴. 1942 р. на Україні урожай зернових становив тільки чверть довоєнного рівня, і 12 грудня 1942 р. газета «Völkischer Beobachter» змушена була визнати, що «не слід думати, нібито Україна може забезпечити харчування Європи».

³⁸ «Волинь», 1 березня 1942 р.

³⁹ Житомирщина в період тимчасової окупації, стор. 154—156.

⁴⁰ ПА ІПІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 123, арк. 166.

⁴¹ ПОДА, ф. Р-2338, оп. 1, спр. 4, арк. 25.

⁴² Там же, ф. Р-2718, оп. 1, спр. 11, арк. 2.

⁴³ КОДА, ф. Р-2250, оп. 1, спр. 2, арк. 306, 514.

* «На всіх східних просторах,— заявляв міністр землеробства Дарре,— лише німці мають право бути власниками великих маєтків. Країна, населена чужою расою, повинна стати країною рабів, сільськогосподарських наймитів і промислових робітників».— Внешняя политика СССР. Сборник документов, т. 6, М., 1947, стор. 27.

⁴⁴ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов, Днепропетровск, 1962, стор. 80.

Народні месники знищували поміщицькі економії, створені фашистами на радянській землі. Так, партизанський загін під командуванням Попова, що діяв на Ровенщині, спалив 6 маєтків, в яких було підготовлено до відправки в Німеччину тисячі тонн збіжжя і сотні голів худоби⁴⁵. Горіли німецькі маєтки і фільварки на Львівщині, Київщині, Волині⁴⁶ та в інших областях республіки.

Після провату «земельної реформи» гітлерівці почали застосовувати ще більш варварські методи утвердження свого панування на радянській землі. Виступаючи перед окупаційними чиновниками, Кох говорив: «Немає України. Замість України є життєвий простір, невід'ємна частина німецького рейху, яка повинна стати житницею великої Німеччини. І немає українців. Є туземці. Вони повинні або угноїти своїми трупами цю землю, або працювати на цій землі на своїх панів і повелителів, поки не прийде час їх повного знищення»⁴⁷.

Однак у 1943 р. під ударами Радянської Армії фашистські війська відступали на захід. Наближалось визволення багатостраждального українського народу. Руйнувалися всі розрахунки Гітлера щодо України. В такій обстановці гітлерівці знову повернулися до «гнучкої» політики щодо населення тимчасово окупованої території. 3 червня 1943 р. «східне міністерство» Розенберга видало декларацію, в якій лицемірно стверджувало, що уряд Німеччини визнає і захищає селянську земельну власність і на всіх окупованих територіях запроваджує приватну власність на землю для всього селянства. Смісл цієї декларації полягав в словах «для всього селянства». Якщо 1942 р. окупанти обіцяли дати присадибні ділянки тільки зрадникам батьківщини, то тепер вони шукали підтримку не тільки на окупованій території, а навіть... в радянському тилу. Фашисти обіцяли землю «кожному, хто обробляє її власним трудом», вивезеним на каторжні роботи в Німеччину, військовополоненим воїнам Червоної Армії (!) та евакуйованим в радянський тил⁴⁸. На нові обіцянки загарбників українське селянство відповіло посиленням партизанської боротьби, перетворенням фашистського тилу в справжній «другий фронт».

Отже, в результаті героїчної боротьби колгоспного селянства України розрахунки гітлерівців на створення сільськогосподарської бази третьої імперії на Сході зазнали повного краху. Навіть буржуазні дослідники змушені визнати, що провідникам фашистської «гнучкої» політики на Сході не вдалося добитися ні збільшення здачі населенням хліба, ні запобігти партизанському рухові⁴⁹. Всенародний опір аграрним заходам загарбників на тимчасово окупованій території поглибив продовольчу кризу в фашистській Німеччині і наблизив остаточний розгром ворога Червоною Армією.

⁴⁵ В. А. Бегма. Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині, Київ — Харків, 1945, стор. 14.

⁴⁶ Радянський Львів, 1939—1955 рр. Документи й матеріали, Львів, 1956, стор. 212; Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов, К., 1963, стор. 300; В. Замлинський. Караюча земля, стор. 66.

⁴⁷ А. Н. Сабуров. За линией фронта. Партизанские записки, Петрозаводск, 1965, стор. 55.

⁴⁸ «Волинь», 10 червня 1943 р.

⁴⁹ A. Dallin. Deutsche Herrschaft in Rusland 1941—1945, Düsseldorf, 1958.

Я. М. ЗВЕЗДОВ,
М. Ф. ФІЛІМОНОВ

СПІВДРУЖНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ
ОДЕСЬКОГО
ТА КРАСНОВОДСЬКОГО
ПОРТІВ ПІД ЧАС
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Велика Вітчизняна війна поставила перед водним транспортом країни великі вимоги. Вперше в історії працівники морського і річкового флотів повинні були одночасно з доставкою на фронт озброєння, боєприпасів, пального і продовольства швидко евакуювати на Схід сотні тисяч людей, перебазу-

вати тисячі підприємств, прокатні стани, преси, молоти, турбіни тощо. Внаслідок цього виникла необхідність пропускати через порти велику кількість суден з військовою технікою та промисловим устаткуванням.

У роки Великої Вітчизняної війни через Красноводський порт підтримувався зв'язок між центральними районами країни, Уралом і Сибіром, Закавказзям і Чорним морем. Залізнична магістраль Баку — Ростов була перерізана ворогом, а Кізляр — Астрахань, що тільки стала до ладу, зазнавала постійних нальотів авіації противника. Єдиною транспортною магістраллю залишалась Ашхабадська залізниця і Каспійське море, на стику яких знаходиться Красноводський порт.

Через Красноводськ необхідно було перекинути на Схід обладнання промислових підприємств, евакуювати населення з України, Дону, Кубані, до яких наближався ворог, переправляти поповнення і бойову техніку для Закавказького та Сталінградського фронтів. Але порт не був підготовлений до приймання такої великої кількості вантажів і людей. Щоправда, за роки Радянської влади він перетворився в «морський ворота» Середньої Азії. В ньому була збудована електростанція, з'явилися мотовози, трюмні перевантажувачі, біля причалів почали швартуватися великі пасажирські, суховантажні та нафтоналивні судна. Виросли нові кадри вантажників, механізаторів і оперативних працівників. 1940 р. вантажооборот Красноводського порту досяг 2513,6 тис. т проти 555,2 тис. т у 1913 р.¹

Однак вузькі дерев'яні пристані порту не були пристосовані для приймання військових вантажів. У зв'язку зі спадом рівня води настили, споруджені на дерев'яних палях, піднімалися на 3—4 м. Між пристанями утворювалися великі мілини, біля причалів одночасно могли швартуватися лише 3—4 судна.

В перші дні Великої Вітчизняної війни значна частина вантажників і оперативних працівників пішла на фронт². Через недостачу механізмів і робочих рук у жовтні 1942 р. на рейді скупчилося близько 70 різних суден з обладнанням та іншими вантажами. Для налагодження діяльності порту Державний Комітет Оборони призначив туди своїм уповноваженим заступника народного комісара шляхів. У вересні 1942 р. до Красноводська прибув народний комісар морського флоту П. П. Ширшов, за ініціативою якого було накреслено заходи щодо корінної перебудови і оснащення технічної бази порту. За постановою ДКО з Сибіру, Уралу та інших районів туди було надіслано потужні механізми і крани, відряджено спеціалістів-портовиків, зокрема велику групу одеситів, які мали досвід роботи у фронтових умовах.

Після віроломного нападу гітлерівських полчищ на СРСР воєнна обстановка склалася так, що Одеса швидко стала прифронтовим містом. Її героїчна оборона тривала 73 дні. Вирішальне значення в цей час відіграла безперерійна робота морського порту — єдиної «дороги життя»,

¹ Краткий справочник основных показателей работы морского флота, М.—Л., 1945, стор. 118—119.

² Партархів Одеського обкому КП України, ф. 92, спр. 80, арк. 2.

яка зв'язувала малочисельний гарнізон обложеного міста з «Великою землею». Вантаження і розвантаження кожного судна було рівнозначне важкому бою: німці обстрілювали причали, замінували підходи до них. Портовики виявляли максимум уміння, спритності й винахідливості, щоб скоротити до мінімуму час стоянки суден. Виконавши свій обов'язок, за наказом Верховного Головнокомандування частина портовиків разом з сім'ями вирушила на Каспій, Далекий Схід, в Мурманськ і Архангельськ.

3 листопада 1942 р. до Красноводська прибули працівники Одеського порту, які очолили вирішальні ділянки: Л. В. Рущинський — відділ праці і зарплати, Н. Т. Андреев — вантажну контору, Л. Д. Надель — групу оперативного планування, К. М. Добровольський — центральний інвентарний склад, К. А. Давидович — найважливіші 11 і 12 пристані (пізніше став секретарем портової партійної організації) тощо. Керівником Красноводського порту було призначено колишнього начальника Одеського порту П. М. Макаренка, а начальником політвідділу — секретаря Одеського обкому КП України М. П. Максименка³. Було розроблено план негайного розвантаження суден, що скупчились на рейді. Для цього використовувалися мілкосидячі пароплави та кораблі-склади. Кожна пристань почала працювати за спеціально затвердженим графіком. Незабаром вся територія порту заповнилася вантажами, які залізничники не встигали вивозити. Для збільшення кількості відкритих складів на піщаних мілинах між 9 і 10, а також 10 і 11 пристанями створено два майданчики. За рішенням ДКО для роботи в порту було мобілізовано 3 тис. чол. з Туркменської та Узбецької РСР, а також військове з'єднання⁴.

За два з половиною тижні судна, що скупчились у порту, були розвантажені. У грудні 1942 р. через Красноводський порт пройшло 168 тис. т різних вантажів, що перевищило його довоєнний середньомісячний вантажооборот у 5—6 разів⁵. Порт почав працювати ритмічно і своєчасно обслуговувати судна, що приходили з Баку, Махачкали та інших міст.

Наприкінці 1942 р. для СРСР в іранські порти Бендер-Шах, Пехлеві та Новшахар почали надходити вибухові речовини, кольорові метали, машини, каучук, продовольство тощо. Основна частина цих вантажів відправлялася через Красноводськ. Для прискорення їх відправки з Красноводська вагони розміщували на палубах суден. Цей спосіб був запозичений в одеситів.

Часто портовикам доводилося вирішувати незвичайні завдання. Так, заводам Кавказу, які виконували термінове замовлення фронту, не вистачало кислоти, проте танкерів для її перевезення не було, а залізницю Астрахань — Кізляр безперервно бомбардував ворог. Тому з Красноводська до Баку кислоту довелося перевозити в залізничних цистернах, розміщених на палубах нафтоналивних суден. Навантаження і розвантаження вагонів і цистерн провадилося на рейкових коліях, прокладених на палубах барж і пристані, що значно прискорювало ці процеси.

11 пристань завжди була заповнена суднами і вагонами з порохом та іншими вибуховими речовинами. Працювати тут металевими парашутами і сталевими тросами було небезпечно, адже при ударі або терті могла виникнути іскра. Тоді кадровий робітник Одеського порту комуніст К. М. Добровольський сконструював дерев'яний парашут на

³ Управління Одеського порту, спр. 4, арк. 102—103.

⁴ Партархів Одеського обкому КП України. ф. 92, спр. 80, арк. 5.

⁵ Там же, арк. 8.

мідних цвяхах з прядильним такелажем, що дало змогу уникнути небезпеки пожежі.

Так завдяки винахідливості і багатому досвіду, нагромадженому під час героїчної оборони рідного міста, одеські портовики допомагали красноводським колегам розв'язувати складні завдання, що постали перед ними. Проте продуктивність праці залишалася низькою. Тому ЦК Компартії Туркменії прийняв спеціальне рішення, яким зобов'язував посилити агітаційно-пропагандистську роботу серед працівників порту⁶. За кожною бригадою вантажників було закріплено агітаторів-комуністів Рущинського, Андрєєва, Добровольського, Шевельова та інших. На диспетчерських нарадах начальники пристаней звітували про виконання норм кожною бригадою, аналізували причини відставання деяких з них. Більшість бригад було перекомплектовано, що дало позитивні результати⁷. У повсякденній напруженій праці загартовувалися кадри вантажників, механізаторів і оперативних працівників. Великих успіхів добилися кранові Давкакаєв, Калієв, Зейналова, бригадир вантажників Шайманов, слюсар Атасов та ін.⁸

Одеські портовики терпляче вчили їх цьому нелегкому ремеслу. Так, у спеціальній школі для бригадирів і стивідорів Л. В. Рущинський читав лекції про організацію праці вантажників, проведення розрахунку робіт та їх контроль. Цю школу закінчило багато чудових бригадирів — Джедибаєв, Санталов, Бегієва та ін.⁹ Курсант Алхан став кращим механізатором порту і першим крановим¹⁰.

Одесити не припиняли готувати кваліфіковані кадри до останнього дня перебування в Красноводську. 6 березня 1943 р. газета «Стахановец порта» повідомляла про черговий випуск бригадирів вантажників і відкриття нових курсів шоферів, приймально-здавальників та робітників інших спеціальностей. Разом з цим був поширений метод індивідуальної підготовки робітників різних спеціальностей. 26 травня 1943 р. «Стахановец порта» опублікував зобов'язання, які взяли деякі портовики: «...Тов. Прохоров, токарь механічної майстерні, зобов'язався навчити 5 чоловік спеціальності токаря 2—3 розряду. Кранові 12 пристані тт. Задорожна, Малоїванова, Жук зобов'язалися підготувати протягом 2 місяців по два кранових».

У грудні 1942 р. колектив Красноводського порту зайняв перше місце у Всесоюзному соціалістичному змаганні і одержав перехідний Червоний прапор ДКО. У привітанні з цього приводу народний комісар морського флоту СРСР Ширшов писав: «Товариші портовики! Почесний прапор Державного Комітету Оборони вам дістався ціною величезних зусиль у роботі. Міцно тримайте цей прапор, закріплюйте свої досягнення, завойовуйте нові перемоги на трудовому фронті боротьби з німецько-фашистськими загарбниками»¹¹.

Красноводський порт відіграв велику роль у розгромі німців на Кавказі. 1942 р. його вантажооборот порівняно з 1941 р. збільшився на 41% і досяг 37 841 тис. т¹². Далеко за межами міста стали відомими вантажники Джедибаєв, Санталов, Голобородько, кранові Калашников, Одинцов, Задорожна та ін.

⁶ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 92, сир. 80, арк. 11.

⁷ Там же, арк. 17.

⁸ «Труд», 23 жовтня 1946 р.

⁹ З неопублікованих спогадів стивідора-наставника, депутата Верховної Ради СРСР 1-го скликання А. А. Хенкіна.

¹⁰ «Стахановец порта» (орган політвідділу парткоммору і Управління Красноводського порту), 17 лютого 1943 р.

¹¹ «Стахановец порта», 19 січня 1943 р.

¹² Краткий справочник основных показателей работы морского флота, стр. 118–119.

23 березня 1943 р. колектив порту закликав всіх працівників морського флоту зменшувати простої суден і вагонів під час розвантаження, забезпечити безаварійну роботу всіх механізмів, економити електроенергію тощо, щоб своєю працею допомогти Червоній Армії швидше розгромити ворога¹³. Ініціативу красноводців було схвалено, їх звернення обговорено на всіх підприємствах і суднах морського флоту.

З новою силою розгорнулося змагання за підвищення продуктивності праці. Його ініціаторами і переможцями стали комуністи і комсомольці. На 12 пристані першість завоювала бригада, очолювана комуністом Джедибаєвим, яка щодня перевиконувала план на 200—250%. На 7 пристані переможцем визнана бригада комуніста Думенка¹⁴. 27 квітня 1943 р. у статті «Дамо Батьківщині тисячі тонн вантажів понад план», опублікованій в «Стахановце порта», повідомлялося, що «колектив 11 пристані 26 квітня достроково виконав місячний план по переробці народногосподарських вантажів на 102,1%». 8 вересня 1943 р. в інформації «Переможці в змаганні», надрукованій у «Туркменской искре», говорилося про присудження Красноводському порту перехідного Червоного прапора Наркомфлоту і видачу премії¹⁵.

«Правда» також відзначала великі заслуги красноводських водників, які з честю виконали свої зобов'язання¹⁶. За допомогу фронтові і народному господарству в роки Великої Вітчизняної війни близько 800 працівників порту було нагороджено орденами і медалями СРСР¹⁷.

У післявоєнні роки дружба між робітниками і моряками Красноводська та Одеси зміцнилася ще більше.

¹³ «Большевик Каспия» (орган політвідділу Касптанкера і Каспфлоту), 23 березня 1943 р.

¹⁴ «Коммунист» (орган Красноводського обкому, міськкому КП(б)Т і виконкому обласної Ради депутатів трудящих), 26 квітня 1943 р.

¹⁵ «Туркменская искра», 8 вересня 1943 р.

¹⁶ «Правда», 10 грудня 1944 р.

¹⁷ «Морской флот», 22 жовтня 1946 р.

П. П. БУШУЄВ
ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ
ФРОНТОВИХ БІБЛІОТЕК У 1944 р.

В ідейно-виховній роботі серед особового складу діючої армії на фронтах Великої Вітчизняної війни політоргани і парторганізації широко використовували різноманітну літературу: політичну, художню, наукову та ін.

Начальник Політуправління 4-го Українського фронту генерал-лейтенант М. М. Пронін на нараді, що відбулася у грудні 1944 року, сказав, що «книжка — це бойова зброя політичного працівника»¹. Допомогу парторганізаторам у поширенні літератури серед широких червоноармійських мас подавали бібліотеки фронтових і армійських Будинків Червоної Армії, дивізійних клубів, а також ротні та батареїні бібліотеки.

У фронтових умовах зростала потреба в творах класиків марксизму-ленінізму, літературі з філософії та історії. В одній бібліотеці

¹ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — МО СРСР), ф. 244, оп. 2980, док. 201, арк. 265.

фронтового Будинку Червоної Армії (4-й Український фронт) книжковий фонд складався з 2900 примірників². У бібліотеці Будинку Червоної Армії (18 армія) налічувалось 687 книжок, серед яких було два комплекти творів В. І. Леніна українською та російською мовами і підшивки газет та журналів.

Така ж бібліотека 40 армії налічувала 800 книг, щоденно її відвідувало 30—40 чол.

У 197 стрілецькій дивізії були твори В. І. Леніна, книжки з історії партії, в 149 с. д. — резолюції і рішення ВКП(б), збірники документів Великої Вітчизняної війни та ін. У клубі 129 гвардійської стрілецької дивізії 1-ї гвардійської армії на 1 листопада 1944 р. нараховувалось 60 назв соціально-економічної, 20 — військово-історичної, 67 — художньої, 18 — військово-навчальної літератури. Серед цих книжок були біографія В. І. Леніна, твори Ф. Енгельса, Н. Крупської та ін.³ У військових частинах відчувався великий попит на твори «50 років у строю» Ігнат'єва, «Кутузов» Нечкіної, «Суворов» Осипова.

Поширенню літератури серед бійців сприяли пересувні парткабіне-ти, що існували в деяких арміях. БЧА (40 армія) перетворив агітмаши-ну в пересувний кабінет. Таким же чином влаштувалися і у 13 гвардій-ській стрілецькій дивізії, де парткабінет мав твори В. І. Леніна, підшив-ки газет, журналів, наочну агітацію. За наказом начальника політвід-ділу 237 с. д. політпрацівники повинні були забезпечувати взводних агі-таторів і читців літературою в першу чергу, також рекомендувалось їм в кожній роті мати бібліотекаря з числа найбільш грамотних і люблячих цю справу бійців⁴.

У 8-й с. д., що також мала бібліотечки, були виділені відповідальні книгоноші, для кожного полку зроблені списки рекомендованої худож-ньої літератури, плакати про отримання новинок. В 22 ротах були під-шивки журналу «Красноармеец».

Вже в серпні — вересні 1944 р. книгоноші працювали у всіх під-розділах 218, 242, 128 с. д.

Особливо відзначився в роботі у тяжких фронтових умовах бібліо-текар роти автоматників 1161 стрілецького полку стрілець І. Ковба.

У воїнів-фронтовиків користувалися великою любов'ю твори В. Маяковського, М. Островського, М. Шолохова, В. Василевської, Б. Горбатова, О. Твардовського, О. Пушкіна, Л. Толстого та ін.

Політоргани з'єднань систематично поповнювали книжковий фонд бібліотек. Тільки за серпень — жовтень 1944 р. до з'єднань і частин 4-го Українського фронту було відправлено різних книжок 93 назви, бро-шур 177 630 примірників 59 назв і плакатів, лозунгів, листівок — 161 600 примірників, щоденно відправлялось 55 560 примірників газет⁵. Робота бібліотек висвітлювалась і узагальнювалась у червоноармійській пресі, кращі бібліотекарі заохочувались командуванням.

Книжка на фронті мала велике мобілізуюче значення і вплив на бійців у боротьбі з фашистськими загарбниками, допомагала у вій-ськово-патріотичному вихованні радянських воїнів, гартувала їх муж-ність і волю, наближала до перемоги.

² Архів Міністерства оборони СРСР, (далі — МО СРСР), оп. 2980, док. 145, арк. 1. 10.

³ Архів МО СРСР, ф. 292, оп. 6891, спр. 12, арк. 2.

⁴ Там же, ф. 237, СД, оп. 55556, спр. 158, арк. 114.

⁵ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 2980, спр. 67, арк. 324.

В. Г. ДМИТРУК
УЧАСТЬ КСМЗУ
В НАРОДНОМУ РУСІ
НА ЗАХИСТ СРСР
(1920—1939 рр.)

В історію героїчної боротьби західноукраїнських робітників і селян, які боролися під керівництвом КПЗУ за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною, великий вклад внесла Комуністична

спілка молоді Західної України. Організатором, керівником та ідейним натхненником КСМЗУ були комуністи, які допомогли оформитись першим осередкам та організаціям молоді, навчили конспірації та підпільній боротьбі.

Польський фашистський уряд при прямій підтримці міжнародного імперіалізму з перших днів свого існування вів ворожу політику щодо Радянського Союзу. У досліджуваний період керівні кола Польщі намагалися розпалювати інтервенціоністські настрої, розгортати наклепницькі антирадянські кампанії в пресі, організовували диверсії проти Країни Рад. На кордоні з СРСР споруджувалися військові об'єкти.

ЦК КСМЗУ, виконуючи настанови партії, розгорнув роз'яснювальну роботу серед молоді по захисту Союзу РСР, проти загрози фашизму та війни. У періодичних виданнях Центральний Комітет комсомолу викривав зрадницьку антинародну політику буржуазного уряду, розповідав про життя молоді в Радянському Союзі, досягнення в соціалістичному будівництві СРСР. Широкою популярністю серед західноукраїнської молоді користувалися видання ЦК КСМЗУ «Комсомолець ЗУ», «Молодий Спартак», «Революційний поборовець», «Ударник», «Глос млодих», «Валька з терором»^{*}.

Важливу роль у справі організації трудящої молоді Західної України на боротьбу проти загрози фашизму та війни відіграли рішення І з'їзду КСМЗУ (грудень 1931 року) про завдання комсомолу в антимілітаристській роботі. В ньому вказувалось, що польський фашизм, виконуючи класове замовлення світового імперіалізму, посилено готується до війни з Радянським Союзом і комсомольські організації повинні бути готовими, щоб перешкодити здійсненню підступних планів буржуазного уряду. З цією метою необхідно проводити масові демонстрації, масовки, походи жінок та дітей, зривати проведення мобілізації, перешкоджати від'їзду рекрутів, затримувати транспорти з військами¹. «Всюди, де відбувається демонстрація,— відмічалось в доповіді,— необхідно йти під казарми, проводити масовки робітників з солдатами, на кожному кроці зв'язувати їх з боротьбою, яку ведуть робітники»².

Постанови з'їзду стали керівними в діяльності комсомольців і молоді Західної України. Вони разом з комуністами розгорнули широку політичну роботу в армії, в казармах розповсюджувалася нелегальна література, в якій висвітлювалася боротьба солдатських мас за свої права та поліпшення побутових умов, боротьба робітників та селян за своє визволення, розповідалося про будівництво соціалізму в Радянському Союзі на варті якого стояла Червона Армія. Революційна молодь поневоленого краю закликала солдатів до протесту проти свавілля властей. «Боротьба проти фашистського терору,— писав журнал «Казарма» — мусить йти рука об руку з боротьбою за поліпшення умов життя, врешті революційна боротьба жовнірів мусить бути об'єднана зі

^{*} Виходили в 1930—1938 роках.

¹ ПА НП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 611, арк. 2.

² Там же, од. зб. 620, арк. 7.

спільною боротьбою робітників і селян проти фашистської диктатури за соціальне і національне визволення»³.

Згідно з рішенням V з'їзду КПП (вересень 1930 р.) при ЦК КПЗУ та ЦК КСМЗУ були створені військові відділи, завдання яких полягало в координації роботи партійних та комсомольських організацій військових частин, налагодженні спільної діяльності з відповідними виробничими осередками.

У липні 1932 р. у казармах та на території військових частин була розповсюджена масовим тиражем листівка «До робітників та селян фашистської армії», де відмічалось, що «фашистський уряд ката Пілсудського вже почав перші кроки до війни з Радянським Союзом. Кроки ці — це безоглядне топлення в крові революційного та національно-визвольного руху трудящих мас Польщі, Західної України та Західної Білорусії. Ліс шибениць, сотні смертних присудів на найкращих борців і революціонерів, мордування революційних робітників та селян по фашистських льохах, казематах і в'язницях — ось картина кривавих жнив польського фашизму в прокладанні собі дороги до війни з Радянським Союзом»⁴.

Посилення політичної і виховної роботи у польській армії незабаром дало позитивні результати у революціонізованні солдатських мас. Командир II прикордонного корпусу в донесенні міністру військових справ 13 квітня 1933 р. писав, що комуністична діяльність в армії останнім часом особливо посилилась. Так, «18 березня... були розкидані листівки біля казарм та розвішані транспаранти, які закликали проти маршала Пілсудського... Закликали до проведення комуністичних масовок та мітингів. У Любліні зловлено одного члена комсомолу, коли він вивішував комуністичний прапор»⁵.

Волинський воевода у циркулярі повітовим старостам повідомляв: «на підставі конкретних даних видно, що комуністи в останні дні йдуть на посилення розладу в польській армії. Для досягнення цієї мети застосовують нові методи і форми проведення агітації — посиляють до військових частин різних агентів торгових фірм, фотографів, листонош, намагаються біля казарм розгорнути торгівлю та ін. Під виглядом налагодження торгових зносин намагаються проникнути у військові частини, налагодити контакт з військовослужбовцями, вишукують слабкі сторони, поширюють комуністичну літературу, проводять комуністичну агітацію»⁶.

Урядові власті вжили ряд термінових заходів, щоб припинити комуністичну діяльність у армії: до військових частин направляли контррозвідників, провокаторів та шпигунів, які стежили за кожним кроком і словом солдатів. У січні 1933 р. в I і IV військових округах були введені військово-польові суди, які фактично діяли у всій польській армії⁷.

Незважаючи на терор, групи солдатів і цілі військові частини польської армії ставали все ненадійнішими для польського уряду.

Газета «Валька жолнерська» («Солдатська боротьба») — орган Львівського гарнізонного комітету при ОК КПЗУ писала, що «солдати починають розуміти, з якого боку барикад мають стати, що їх місце є на боці братів, робітників і селян, що борються»⁸.

³ Волинський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 57, оп. 9, спр. 1965, арх. 3.

⁴ Там же, арх. 16.

⁵ Там же.

⁶ Ровенський обласний державний архів (далі — РОДА), ф. 86, оп. 2, спр. 151, арх. 1.

⁷ История Польши, т. III, М., 1958, стор. 347.

⁸ М. Кравець. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр., К., 1959, стор. 167.

Боротьба солдатських мас польської армії з кожним роком посилювалася і набирала нових форм. Солдати вже ставили перед урядом вимоги політичного характеру.

У повідомленні з 34 полку (м. Тернопіль) вказувалося: «класова свідомість серед жовнів росте. Наш полк має вже свої революційні традиції. В нас на кожне пролетарське революційне свято знаходиться Червоний прапор на касарні (казармі — В. Д.)... Солідаризується з боротьбою за наші права з іншими, особливо львівськими полками. Багато вчимо і допомагаємо оволодівати революційною теорією рекрутським масам»⁹.

Нерідко військове командування настановлювалось на опір солдатів: у липні 1932 р. один з підрозділів 48-го піхотного полку відмовився стріляти в демонстрацію трудящих м. Станіслава, не виконавши наказу офіцерів, солдати покидали зброю, яка була негайно підібрана демонстрантами. Весь підрозділ був переданий військово-польовому суду і відправлений в штрафну частину. 46 найбільш політично активних солдатів дезертирували, з яких 27 втекли за кордон¹⁰.

ЦК КСМЗУ уважно стежив за роботою комсомольських організацій у військових частинах, давав поради та рекомендації, звертав увагу на недоліки в роботі. Одним з головних завдань по розширенню партійних та комсомольських осередків у військових частинах та посилення їх впливу серед солдатських мас було проведення революційної роботи з призовниками. З цією метою ЦК комсомолу масовим тиражем розповсюдив відозву «До всієї робітничої і селянської молоді, що йде до війська», де рекомендувалося допризовній молоді організуватися у революційні гуртки, вивчати революційну літературу, вести боротьбу проти фашистських молодіжних організацій¹¹.

Важливими заходами комсомолу по вихованню майбутніх солдатів у революційному дусі була організація масових проведів робітничої і селянської молоді на службу в армію. ЦК КСМЗУ розробив «10 заповідей призовника», в одній з яких говорилося: «Твій обов'язок стати на бік твого класу, на захист Радянського Союзу і його революції»¹².

Революційна робота в армії та з допризовниками проводилась не тільки на західноукраїнських землях, а й у всій Польщі. 19 липня 1929 р. в Лодзі на заклик партійної та комсомольської організацій «солдати залишили казарми і з'явилися на мітинг, який проводили комуністичні послі в зв'язку з 1 серпня. На мітингу був висловлений грізний протест проти замаху... на СРСР. Солдати, що залишились у казармах, співали «Інтернаціонал»¹³. 10 серпня 1932 р. у м. Вільно біля казарм 16-го піхотного полку комсомольці повісили транспаранти, розповсюдили нелегальну літературу, організували мітинг, де проголошувався заклик: «Геть імперіалістичну війну і підготовку нападу на СРСР!»¹⁴.

У листопаді 1933 р. у військових частинах був поширений та обговорений лист солдатів Коломийського гарнізону до всіх політв'язнів Польщі. В листі вказувалося: «Товариші! Революційні жовнірі Коломийського гарнізону в рядах фашистської армії солідаризуються з Вами в боротьбі проти фашизму.

У відповідь на брехню, яку фашизм кидає на СРСР, жовнірська маса довідується правду про соціалістичну державу від нас — револю-

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 627, арк. 72.

¹⁰ Історія Польщі, т. III, стор. 347.

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 341, арк. 41.

¹² І. Заболотний. Нескорена Волинь, Львів, 1964, стор. 131.

¹³ „Nowy Przegląd”, 1929, № 4.

¹⁴ Революционный путь Компартии Западной Белоруссии (1921—1939), Минск, 1966, стор. 268.

ційних жовнірів. Висвітлюємо, як фашизм підготовляє війну проти СРСР. Але ми всі знаємо, що на випадок війни станемо на стороні революції в обороні СРСР»¹⁵.

Польський буржуазний уряд прагнув виховувати молодь у дусі мілітаризму, вірності фашизму. Провідна роль в цій роботі належала Міністерству військових справ, яке діяло через комітет фізичного виховання та військового сприяння (Пшиспособене Войскове — ПВ). В школах, технічних і професійних училищах, на військових заводах молодь змушували записуватись до мілітаристських гуртків та організацій. Найбільшою з них була «Стшелец» («Стрілець»), яка проводила в основному роботу серед сільської молоді, а також намагалася поширити свій вплив і на робітничу молодь¹⁶.

У 1933 р. утворилося нове фашистське угруповання — «Обуз Народново-Радикальний» — ОНР («Народно-радикальний табір»). Пропаганда мілітаризму, ворожі наклепи на Радянський Союз, антикомунізм — основні його ідеологічні лозунги. Крім цих мілітаристських організацій в Польщі діяло ряд інших реакційних угруповань*, які намагались розбити єдиний антиімперіалістичний фронт, революційний молодіжний рух, мали чітко виражену військово-організаційну структуру, проходили муштру, були озброєні.

Передова молодь ніколи добровільно не вступала до мілітаристських організацій, і їх керівникам доводилось вербувати членів з різних покидьків суспільства та карних елементів. Так, комендант Тернопільської воєводської поліції в донесенні писав: «В спілці «Стшелец» у Бариші знаходяться особи пошлякуваті і навіть такі, які вступили в спілку тільки тому, щоб уникнути відповідальності за вчинені злочини».

До них відчувається така ненависть зі сторони частини польської молоді, що навіть дівчата не хочуть з ними танцювати»¹⁷. Повітовий комендант «Стшельца» в донесенні поліції повідомляв, що в с. Палікровах, повіті Броди селяни кидали на них каміння, прозивали образливими кличками¹⁸.

Вірними слугами польських імперіалістів були українські буржуазні націоналісти, які сприяли придушенню революційного руху народних мас західноукраїнських земель, були опорою міжнародного імперіалізму в підготовці антирадянського походу. Для схилення на свій бік юнаків та дівчат вони створили цілу сітку молодіжних націоналістичних організацій та товариств, мали вплив в ряді легальних освітніх та спортивних організацій. Під впливом головної партії західноукраїнської буржуазії — УНДО перебувало багато «Просвіт», товариство «Рідна школа», «Союз українок», спортивні організації «Сокіл» та «Луг»¹⁹. Партія української буржуазії — УВО — ОУН з найбільш чітко вираженою фашистсько-націоналістичною політикою поширювала свій вплив на націоналістичну організацію молоді «Юнак» та дитячу «Дорост». Для виховання терористів і озброєних банд, що спрямовувалися проти революційного робітничого руху, була створена військово-спортивна організація «Лунь»²⁰.

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 627, арк. 62.

¹⁶ К. Toruńczyk. Z dziejów rewolucyjnej walki młodzieży w latach 1929—1933. Warszawa, 1961, стор. 57.

* ОМП (Обуз млодзєжі Польськей); СМП (Стоважишене млодзєжі Польськей) Християнський зв'язок молодих людей, Зв'язок молоді християнської в Польщі та ін.

¹⁷ Тернопільський обласний державний архів, ф. 231, оп. 1, спр. 1380, арк. 1.

¹⁸ Там же, спр. 1572, арк. 3.

¹⁹ Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине. Минск, 1935, стор. 304.

²⁰ Там же, стор. 306—310.

Українські буржуазні націоналісти видавали польській поліції революційних діячів, розправлялись з комуністами і комсомольцями, розповсюджували наклепи про Країну Рад.

Викриваючи провокаційні виступи польської пропаганди щодо Радянського Союзу, газета «Спартак» писала: «Дозвольте нам самим переконатись про те. Пустіть нас до Радянського Союзу, ми подивимось на власні очі, розпитаємо самі російських та українських товаришів, як їм ведеться за Радянської влади.

Та тут і капіталісти і соціал-демократи... не радять їхати, вговорюють, грозять, не дають дозволу на виїзд. І ясно чому. Ті делегації, яким дотепер вдалося побороти труднощі й пробратися до СРСР, вертають назад одушевлені, розкривають очі своїм товаришам на фабриках та заводах про брехню реформістичних вождів, розказують.., як швидко розвивається робітничо-селянська країна, як уперто і безупинно йде будова соціалізму»²¹.

Аналізуючи важке економічне і політичне становище молоді Польщі, комсомольський журнал «Товариш» вмістив інформацію про становище молоді в Радянському Союзі, де було сказано, що «вона має доступ до всіх навіть найвищих урядових посад. Кожний юнак може стати директором фабрики чи колгоспу, головою сільської чи міської Ради.

Якщо додати до цього, що дівчата мають такі самі політичні права, що солдати мають право голосу, то будемо мати тільки короткий початковий перегляд політичних прав звільненої молоді»²².

Комсомольські організації викривали облудність націоналістичних лозунгів і переконливо доводили трудящій молоді, що українські буржуазні націоналісти — наймити польського фашизму і міжнародного імперіалізму. Особливо велику роль відіграла комсомольська преса, на сторінках якої викривалась класова суть українського буржуазного націоналізму, його антинародна політика. Газети, брошури і листівки виховували молодь в інтернаціональному дусі, показували великі досягнення соціалізму в Радянському Союзі.

Викриваючи демагогічну суть фразеології націоналістів про «самостійну» Україну, комсомольський журнал «Сяйво» писав: «Націоналіст любить вигуквати «любов до батьківщини», «соборна, самостійна, національна Україна» і т. д., та коли його притиснути до стіни і спитати, що воно за штука та вихвалювана Україна націоналістів? Хто в цій Україні має бути зверху? Визискувач-капіталіст, обшарник і кулак чи визискуваний робітник і селянин? Коли так трохи покопатись не в назві, а в змісті націоналізму — то вийде, що націоналізм — це буржуазна ідея, що «самостійна, соборна Україна націоналістів» — це золотий інтерес для буржуазії, а ворог робітників і селян»²³. Комсомольські організації провели велику роботу серед молоді по поширенню та обговоренню брошури «Що таке колективізація?», виданої ЦК КПЗУ *. Сільська молодь з великою увагою читала брошуру і повністю схвалювала заходи по соціалістичному перетворенню села в СРСР.

В освітніх і спортивних організаціях, які перебували під впливом націоналістів, боротьба велась за кожного юнака і дівчину, щоб вирвати їх з-під впливу буржуазної ідеології. Непоодинокі випадки, коли націоналістичні ватажки вдавалися до розбійницьких методів, залякувань та

²¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 45, арк. 26.

²² ВОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 4407, арк. 13.

²³ «Сяйво», 1930, № 10—11, стор. 9.

* Брошура була написана видатним діячем комуністичного руху на Західній Україні К. Пелехатим і видана ЦК КПЗУ нелегально у Львові.

терору, щоб перешкодити об'єднанню молоді навколо комсомольських організацій.

Наполеглива робота комсомолу по підвищенню політичної свідомості молоді, згуртуванню її навколо Комуністичної партії, по інтернаціональному вихованню привели до революційної активності, до боротьби проти зрадницької політики буржуазних націоналістичних партій і організацій.

Селяни Млинівської гміни Дубенського повіту надіслали в ЦК УНДО у Львові резолюцію такого змісту: «Слідуючи за вашою, панове, з УНДО і ОУН політикою, ми, селяни Млинівської гміни Дубенського повіту на Волині дійшли до переконання, що ви є зрадниками українського народу. Ви своїм лакейством окупантові допомагаєте душити національно-визвольний рух українського народу. Ви є співвинувниками фашистських ударів на культосвітні і спортивні товариства.

...Відмовляємо вам права виступати в ролі оборонців українського народу, бо ви його продавали німцям, продали польському окупантові. Тепер ведете торг з міжнародним імперіалізмом»²⁴.

Виховання трудящої молоді в дусі пролетарського інтернаціоналізму було нерозривно зв'язане з активізацією руху на захист Країни Рад, проти спроб світового імперіалізму розв'язати проти неї війну. Цей рух охопив всю Польщу.

У лютому 1935 р. відбулась конференція пролетаріату польської столиці. Її учасники, на якій була значна частина молоді, ухвалили: «Конференція робітників Варшави стоїть на ґрунті збереження миру у всьому світі. Конференція протестує проти політики союзу з Гітлером. Конференція протестує проти всяких намагань інтервенції проти СРСР»²⁵.

За робітничим класом в боротьбу включалися селяни. На мітингах і зборах сільської молоді приймалися резолюції, які засуджували імперіалістичні кола, що розпалювали вогнище війни, висловлювали свою солідарність з миролюбною зовнішньою політикою Радянського Союзу.

Активну участь взяла КСМЗУ в кампанії, що розгорнулась в країні за підтримку Всесвітнього Конгресу миру, який скликався з ініціативи прогресивних сил і робітничих організацій 36 країн світу в Брюсселі у вересні 1936 р.

Особливого піднесення набула революційна боротьба молоді після VII конгресу Комінтерну та VI конгресу КІМ, які відкрили нову сторінку в історії юнацького комуністичного руху. Рішення цих міжнародних форумів допомогли згуртуванню і об'єднанню в лави єдиного фронту всіх сил трудящої молоді на боротьбу проти фашизму та імперіалістичної війни.

Процес формування єдиного фронту молодого покоління проходив у жорстокому двобої з фашизмом. Польський буржуазний уряд вживав всіх заходів, щоб не дати можливості їй об'єднатись у спільній боротьбі. На західноукраїнських землях проходили судові процеси над комуністами і комсомольцями, жорстокі розправи з прогресивними діячами. Але ні терор, ні репресії не зломали революційного духу комсомолу, вихованого і загартованого партією у повсякденних боях. На всі дії урядових властей комсомол відповідав новими масовими виступами і революційною боротьбою проти фашизму.

²⁴ РОДА, ф. 33, оп. 1, спр. 1038, арк. 8.

²⁵ «Коммунистический Интернационал», 1935, № 9, стор. 56.

3 життя українців за рубежем

О. Н. ВІТРУЧЕНКО

СОЛІДАРНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ З СРСР У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В русі солідарності з СРСР, що розгорнувся в країнах Латинської Америки з початком Великої Вітчизняної війни, важливу роль відіграла українська трудова еміграція. В Уругваї, Аргентині, Бразилії, Парагваї, на Кубі утворювалися комітети допомоги Батьківщині. Колишній редактор газети «Світло», що виходила в Аргентині з 1935 р., П. Губарчук згадує: «До редакції приходили люди, питали як діяти, щоб допомогти братам. Пропонували формувати загони добровольців і добиватися відправки їх на фронт, для боротьби з німецькими загарбниками, вважали потрібним організувати збір коштів на допомогу Радянському Союзу»¹.

Перший комітет, що виник в Буенос-Айресі (Аргентина) при Товаристві ім. Т. Г. Шевченка, очолив Р. Демко. До його складу ввійшли представники всіх прогресивних організацій столиці, які через газету «Світло» звернулися до всіх українців Латинської Америки з закликом створювати місцеві організації з метою збирання коштів у фонд оборони Батьківщини. «Питання допомоги для нас,— писала газета «Світло»,— починаючи від нападу фашистської Німеччини на нашу Батьківщину, було головним і ми йому приділяли найбільше уваги»². У вересні 1941 р. на загальній конференції комітетів і гуртків допомоги з метою координації їх зусиль було створено «Український демократичний комітет допомоги Радянському Союзові» та обрано його центральний керівний орган³.

У Бразилії перший комітет допомоги Батьківщині виник 9 листопада 1941 р. у м. Сан-Паулу при «Українсько-білоруському культурно-освітньому товаристві»⁴. Він діяв напівлегально, кошти пересилав через Український демократичний комітет допомоги СРСР в Аргентині, а після державного перевороту, коли діяльність прогресивних організацій в Аргентині було заборонено, через радянське посольство в Вашингтоні.

Умови виникнення і розвитку антифашистського руху в Латинській Америці були далеко не сприятливими. Скажімо, в Бразилії ще напередодні Великої Вітчизняної війни було заборонено діяльність Компартії і ряду прогресивних організацій*. Подібне ж становище існувало і в деяких інших країнах континенту. Так, оскільки правлячі кола Аргентини співчували фашистському блоку, то в країні відкрито діяли реакційні, а то й профашистські організації, в тому числі й українські — «Просвіта» (її очолював агент таємної поліції В. Вуткевич), «Стрілецька громада», «Відродження» та ряд інших. Ці організації у своїй діяльності спиралися на буржуазні верстви еміграції й іноді були зв'язані з фашистською

¹ П. Губарчук. За океаном, Львів, 1959, стор. 159.

² «Світло», 29 липня 1947 р.

³ О. Полторацький. Брати далекі і рідні, К., 1967, стор. 45.

⁴ «Світло», 21 грудня 1945 р.

* Характерна інструкція, яка була видана департаментом преси й пропаганди в зв'язку з нападом гітлерівської Німеччини на Радянський Союз: забезпечити становище, при якому «Ради не згадувались би в сприятливому чи навіть нейтральному тоні» (С. А. Гонимонский. Очерки новейшей истории стран Латинской Америки, М., 1964, стор. 83).

Німеччиною⁵. «Вони,— писала газета «Світло»,— намагаються вплинути на українську колонію і схилити її з демократичних принципів, з тих принципів, на які вона опирається з самого початку свого заснування»⁶.

Але, незважаючи на це, прогресивні сили української еміграції в країнах Латинської Америки, дедалі зростали й згуртовувалися. Наприкінці 1941 р. «Українсько-білоруський комітет допомоги Батьківщині» виник в колонії Фрам-Кармен дель Парана (Парагвай), а також при «Українсько-білоруській бібліотеці» в колонії Домінго-Бадо. Оцінюючи свою роль в загальній боротьбі проти фашизму, члени комітету в листі до газети «Світло» писали: «В найкритичніший момент, коли хвиля наци-фашистських загарбників хлеснула об береги Волги, коли чорна свастика гадюкою звивалася над головами нашого рідного народу, коли Сталінград вирішував долю всього людства,— наше Товариство не захиталось. Воно старалося, наскільки було можливо, допомогти нашим братам і сестрам, щоб підтримати їх не тільки матеріально, а й духовно»⁷.

Справжнім організуючим центром руху солідарності з СРСР став «Українсько-білоруський культурний комітет Гавани», до складу якого входили не лише українці та білоруси, а й литовці, поляки, болгары⁸. Незважаючи на порівняно невелику кількість членів*, комітет відіграв велику роль у діяльності створеного на Кубі Антифашистського фронту. Він проводив також енергійну роботу серед емігрантів та місцевого населення, розповідаючи про досягнення Радянської країни в будівництві соціалізму та її успіхи на фронтах Вітчизняної війни. В грудні 1943 р. Національним антифашистським фронтом разом з радянською місією в Гавані на Кубі було відкрито першу радянську виставку — «СРСР в дні миру і війни», в підготовці експозиції якої взяли найдіяльнішу участь члени Українсько-білоруського комітету. Виставка мала значний успіх і справила величезне враження на всі верстви населення країни⁹.

На особливу увагу заслуговує діяльність прогресивних культурно-освітніх українських організацій Уругваю. Для координації зусиль в організації допомоги СРСР «Український культурний центр», «Культурний центр ім. Горького» та інші групи вирішили створити єдиний Культурний Центр в столиці Монтевідео з філіалами в провінціях. Він дістав назву «Русько-українсько-білоруського культурного Центру в Уругваї», головою секретаріату якого було обрано І. Ващука¹⁰.

Єдиний центр — «Секцію допомоги Радянському Союзові» при «Культурно-освітньому центрі ім. М. Горького» створили також комітети допомоги. Це сталося з ініціативи комітету допомоги Батьківщині ім. Г. Котовського, в резолюції загальних зборів якого говорилось: «Наші збори рішили віднестись до руських, українських і білоруських допомогових комітетів в Уругваї з пропозицією розпочати переговори з метою об'єднання наших Комітетів для добра нашої Батьківщини, для посилення допомоги братам і для більшої солідарності та братерського співжиття наших колоній»¹¹. Для успішнішої роботи при секції діяли три комісії: організаційна, фінансова та пропаганди, а також жіноча секція з самостійним управлінням. Її діяльністю керували О. Лушак, В. Дятлова, Ф. Климко та інші¹².

⁵ «Жовтень», 1956, № 12, стор. 80.

⁶ «Світло», 16 серпня 1946 р.

⁷ «Світло», 1 березня 1946 р.

⁸ М. К о в а л ь. Українці на Кубі.— «Всесвіт», 1963, № 5.

* Наприкінці 30-х років на Кубі жило 500 українців і білорусів.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 14, спр. 244, арк. 4.

¹⁰ «Світло», 5 квітня 1946 р.

¹¹ «Світло», 14 грудня 1945 р.

¹² «Світло», 4 жовтня 1946 р.

Прогресивні організації українських емігрантів подавали допомогу не лише бійцям Червоної Армії, а й населенню визволених районів. Про це свідчить таке повідомлення (подібних заміток на сторінках газети «Світло» вміщувалося чимало): «Допомогова секція СРСР при Культурнім Центрі ім. Максима Горького дає до відома всім членам і симпатикам допомогового руху, що всі речі, зібрані на допомогу сиротам нашої Батьківщини, були навантажені на пароплав «Псков» дня 7 травня цього року. Всього було 28 ящиків... Допомогова секція складає щиру подяку всім жертводавцям і закликає зміцнити допомогу, якої ще є потрібно»¹³.

У Бразилії окремі національні комітети допомоги об'єдналися в спільне Русько-білорусько-українське товариство «Червона Зоря». Однойменну назву дістав і об'єднаний комітет допомоги¹⁴. Однак 1944 р. організацію було розгромлено, а керівників кинуті до в'язниць та концтаборів. Але вже на початку 1945 р. «Червона зоря» відновила свою діяльність, надсилаючи кошти на адресу радянської місії в Монтевідео.

Для допомоги Країні Рад прогресивні організації використовували різні заходи — від кампаній в масштабах країни до родинних свят, зокрема влаштовували виставки, концерти, спектаклі. Кошти збиралися також під час мітингів та зборів. Прості трудівники віддавали на благородну справу заощадження, зароблені тяжкою працею.

Заклики прогресивних організацій знаходили широкий відгук серед трудових емігрантів. Так, при товаристві ім. Лисенка вони організували шевську майстерню, у якій після роботи при світлі газових ламп виготовили для радянських дітей понад 500 пар взуття¹⁵. Такі ж майстерні діяли при товаристві ім. Петровського та інших.

Прогресивні громадські організації та окремі особи надсилали в радянські урядові установи численні листи, в яких висловлювалася тверда переконаність у перемозі радянського народу і бажання допомогти йому в тяжкій боротьбі. Так, робітник-білорус з Аргентини писав: «Дорогі товариші Радянського Союзу, ми впевнені, що перемога буде за вами. Хоча ворог дуже сильний, але Червона Армія розгромить його. Ми впевнені тут в Аргентині, що фашизм буде розбитий не тільки на фронті, а й скрізь у світі. Ми вам, товариші, допомагаємо і будемо допомагати. Кожний робітник нині переконаний, що фашизму прийшов кінець».

Хоча поліція й не дозволяє робітникам збиратися і переслідує їх, але, незважаючи на це, вони вибирають комітети і збирають кошти.

Ми — білоруси, литовці, українці, також заснували комітет ім. Чапаєва, в якому беремо участь, і випустили бони (облігації воєнних позик.— *О. В.*)»¹⁶.

Крім українців і білорусів, в країнах Латинської Америки проживала також велика кількість вихідців з інших слов'янських країн*, які також створювали свої організації.

В Уругваї, наприклад, перші слов'янські організації виникли ще в 1927 р. У роки другої світової війни їх кількість значно зросла і вони з метою «допомогти розбити фашизм і розвивати свою допомогову і культурну роботу спільно з уругвайським народом»¹⁷ об'єдналися в

¹³ «Світло», 3 травня 1947 р.

¹⁴ «Світло», 21 грудня 1945 р.

¹⁵ «Світло», 23 серпня 1946 р.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 14, спр. 93, арк. 1.

* Наприклад, в Аргентині налічувалося 800 тис. слов'ян, а загалом в країнах Латинської Америки їх проживало 2 млн.

¹⁷ «Світло», 13 листопада 1947 р.

Слов'янський союз Уругваю. Наприкінці 1941 р. на подібній основі виникають Комітет слов'янської єдності в Аргентині, Міжслов'янський комітет в Чілі, товариство «Слов'янин» в Парагваї¹⁸. З ними контактувалися прогресивні українські організації. Вони спільно скликали конференції, з'їзди, організовували мітинги.

Проте їх діяльність постійно нашоувувалась на перешкоди з боку реакційних правлячих кіл. Так, 1942 р. внаслідок поліцейських переслідувань не відбувся 1-й з'їзд слов'янських організацій Аргентини. Однак його делегати, зібравшись нелегально, одностайно вирішили «допомогати всіма силами своїм народам вести боротьбу проти окупантів, за визволення слов'янських земель і народів з-під гніту ворога»¹⁹.

У квітні 1943 р. на конгресі в Монтевідео близько 400 делегатів від слов'янських організацій Аргентини, Уругваю, Чілі, Бразилії та інших країн континенту схвалили план об'єднання своїх зусиль для боротьби проти фашизму²⁰. Незабаром було створено Слов'янський комітет, якому лише в Аргентині підпорядковувалися близько 120 організацій. Їх членами були українці, білоруси, поляки, чехи, серби, болгари, хорвати²¹.

Рух солідарності з Радянським Союзом, що розгорнувся серед українців Латинської Америки, органічно зливався з загальноамериканським антифашистським рухом, оскільки перед усіма трудящими стояла спільна мета — об'єднати свої сили для боротьби з фашизмом. З цього приводу газета «Світло» писала: «Український організований демократичний табір, себто всі освітні чи допомогові організації, стоять на становищі тісної співпраці з аргентинським народом у всіх ділянках суспільного життя і в нинішній бурхливий момент співпрацюють активно з аргентинським демократичним табором»²². Українські організації через Всеаргентинський комітет допомоги союзникам передавали для воїнів Радянської Армії значні кошти і чимало взуття та одягу, зокрема теплих шерстяних светрів, рукавиць, шкарпеток. Українсько-білоруський комітет допомоги Радянському Союзу (м. Санта-Фе), створений 27 липня 1941 р., співпрацював з Аргентинською демократичною комісією. До 4 червня 1945 р. комітет передав останній 7897 песо²³. У червні 1942 р. вона одержала від українських організацій 150 т шоколаду, ковдри, медикаменти, тощо. До початку 1943 р. демократичні організації Аргентини відправили в СРСР хірургічного обладнання, медикаментів, одягу, продовольства на 2 млн. песо (близько 800 тис. доларів)²⁴. У збиранні коштів у фонд допомоги СРСР брали активну участь Аргентинська демократична комісія, молодіжні секції, Жіноча хунта перемоги, Санітарна комісія, профспілкові організації, а також слов'янські об'єднання²⁵.

Правлячі кола Аргентини всіляко намагались паралізувати діяльність прогресивних організацій, від яких поліцейські агенти часто вимагали документи на право допомагати Радянській країні. Переслідування демократичних сил особливо посилювалося після державного перевороту, вчиненого в липні 1943 р. групою профашистських офіцерів. Українські прогресивні культурно-освітні організації і комітети допомоги були

¹⁸ «Славяне», 1942, № 2, стор. 62; № 3, стор. 62; «Світло», 25 січня 1946 р.

¹⁹ «Світло», 1 листопада 1946 р.

²⁰ «Славяне», 1943, № 5, стор. 47.

²¹ О. Полторацький. Назв. праця, стор. 47.

²² «Світло», 11 січня 1946 р.

²³ «Світло», 28 грудня 1945 р.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 14, спр. 93, арк. 31, 41.

²⁵ Там же.

розгромлені, а призначені для відправки в СРСР речі конфісковані, прогресивні газети, в тому числі й «Світло», закриті. Багато прогресивних діячів, організаторів руху солідарності з СРСР було заарештовано й кинуте у в'язниці²⁶. Особливо лютувала жандармерія провінції Чако, у в'язницях якої сиділи десятки патріотів. Селян заарештовували і жорстоко катували лише за приналежність до комітетів допомоги. Так, у березні 1945 р. були закатовані молоді активісти П. Здеб і Р. Пастушок. Газета «Світло» згодом писала про ці події: «Вороги тут в Аргентині знають, що ні тортури, ні в'язниці, ні вбивства не могли роз'єднати нашої еміграції, а навпаки, як допомоговий рух нашої Батьківщини, так і організаційний демократичний рух, не тільки не припинявся, а з кожним днем все зростав»²⁷.

Скрізь створювалися невеликі місцеві групи, які, діючи нелегально чи напівлегально, згуртовували навколо себе трудові маси емігрантів і продовжували допомогу Радянській країні.

В січні 1945 р. відбулася нелегальна конференція представників прогресивних українських організацій, на якій було ухвалено створити «Українську комісію допомоги Батьківщині» (незабаром вона почала діяти легально). «Український демократичний табір,— писала газета «Світло»,— очолюваний Комісією допомоги Батьківщини, зібрав і передав до радянського Червоного Хреста при амбасаді (посольстві — О. В.) в Монтевідео 62 тисячі песо. Крім того 30 тисяч песо було зібрано для Комуністичної партії Аргентини»²⁸. Нині важко визначити розмір допомоги українців Південної Америки Країні Рад у роки війни*. Радянські люди високо оцінювали матеріальну й моральну підтримку всіх прогресивних людей світу. «Радісно усвідомлювати,— писав один з бійців Червоної Армії,— що з нашою боротьбою солідарні всі чесні люди на землі, аж до найвіддаленіших її куточків»²⁹. Таким чином, допомога українців Америки радянському народові мала насамперед велике моральне значення, будучи одним з аспектів прояву солідарності усього прогресивного людства в боротьбі з фашизмом.

Після розгрому фашизму рух допомоги не тільки не припиняється, а ще більше посилюється. Користуючись демократичними свободами, відновили свою діяльність товариства, бібліотеки тощо. Наприклад, в Буенос-Айресі та у провінціях Аргентини виникли десятки нових організацій. 14 березня 1945 р. вийшов перший номер тижневика «Громадський голос», редактором якого став П. Губарчук. У вересні відновлено вихід газети «Світло». 1946 р. в Аргентині налічувалося понад 50 прогресивних організацій, які об'єднували понад 10 тис. членів³⁰.

В липні 1946 р. відбувся 1-й з'їзд представників комітетів допомоги (162 делегати), на якому було прийнято рішення «солідаризуватися і допомагати матеріально народу України аж до вилікування ран заподіяних йому війною»³¹. Тут же було вирішено до кінця року зібрати у фонд допомоги радянським сиротам 150 тис. песо. У зверненні учасни-

²⁶ За Океаном, Львів, 1959, стор. 167; «Світло», 1 лютого 1946 р.

²⁷ «Світло», 15 березня, 17 грудня 1946 р.

²⁸ «Світло», 14 грудня 1945 р.

* Й. Ткачук, виступаючи з вітальним словом на зустрічі членів комітету допомоги ім. Т. Г. Шевченка з моряками радянського пароплава, що прибув до Буенос-Айреса, говорив: «Українська демократична еміграція в Аргентині, починаючи з дня нападу підступного ворога на нашу Батьківщину, збрала 300 000 песо на допомогу братам» («Світло», 22 березня 1946 р.).

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 14, спр. 93, арк. 52.

³⁰ «Світло», 5 липня 1946 р.

³¹ «Світло», 2 серпня 1946 р.

ків з'їзду до всієї української трудової еміграції говорилося: «Велетенськими зусиллями і велетенськими жертвами Радянський Союз вніс головний вклад до перемоги над гітлерівськими ордами і врятував усе людство від фашистського завоювання. Тому-то мільйони людей загинули на Україні. Тому так багато сиріт маємо на Україні. Тому наші власні міста не були зруйновані, наші села не були спалені. Допомога сиротам України не є лише справою доброчинності, це є справа святого обов'язку відплатити хоч в маленькій мірі наш борг народові, який жертвував усім, щоб врятувати і нас від страшного ворога. Якщо гітлерівська Німеччина змогла б подолати їх, то ми були б слідувачі на черзі»³². На з'їзді було створено також «Українську Федерацію допомоги Радянській Україні» і обрано виконавчу комісію (її головою став Й. Качук).

Велику роль в успішному проведенні кампанії відіграла газета «Світло». Майже в кожному її номері відводилася сторінка для інформації Української Федерації допомоги Радянській Україні про хід кампанії. Уже протягом першого року свого існування Федерація відправила радянським дітям одягу та взуття на 250 тис. песо. «Тепер,— писала газета «Світло»,— ведеться кампанія на 75 тис. песо, тобто на 5 тис. пар взуття для дітей-сиріт нашої Батьківщини»³³.

Важливу роль у проведенні кампаній допомоги відігравали жінки і молодь. Майже при кожному комітеті чи гуртку існували жіночі й молодіжні секції, роботою яких керували Центральна жіноча секція при Українській Федерації допомоги і Центральна комісія молоді. Ніколи раніше українські жінки в Аргентині не мали своїх організацій. Їх вдалося створити саме під час розгортання руху допомоги Країні Рад. У зверненні Центральної жіночої секції до всіх жінок-українок Аргентини говорилося: «Ми, жінки-українки, не можемо бути пасивними глядачами на відбудову нашої рідної Батьківщини, Ми повинні доложити частинку нашого труду до зусиль наших братів і сестер»³⁴.

Прогресивна українська еміграція Америки добре усвідомлювала значення цієї підтримки. Один з керівників руху допомоги І. Вивюрський, звертаючись до своїх співвітчизників, писав: «Мине кілька років. Україна стане ще кращою, ще багатшою і щасливішою, ніж вона була перед війною. Теперішні сироти виростуть, стануть фахівцями, ученими, великими людьми великої країни. Ми матимемо зв'язки з ними, будемо їхати до них, приглядатися до їх здобутків, тішитися вкладом українського народу до світового процвітання, світової культури. І ми будемо горді, що допомогли їм в тяжкій хвилині»³⁵.

Роки війни характеризувались також небаченим зростанням інтересу до Країни Рад. В кожному номері газети «Світло» відводилася спеціальна сторінка, на якій вміщувалися вісті з України та СРСР. Тут друкувалися матеріали з радянських газет, листи, твори українських радянських письменників, поетів, статті видатних вчених і діячів культури. На сторінках газети знаходили місце полум'яне слово Ярослава Галана і вірші М. Рильського та П. Тичини. В приміщеннях культурно-освітніх організацій влаштовувались літературні вечори, лекції, присвячені Радянській країні, обговорювались події на радянсько-німецькому фронті. З захопленням сприймалися радянські радіопередачі, фотовиставки, кінофільми.

³² «Світло», 2 серпня 1946 р.

³³ «Світло», 29 липня 1947 р.

³⁴ «Світло», 22 листопада 1946 р.

³⁵ «Світло», 1 серпня 1947 р.

Можливості ознайомитися з життям трудящих Країни Рад значно зросли після того як в січні 1943 р. у Монтевідео (Уругвай) почала діяти радянська місія, а потім і посольство.

Так, 12 жовтня 1946 р. в салоні «Вікторія Хол» в Монтевідео відбулося святкування «Дня культури народів Радянського Союзу». Його організували Культурний центр ім. М. Горького, Об'єднана колонія росіян, українців і білорусів, Вірменська національна рада і Литовське культурно-освітнє і мистецьке товариство³⁶. Почесними гостями були запрошені представники радянського посольства. Відкриваючи свято, голова організаційної комісії С. Н. Дробницький сказав: «Цей акт для всіх нас, вірних синів Радянського Союзу, закинутих долею в цей далекий Уругвай, є символом нашої глибокої відданості і любові до нашої Батьківщини, нашого народу і нашої культури. Він є також доказом братерської єдності серед усіх синів нашої любові Вітчизни тут на еміграції»³⁷.

Прогресивні українські організації Латинської Америки в роки війни не вичерпували свою діяльність лише питаннями допомоги. Велику увагу вони приділяли викриттю поплічників фашистських окупантів — українських буржуазних націоналістів, які своєю наклепницькою і розкольницькою роботою серед української еміграції намагалися зірвати рух допомоги Радянській країні. Звертаючись до широких кіл української трудової еміграції, газета «Світло» писала: «Треба кріпити наші ряди проти всіх реакційних елементів, які згруппувалися навколо націоналістичної групи «Просвіта» і других нацистських гнізд заклітих ворогів Радянського Союзу і всього прогресивного людства»³⁸. Особливо рішуче прогресивні сили української еміграції протестували проти намагання перетворити країни Латинської Америки на місце притулку для зрадників свого народу. «Ці запродавці,— писала газета «Світло»,— були завжди на службі у ворогів українського народу. Найперше вони служили австрійській династії, потім польському реакційному уряду, а останніми роками, особливо під час війни, віддалися тілом і душею гітлеризму.

Тепер, коли не стало і цих панів, вони починають шукати прихильності у англійських і американських імперіалістів. Тому-то засуджуємо їх як смертельних ворогів нашого народу»³⁹.

1945 р. в Аргентині вийшла досить незвичайна книга, до якої було занесено прізвища українців Аргентини — робітників і фермерів, що допомагали нашій країні в роки війни. На її сторінках було вміщено також вітальні адреси емігрантів українському народу в зв'язку з 28 роковинами проголошення Української Радянської Соціалістичної Республіки.

В післявоєнні роки, особливо коли імперіалістичні кола почали проводити так звану політику «холодної війни», наступ реакції на демократичний рух в країнах Америки відновився. Постійних репресій і переслідувань зазнавали також прогресивні українські, білоруські та інші слов'янські організації, поліція закривала клуби і товариства емігрантів, їх газети і журнали, зокрема припинила виходити газета «Світло». Але, незважаючи на те, що прогресивні українські організації нині діють у підпіллі, можна бути впевненими, що боротьба, яку ведуть прогресивні сили континенту за демократичні перетворення в своїх країнах, незабаром увінчається успіхом.

³⁶ «Світло», 8 листопада 1946 р.

³⁷ Там же.

³⁸ «Світло», 4 лютого 1947 р.

³⁹ «Світло», 16 серпня 1946 р.

І. Б. ПЕРЦІГЕР

З ІСТОРІЇ СОЛІДАРНОСТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ
ТРУДОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ У ФРАНЦІЇ
З РЕСПУБЛІКАНСЬКОЮ ІСПАНІЄЮ
(1936—1939 рр.)

У 1936—1939 рр. погляди прогресивної громадськості світу були прикуті до подій у республіканській Іспанії, де відбувалася напружена боротьба сил демократії та свободи з міжнародною реакцією. Там вперше німецький та італійський фашизм, що почав інтервенцію, дістав рішучу відсіч. Іспанських патріотів підтримали антифашисти всього світу, зокрема комуністи Франції. Серед перших добровольців було й чимало французьких імігрантів — італійців, німців, поляків, українців.

У 20—30-х роках у пошуках роботи до Франції емігрувало чимало українців з західних земель. Значна їх частина таким шляхом уникала переслідування польської поліції. Українські емігранти селилися колоніями переважно у промислових та вугільних центрах країни¹. Це сприяло встановленню тісних зв'язків з місцевими робітниками, серед яких було багато членів компартії.

В Іспанії іноземці-добровольці створювали інтернаціональні бригади. Більшість українців об'єднувалася з поляками і входила до 13-ї бригади ім. Ярослава Домбровського, у складі якої (липень 1937 р.) виникла українська рота ім. Т. Шевченка. Один з відомих бійців бригади ім. Ярослава Домбровського, уродженець с. Павлівки, що на Івано-Франківщині, Павло Іванович (псевдонім «Україна») згадував: «6 серпня 1936 року маленька група поляків і українців вирушила з Парижа до іспанського кордону. Ввечері ми перейшли французький кордон і направилися до північного містечка Ірун»², де саме точилися жорстокі бої між заколотниками і республіканськими військами. Згодом Павло Іванович став членом «групи 36», до якої входили переважно поляки, командував ротою ім. Т. Шевченка. Він мав великий авторитет серед домбровців.

В Іспанії здобув славу й українець В. Лозовий. 1926 р. вісімнадцятирічним юнаком він, залишивши рідну Галичину, поїхав до Франції шукати роботи. Знайомство з земляком політемігрантом М. Євчуком спричинилося до активної його участі у політичному житті. 1933 р. В. Лозовий став членом Французької комуністичної партії. Одним з перших він поїхав до Іспанії, де мужньо бився з фашистськими заколотниками у складі роти ім. Міцкевича, що входила до батальйону ім. Чапаєва. У ній були поляки, українці та білоруси. В. Лозовий став політделегатом третього взводу, брав участь у всіх боях свого батальйону. В паризькій антифашистській газеті «Дзеннік людови» (2 вересня 1937 р.) вміщено його кореспонденцію про участь роти ім. Міцкевича у боях під Романільосом. Тоді він виконував обов'язки заступника командира роти. У жовтні 1937 р. роту ім. Міцкевича було переформовано в батальйон. В. Лозовий став командиром роти, яка особливо відзначилася у боях поблизу Леріди. 14 липня 1938 р. «Дзеннік людови» опублікував за підписом командира 1-ї роти батальйону ім. Міцкевича В. Лозового лист бійців цієї роти до жителів селища Садрас у Франції.

¹ А. В. Кудринський. Трудова українська еміграція і французький рух Опору.— УІЖ, 1968, № 6, стор. 70.

² Ochotnicy wolności, Warszawa, 1957, стор. 61.

В. Лозовий певний час був також комісаром батальйону ім. Міцкевича³.

В Іспанії хоробро бився член КПЗУ з 1923 р. М. М. Продеус. За активну участь у революційному русі на Львівщині він потрапив до Дрогобицької в'язниці, звідки йому вдалося втекти. У серпні 1929 р. М. Продеус емігрував до Франції, де працював на шахтах. З осені 1936 р. він в Іспанії. Спочатку був бійцем роти ім. Т. Шевченка, потім командиром взводу. Після загибелі командира у бою біля р. Ебро Продеус очолив роту. Був поранений. Після виводу інтербригад з Іспанії 25 місяців перебував у французькому концтаборі. У березні 1941 р. він прибув в СРСР. У роки Великої Вітчизняної війни Продеус брав участь у боротьбі з німецькими загарбниками⁴.

У складі 1-ї бригади ім. Ярослава Домбровського за свободу Іспанії бився уродженець Волині Ф. Мартинюк. Свого часу він також емігрував до Франції, де працював шахтарем⁵.

З серпня 1936 р. у боротьбі з фашизмом в Іспанії активну участь брав уродженець Львівщини Балковенко. За свої симпатії до Радянської України він зазнав чимало горя в буржуазній Польщі і змушений був емігрувати до Франції, де став членом організації «Союз друзів Радянської Росії». Після закінчення війни в Іспанії антифашист потрапив до французького концтабору Гюрс⁶.

За свободу Іспанії билися також українці І. Жабин, Савицький, М. Терешко, М. Клебань та багато інших⁷.

Участь українських трудящих в антифашистській боротьбі викликала шалену лютю серед українських націоналістів. Так, реакційна газета «Діло» (20 листопада 1936 р.) писала: «В інтернаціональних бригадах б'ються і наші земляки, яких заманули туди з різних країн Європи». Реакційні писаки не могли зрозуміти, що українських антифашистів, як і антифашистів інших національностей, в Іспанію привело почуття пролетарського інтернаціоналізму, оскільки вони розуміли, що перемога над фашизмом в Іспанії послужила б зміцненню справи демократії й соціалізму в усьому світі.

На захист українських трудящих, що билися за свободу Іспанії, на сторінках підпільного органу КПЗУ «Валька мас» виступали комуністи Західної України. Заслуги українців у боротьбі з фашизмом в Іспанії відзначав орган бригади ім. Ярослава Домбровського «Охотник вольності»: «Українці билися з перших днів війни під Іруном»⁸.

Українських антифашистів в Іспанії значно підтримувала прогресивно настроєна частина української еміграції у Франції, яка у березні 1937 р. створила організацію «Об'єднання українських емігрантів у Франції». Її члени, як зазначав голова цієї організації Клебань, прагнули до об'єднання всіх прогресивних емігрантів-українців і встановлення дружніх відносин з демократично настроєними французами⁹. 25 липня 1937 р. українці й поляки, що проживали в Дегені (Dehain), ухвалили резолюцію, у якій різко засуджувалася політика Франко і висловлювалися почуття солідарності з республіканською Іспанією¹⁰.

³ Polacy w wojnie hiszpańskiej, Warszawa, 1963, стор. 35.

⁴ На чолі визвольної боротьби, К., 1965, стор. 185; М. Продеус. Коли перетинаються материки, Львів, 1965.

⁵ На чолі визвольної боротьби, стор. 176—180.

⁶ Воспоминания участников антифашистской войны в Испании, Рига, 1957, стор. 159—223.

⁷ Ochotnicy wolności, стор. 67, 302; А. В. Кудрицький. Назв. праця, стор. 73.

⁸ „Trybuna Radziecka”, 30 червня 1938 р.

⁹ „Dziennik Ludowy”, 25 вересня 1937 р.

¹⁰ „Dziennik Ludowy”, 10 серпня 1937 р.

У Станісі (Stanis) для придбання подарунків бійцям інтернаціональних бригад серед українців і поляків було зібрано 74 франки. Замітку про ці збори у «Дзенніку людовому» (6 листопада 1937 р.) вмістив секретар об'єднання українських емігрантів Сохань.

У Ліоні на вечорі, присвяченому Т. Г. Шевченку, серед українських емігрантів продавалися листівки з зображенням поета. Гроші (120 франків) було переслано в Іспанію бійцям роти ім. Т. Шевченка. На цьому вечорі було ухвалено резолюцію: «Ми, українські, польські й російські робітники, що зібралися на вечір, присвячений Тарасу Шевченку, посилаємо палкі вітання героїчним синам українського народу, які б'ються в лавах республіканської армії. Бажаємо Вам якнайшвидшої перемоги, знищення німецьких та італійських фашистів і визволення народу Іспанії та інших народів від ярма фашизму. Ми завжди з вами і готові вам допомогти. Хай живуть інтернаціональні бригади! Хай живе вільна республіка!»¹¹

Про підтримку добровольців, що билися з фашизмом в Іспанії, українськими імігрантами у Франції свідчить також той факт, що перші переправляли листи своїм рідним на Батьківщину через других. Це пояснюється тим, що польська поліція переслідувала тих, хто контактувався з бійцями інтернаціональних бригад. Прогресивна іміграція також різко засуджувала дії українських буржуазних націоналістів. 19 червня 1938 р. на зборах українців у Генге (Haunke) до почесної президії присутні обрали бійців роти ім. Т. Шевченка¹².

Така моральна й матеріальна підтримка українськими прогресивними емігрантами антифашистів в Іспанії вселяла в них віру у перемогу над ворогом. Так, бійці роти ім. Т. Шевченка писали своїм землякам у Францію: «Цей цінний подарунок справив на нас сильне враження. Товариші, те, що ви пам'ятаєте про нас, є надзвичайно важливим. Це вселяє у нас впевненість у перемозі над проклятим ворогом — фашизмом... Товариші! Славетний іспанський народ героїчно б'ється з фашистськими загарбниками, але він потребує допомоги. Справа іспанського народу — справа всіх прогресивних людей. Ми впевнені, що ваша допомога іспанському народові збільшиться, а це призведе до розгрому фашистських загарбників. Бойовий привіт усім антифашистам»¹³. Цей документ свідчить про дружбу і взаєморозуміння, що існували між українськими борцями-антифашистами в Іспанії та імігрантами у Франції. Він просякнутий духом пролетарського інтернаціоналізму і стверджує, що українська трудова еміграція у Франції зробила посильний внесок у боротьбу іспанського народу за свободу.

Таким чином, рух солідарності української трудової еміграції у Франції з республіканською Іспанією розгортався двома шляхами: з одного боку, українці-емігранти самовіддано билися з фашизмом у лавах інтернаціональних бригад за свободу іспанського народу, з іншого — українська трудова еміграція у Франції подавала антифашистам матеріальну й моральну допомогу. Це сприяло зростанню класової самосвідомості українців-імігрантів, які підтримували тісні зв'язки з імігрантами-робітниками інших національностей, а також з французькими трудящими. Внаслідок цього у роки другої світової війни трудова українська еміграція брала активну участь у боротьбі з фашизмом у Франції.

¹¹ „Dziennik Ludowy”, 22 квітня 1938 р.

¹² „Dziennik Ludowy”, 9 липня 1938 р.

¹³ Там же.

Повертаючись до надрукованого

ЩЕ РАЗ ПРО ВАСИЛЯ ГРИГОРОВИЧА-БАРСЬКОГО

За останнє десятиліття з'явилося кілька праць, у яких висвітлюється життя та діяльність відомого мандрівника, письменника і вченого XVIII ст.— Василя Григоровича-Барського. Про нього розповідають книжка Б. М. Данцига¹, повість Івана Родаченка із серії «життя славетних»² та дві публікації, вміщені в «Українському історичному журналі»³. Та все ж є підстави вважати, що про В. Г. Григоровича-Барського — вихованця Київської академії, людину постійних пошуків та широких інтересів, справжнього гуманіста — написано ще надто мало. Бо крім істориків, тут могли б сказати своє слово географи, етнографи, філософи й філологи: змістовні та багаті фактами записки невідомого мандрівника дають матеріал для різноманітних міркувань і висновків. Особою В. Григоровича-Барського варто зацікавитися і мистецтвознавцям: він був своєрідним художником.

Кілька томів записок ученого видавалися багато разів і викликали інтерес у широких кіл читачів різного часу. Наприклад, М. Г. Чернишевський, позитивно оцінюючи автора, писав, що цей «мандрівник» спостережливий і любить детально описувати все, що бачить»⁴. Безумовно, що при такій якості, як спостережливість, у відповідному світлі виглядає і детальність опису.

Записки Василя Григоровича-Барського не були спрощеною фіксацією фактів і подій, а результатом серйозного вивчення навколишнього середовища, роздумів над ним. Про це свідчить уже сам зміст записок та їх форма. Крім того, збереглися свідчення сучасників про те, як вивчав ті чи інші обставини Василь Григорович-Барський перш ніж розповісти про них читачам. Прикладом цього є лист 1746 р. ігумена Афонського монастиря (лаври) Ісайї до київського митрополита, відомого діяча культури XVIII ст. Рафаїла Заборовського.

Слід зазначити, що у своїх творах Василь Григорович-Барський приділив значну увагу Афонській горі. І зрозуміло — це була данина тій великій ролі, яку Афон з його монастирями, бібліотеками та перебуваючими тут у різні часи визначними діячами (а серед них Іван Вишенський) відігравав у суспільному, літературному та культурному житті балканських країн, також України і Росії до XVIII ст. І саме з листа ігумена видно, що про записки Василя Григоровича-Барського знали ще задовго до їх публікацій. Лист Ісайї був написаний грецькою мовою, але дійшов до нас лише його не зовсім вдалий переклад на тодішню літературну російську, зберігається він у Центральному державному історичному архіві УРСР в Києві, фонд 127, оп. 1020, од. зб. 1395, арк. 3.

«1746, (апреля 6)

Всем вышаго убо достоинства подобающее поклонение, родным же и низжайшим спасения желаяючи через сие объявляем. Яко возлюблен нам во Христе брат честнейший и славеснейший в монасах отец Василий Плака, россиянин киевский, божественным подвигнувшись ревнованием, к поклонению и описанию различных святых мест. И с многими трудами и бедствиями получивши желаемое. Тоже пришед и во святую Афонскую гору и зобрази же и повестью исписа изряднее всех прежде его бывших историков, честные монастыри с внешнею и внутреннею красотою, иже и в

¹ Б. М. Данциг. Русские путешественники на Ближнем Востоке. М., 1965, стор. 66—73.

² Іван Родаченко. Мандрівка Василя Барського. Документальна повість. К., 1967, 183 стор.

³ М. Д. Семенчук, В. Г. Григорович-Барський, УІЖ, 1960, № 4, стор. 73—80; В. М. Кулаковський. Василь Григорович-Барський і його записки, УІЖ, 1971, № 2, стор. 114—119.

⁴ Н. Г. Чернышевский. Собрание сочинений, т. 11, М., 1949, стор. 518—520.

нашей честной и царской обители именуемой Лавра преподобного отца нашего Афанасия Афонского многи дни промедливши.

Последи же имущи намерение отойти в свое отечество, в благословленную глаголю Россию, просит от нас объявительного писания или ради большого подтверждения трудолюбивых своих дел, или ради молитвы и благословения. Мы ж благовейна его мужа познаши, благонравна же и ревнителя правых догматов и прошение его исполнити хотяши, не такмо даде ему сие, утвердивши общего монастыря нашего печатю, но и священную воду вручихом ему, от честной главы иже во святых отца нашего Михаила епископа Синадского, которая действует противу всех вредных червей и пакостных насекомых, наипаче же против прусов, да благополучно отшедши в отечество роздает тамо благочестивым христианам во славу истинного бога и дивного во святых своих. К тому же с молитвою и благословением ему пути благополучия, плодонося же и умножения в предустынии благих его дел и мзды явной за труды его и пот.

Дадено сие в Афонской лавре лета 1746.

Игумен священной и великой Лавры иеромонах Исаия со всею о Христе братиею».

З листа дізнаємося, що Василь Григорович-Барський, або, як він себе ще звав Василь Плака, крім офіційних документів для повернення на Україну, також одержав перед від'їздом 1746 р. листа духовних властей Афона, що тоді мало важливе значення. Лист є підтвердженням того, що розповідь у записках про Афон була результатом глибокого вивчення всіх тогочасних даних: мандрівник трудився «изряднее всех прежде бывших историков». Належно оцінювали сучасники і його творчий подвиг, бо тільки «с многими трудами бедствиями получивши желаемое...» Цей же лист свідчить про те, що «честнейший и славеснейший» учений користувався високою повагою та авторитетом серед сучасників.

На закінчення хотілося б висловити побажання, щоб широкі кола наших читачів відкрили для себе Василя Григоровича-Барського. А для цього, звісно, треба прочитати його твори, які слід перевидати.

Ф. П. ПОДОЛЯН

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

С. В. ПШЕГОДСЬКИЙ

З історії боротьби комсомольської організації України проти троцькізму (1924—1925 рр.).

При висвітленні даної теми використано праці В. І. Леніна, документи з'їздів і конференцій КПРС і КП України, матеріали ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС (ф. 17, оп. 67), партархівів ІПП ЦК КП України (ф. 7, оп. 1), Одеського обкому партії (ф. 7, оп. 1), архів ЦК ВЛКСМ (ф. 1, оп. 2),

літературу і пресу, що висвітлюють це питання.

Восени 1923 р., коли країна переживала серйозні економічні труднощі, а В. І. Ленін тяжко хворів, троцькісти розпочали нову атаку проти партії та її ленінського ЦК. Вони намагалися підірвати єдність партійних рядів, захопити керівництво партією в свої руки. Троцькісти протиставляли старим досвідченим комуністам ідейно незагартовану молодь. Їм вдалося нав'язати партії дискусію, в ході якої вони зазнали нищівної поразки. Підсумки дискусії підбила XIII конференція, що відбулася у січні 1924 р. Вона засудила боротьбу троцькістів проти партії і в резолюції «Про підсумки дискусії і про дрібнобуржуазний ухил в партії» записала, що «особлива увага повинна бути присвячена роз'яснювальній роботі серед молоді... Треба вжити особливих заходів для того, щоб забезпечити правильність партійного керівництва роботою серед молоді».

Разом з комуністами активну боротьбу проти троцькістів вели комсомольські організації. Вони дали гідну відсіч спробам використати молодь для атак проти партії. У резолюції пленуму ЦК РКСМ «Про внутріпартійну дискусію» від 17 січня 1924 р. записано, що питання про два покоління в партії «поставлене опозицією в явно фракційних цілях. В цій фракційній боротьбі опозиція заходила й заходить так далеко, що вдається до використання документів», що перекручують дійсний стан речей. Більшість комсомольських організацій висловились проти лінії опозиції за лінію ЦК.

Комсомольські організації України роз'яснювали робітничим та селянським масам суть платформи партійних розкольників. Так, у доповіді секретаря Сумського окружного комітету РКП(б) зазначено, що комсомольці з обуренням зустріли антиленінські виступи троцькістів, знімали портрети Троцького, перейменовували піонерські загони, що носили його ім'я. Одеський губернський комітет КП(б)У в інформаційному звіті з 1 січня по 15 квітня 1924 р. відзначає, що «партдискусія в союз (молоді.— С. П.) перенесена не була, члени союзу партійці брали в ній участь на загальних підставах. Це позитивно відбилось на КСМ у тому відношенні, що втягнуло комсомольський актив у партійне життя». Крім того, дискусія показала, що ніяких розбіжностей в питаннях внутріпартійних завдань немає. «В основному всі губернські організації (комсомолу.— С. П.) приєдналися до тез ЦК РКСМ». Далі вказувалося на посилення політосвітньої роботи серед членів ЛКСМУ з метою «найбільшого ознайомлення з суттю ленінізму та більшовизму...», щоб в усю роботу КСМ було внесено більше елементів зв'язку з практичною роботою партії, з її завданнями, історією і традиціями».

У Подільській губернії, де в більшості сіл не було партійних осередків, значну роль відігравали комсомольці. Роз'яснюючи трудящим суть і небезпеку троцькізму, вони ставали активними провідниками політики партії. Комсомольський актив Поділля вирішив ще тісніше згуртуватися навколо партії більшовиків, вивчати історію Жовтня. «Різка засуджуючи виступ Троцького,— записано в резолюції,— подільський актив комсомолу вважає цілком вірними постанови Московського партактиву та ЦК РКП і закликає весь союзний (комсомольський.— С. П.) актив до одностайної відсічі проти намагання Троцького перекрутити зміст ленінізму та до об'єднання навколо тих, хто завжди був і залишається більшовиками. Ніяких збочень від ленінізму!». Аналогічні рішення ухвалили комсомольські активи Проскурова, Катеринослава, Криворіжжя.

Після смерті В. І. Леніна Троцький восени 1924 р. нав'язав партії нову дискусію. Та і цього разу зазнав поразки.

По всій Україні відбулися комсомольські збори, на яких члени ВЛКСМ виступили проти троцькізму.

У січні 1925 р. пленум Бердянського ОКРкому ЛКСМУ ухвалив: «Вважати виступ Троцького як ному спробу розхитати єдність нашої партії... Пленум заявляє, що всяка спроба ревізувати ленінське вчення дістане рішучу відсіч у ленінської спільки молоді, яка виросла та загартувалась під крилом твердої, дис-

циплінованої ленінської партії». Комсомолія Бердянщини одностайно проголосувала за резолюцію.

Комсомольський актив Софіївського району Києва на екстреній нараді констатував, що в «Уроках Октября» Троцький «заперечує більшовицьку революційну боротьбу до 1917 року, а тому необхідно ленінському комсомолу добре вивчити всі етапи більшовицької боротьби», оскільки комсомол — резерв і приводний пас РКП(б). «Ми, — записано в резолюції, — рішуче відкидаємо збочення меншовицької полеміки Троцького, солідаризовані з постановами ЦК РЛКСМ та Криворізького міськактиву і непохитно підємо тільки по дорозі ленінізму під керівництвом світової компартії, більшовицького Комінтерну до перемоги комунізму».

31 січня 1925 р. збори колективу ЛКСМУ ст. Довгинцево на Катеринославщині затаврували Троцького, який «своїм виступом допомагає тільки світовій буржуазії та її прикажчикам — ворогам Комуністичної партії... Ми не допустимо заміни ленінізму троцькізмом, а навпаки, ще більше поглибимо вивчення ленінізму та будемо вести жорстоку боротьбу з троцькізмом, проводячи в життя всі заповіді Ілліча».

Комсомол України — один з передових загонів ВЛКСМ — пройшов у боротьбі з троцькізмом велику школу ідейного виховання, в якому він зміцнів і загартувався. Комсомольські організації України завоювали на свій бік тисячі й тисячі нових юнаків та дівчат. Комсомол України в боротьбі проти троцькізму довів свою відданість справі Комуністичної партії, він вчився у комуністів старої більшовицької гвардії великій справі будівництва соціалізму.

В. М. ТИЩЕНКО

**Становище та боротьба
трудящих Західної України
у висвітленні радянської
преси (1929—1933 рр.)**

Важливе питання про солідарність радянського народу з трудящими Західної України в 20—30-ті роки тривалий час залишалося поза увагою істориків. Лише недавно з'явилися окремі статті з цього питання¹. В дослідженнях з історії західноукраїнських земель зазначеного періоду подаються побіжні посилання на тогочасну радянську пресу.

Для розробки теми використано радянські періодичні видання 1929—1933 рр., а саме: газети «Правда», «Известия», «Комуніст», «Вісті», «Пролетарська правда», «Пролетарий», «Луганська правда», «Комсомолец України», «Чорноморська комуна», «Червоний стяг», «Червоний кордон», «Червоний степ», «Зірка», журнали «Большевик», «Більшовик України», «Червона преса», «Молодняк», «Международная жизнь», «Західна Україна», «Проблемы марксизма», «Коммунистический Интернационал», «Международное рабочее движение», «Мировое хозяйство и мировая политика», «Красный интернационал профсоюзов», «МОПР», «Путь МОПРа», «Червоний клич», «Гарт», «Життя і революція», «Плуг», «Плужанин», «Червоний шлях», «Комуністична освіта», «Революция и национальности». В міру потреби залучено інформації з преси за 1921—1928 та 1934—1939 рр., а також — післявоєнних років. Крім того, використано бюлетені й резолюції центральних та республіканських організацій МОПРУ, літературу про Західну Україну, видану в СРСР у 20—30-х роках.

Для порівняльної характеристики джерел залучено західноукраїнські архівні матеріали, комуністичну та прогресивну пресу Західної України тих часів, спогади учасників подій, монографічну та іншу наукову літературу, авторами якої є сучасні радянські й польські історики.

В результаті дослідження преси Радянського Союзу 20—30-х років виявлено велику кількість матеріалів про Західну Україну, зокрема статті видатних діячів КПРС і Компартії України, КПЗУ та КПП — С. В. Косіора, О. В. Куусінена, Г. І. Петровського, Г. В. Іваненка (Бараби), Ю. Ленського та інших, інформації ТАРС і РАТАУ тощо².

¹ В. М. Тищенко. Радянська преса про солідарність трудящих УРСР з боротьбою робітників і селян Західної України в період світової економічної кризи (1929—1933), К., 1968; «Вісник Львівського ордена Леніна державного університету ім. Ів. Франка», серія історична, випуск 6, Львів, 1970, стор. 57—65.

² Слід зауважити, що навіть найновіший бібліографічний покажчик, до якого включено майже все, що написано про соціальні відносини та класову боротьбу на Західній Україні в 1919—1967 рр. по періоду 1929—1933 рр. називає з загальносоюзних видань лише 6 номерів «Правды» та 3 номери «Коммунистического Интернационала» (В. В. Машотас Комуністична партія Західної України. Бібліографічний покажчик матеріалів і публікацій за 1919—1967 рр., Львів, 1969, стор. 431, 433).

Це дає право стверджувати, що питання про долю західноукраїнських трудящих було актуальним у Радянському Союзі, і преса подавала глибокий аналіз стану західноукраїнської економіки та соціального становища трудящих, систематично викривала перед усім світом колоніально-поліцейський режим, запроваджений окупантами на західноукраїнських землях, ґрунтовно і широко висвітлювала революційно-визвольний рух, значне місце приділяла висвітленню діяльності КПЗУ.

Радянські видання вміщували масу фактичного матеріалу про тогочасні події в Західній Україні. Шкода, що дещо побіжно висвітлювались окремі виступи західноукраїнського робітничого класу. Мова йде про генеральний страйк 16 березня 1932 р. Не зовсім точно подавались кількість страйкуючих на селі (Батятичі), прізвища та назви місцевостей. Але це не знижує цінності і переконливості матеріалів радянської преси.

Співставлення дат подій на Західній Україні і виходу в світ радянського видання дають підставу зробити висновок, що інформація була не тільки ґрунтовною і об'єктивною, але й майже завжди своєчасною. Встановлено факти, коли газети та журнали СРСР подавали найважливіші повідомлення з Західної України, випереджаючи навіть нелегальні видання КПЗУ та КПП. Прикладом може служити історія викриття одного з найтяжчих злочинів польських окупантів — убивства видатного діяча КПЗУ, секретаря Станіславського, Холмського, а пізніше Волинського окружкомів партії Степана Івановича Бойка. Його було замучено у Луцькій в'язниці 19 листопада 1930 р. Намагаючись приховати сліди злочину, тюремники кинули труп Бойка в р. Стир. Західноукраїнські прогресивні видання розповідали про це лише весною — влітку 1931 р. («Сила», 31 травня 1931 р.; «Сельроб», 7 червня 1931 р.; «Наша правда», 1931, № 4—6, стор. 59—60). Перші відомості про вбивство С. І. Бойка були надруковані в Радянському Союзі («Комуніст», 11 січня 1931 р.; «Правда», 17 січня 1931 р.; «Червоний клич», 1931, № 66—67, стор. 12) *.

Цінними матеріалами радянської преси слід вважати також листи, надіслані до відповідних редакцій західноукраїнськими робітниками і селянами, листи політв'язнів (нелегально переслані для опублікування в СРСР), свідчення членів західноукраїнських делегацій, що відвідували Радянську країну, документи організацій західноукраїнських політичних емігрантів тощо. Сюди ж можна зарахувати різноманітні дані Комінтерну, МОПР, КІМ та Профінтерну про становище й боротьбу трудящих Західної України (статистика безробіття, страйків, поліцейського терору), а також публікації секретних документів польських окупантів. І не дивно, що поневолювачі Західної України всіляко перешкоджали проникненню на загарбані ними території радянських газет і журналів³.

Наявність у радянській пресі 1929—1933 років рідкісних і важливих матеріалів про становище та революційну боротьбу трудящих Західної України робить її одним з вагомих джерел для вивчення проблеми.

Нарешті, слід вказати на велику пропагандистсько-агітаційну силу радянських публікацій, що, безумовно, сприяло піднесенню в нашій країні могутнього руху солідарності з трудящими західноукраїнських земель.

* Номер за грудень — січень 1931 р.

³ Львівський обласний державний архів, ф. 57, оп. 3, спр. 8, арк. 32, 47.

К. І. САВИЦЬКИЙ

Ради Півдня України в соціалістичних перетвореннях періоду громадянської війни (січень 1918 — березень 1921 рр.).

Жовтня Ради стали органами революційної влади. Тому Володимир Ілліч узагальнював їх досвід, розробляв і теоретично обґрунтовував практичні заходи, спрямовані на забезпечення «правильного функціонування *першої фази* комуністичного суспільства»². Ради стали фундаментом ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні. «Без боротьби ми до соціалізму не прийдемо, — роз'яснював вождь революції. — Але ми готові до боротьби, ми її почали, і ми приведемо її до кінця, з допомогою апарату, який називається Радами»³.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 77.

² В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 429—430.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 420.

В. І. Ленін писав, що «якби народна творчість революційних класів не створила Рад» — цієї політичної державної форми диктатури пролетаріату, — «то пролетарська революція була б у Росії справою безнадійною»¹. Виникнувши з ініціативи народних мас, завдяки титанічній діяльності ленінської партії після перемоги

Отже, процес зміцнення Рад та їх діяльність В. І. Ленін вважав одними з найважливіших питань Жовтневої революції та історії нашої Батьківщини. Особливу актуальність має вивчення перших кроків Рад як органів революційної влади трудящих, початкових форм державної творчості робітничого класу і трудящего селянства.

Програмними документами для розкриття даної теми є твори В. І. Леніна, матеріали з'їздів та конференцій КПРС і КП України, декрети і постанови урядів РСФРР та УСРР, з'їздів Рад, ВЦВК і ВУЦВК. При дослідженні теми використані опубліковані і неопубліковані документи ЦДАЖР СРСР (ф. 130, 393), ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС (ф. 17, 70—72, 124), ЦДАВМФ СРСР (ф. Р-1, Р-181, Р-182, Р-1747), ЦДАЖР УРСР (ф. Р-1, Р-2, Р-5, 1738, 2360, 2699, 3156), ПА ІП ЦК КП України (ф. 1, 29), а також значна кількість матеріалів Одеського, Миколаївського, Кіровоградського, Херсонського та інших обласних державних і партійних архівів.

Деякі аспекти досліджуваної теми розкриваються в монографіях окремих істориків, юристів та економістів. Проте історія Рад, зокрема місцевих, досі ще вивчається недостатньо. В зв'язку з цим слід вказати на відсутність узагальнюючого дослідження про діяльність Рад України (в тому числі її південних районів) в роки громадянської війни.

Характерною рисою соціалістичного будівництва в роки громадянської війни було утвердження, розвиток і організаційне зміцнення Рад як органів революційної диктатури пролетаріату та найбіднішого селянства. Губернські, міські, повітові, окремі волосні і сільські Ради виникли на Півдні України ще до перемоги соціалістичної революції. На початку 1918 р. там налічувалося, очевидно, не більше кількох десятків волосних і сільських Рад, оскільки повсюди вони обиралися лише навесні 1919 р. Наприкінці 1920 р. у Миколаївській губернії вже діяли: губерньська, 3 повітових, районна, 3 міських, 102 волосних, 719 сільських Рад; в Одеській відповідно: губерньська, 6 повітових, 5 міських, 147 волосних.

На початку 1918 р. поточні справи в Одесі, Миколаєві та Херсоні вирішувалися Радами народних комісарів. В той час під час організації виконавчих органів більшовики використовували досвід їх створення в промислових центрах. Так, обрання Ради Народних Комісарів у Петрограді стало відправним моментом для створення на Півдні України місцевих раднаркомів. Раднаркоми на Півдні України були створені саме в той період, коли здійснювався пошук форм організації Радянської влади на місцях, коли демократичний централізм тільки складався. Тому їх діяльність — своєрідний експеримент революційної творчості трудящих.

Вся робота Рад у роки громадянської війни визначалася політичною лінією РКП(б), тому більшовицьке керівництво стало вирішальною умовою їх плідної діяльності та організаційного зміцнення. Більшовизація Рад Півдня України завершилася у другій половині січня 1918 р. У цей час в Одеській Раді налічувалося 32,6% більшовиків, у Миколаївській — 45%. Але вже 1919 р. у повітових Радах кількість комуністів досягла 66,6%, а в квітні 1920 р. у міських Радах великих центрів Півдня — 69%. Більшовицькі фракції були ядром у системі партійного керівництва Радами. Крім того, організації КП(б)У впливали на роботу цих органів влади через пресу і друковане слово, через своїх агітаторів, організаторів, інструкторів і т. д.

Отже, всебічне більшовицьке керівництво Радами давало змогу РКП(б) направляти на місцях складний процес соціалістичного будівництва, забезпечувало зростання керівної ролі партії.

Якщо авторитет комуністів невпинно зростав, то вплив дрібнобуржуазних партій падав. Навесні 1919 р. ліві есери зробили кілька спроб захопити Ради, щоб усунути комуністів від влади і затримати процес соціалістичного будівництва. 31 березня вони провели так званий Херсонський повітовий з'їзд Рад. З 406 присутніх тільки 119 було обрано Радами, останні — на сходах, де правили куркулі. 6 квітня Херсонський губвиконком визнав «з'їзд» неправомочним і анулював його рішення. Аналогічні події відбувалися і в Одеському повіті.

До кінця громадянської війни дрібнобуржуазні партії потерпіли політичне і організаційне банкрутство. Так, обрана в травні 1921 р. Одеська міська рада складалася з 976 депутатів: 696 комуністів і співчуваючих (71,3%), 263 безпартійних і тільки 13 меншовиків (1,4%) та 4 анархістів (0,4%). Крах дрібнобуржуазних партій пояснювався насамперед ігноруванням їх лідерами інтересів тих середніх прошарків, які вони представляли, зокрема проповідуванням встановлення демократичної республіки, відкинутої більшістю трудящих як буржуазної, антинародної форми правління.

З перших кроків своєї діяльності Ради розробили і почали здійснювати заходи, які мали на меті знищення приватної власності. Це стало можливим лише при підтримці робітничого класу. Вони висунули конкретну програму захисту інтересів трудящих. негайно вводився 8-годинний робочий день. Долаючи саботаж підприємців, Ради встановили контроль над виробництвом і розподілом. 1920 р. в Одеській губернії під контролем перебувало 1949 промислових і кустарних підприємств.

Водночас Ради почали здійснювати соціалістичне усупільнення промисловості. У першій половині 1921 р. фактично завершено націоналізацію всієї промисловості

Півдня України. Наприклад, в Одесі націоналізовано 80,2% підприємств, де використовувалися силові двигуни. Крім заводів, фабрик і майстерень, державною власністю стали природні багатства, транспорт, засоби зв'язку, фінансові заклади, комунальне господарство міст. Був створений соціалістичний сектор в економіці.

Основним змістом аграрної політики Радянської влади став зрівняльний розподіл землі, який здійснювали комісії, створені при Радах. Вони ж встановлювали норми наділів. На Півдні України трудове селянство отримало 3446 тис. десятин.

Ідея жити по-новому, спільно проникала в свідомість не тільки робітників, але й селян. Результатом цього була поява на початку 1918 р. перших комун і артільей. Відповідні відділи Рад розробили інструкції та правила організації сільських колективних господарств, де роз'яснювалися принципи колективного володіння землею, машинами, інвентарем, визначалися форми управління. На 8 липня 1919 р. у Херсонській губернії існували 19 комун, 32 артільей і 15 товариств спільного обробку землі. Трудовими успіхами зустріли 1921 р. 3 комун, 74 артільей, 2 товариства Одеської губернії.

Через Ради робітничий клас подавав селянству велику допомогу. Для ремонту сільськогосподарської техніки виділялися десятки станків. Широкого розповсюдження набула організація летючих ремонтних загонів (1920 р. у Херсонському повіті діяло 20 таких загонів). В села надсилалися сотні плугів, сіялок та інших знарядь праці. Ради створили десятки прокатних станцій.

Діяльність Рад на селі йшла по двох напрямках: наступ на куркуля і будівництво соціалістичних відносин. Влітку 1919 р. почався перехід південноукраїнського середнього селянства на бік соціалістичної революції. Це проявлялося в активізації соціалістичного будівництва на селі, обиранні там Рад, поліпшенні їх складу. Саме в цей час була розгромлена григор'євщина і великі куркульські повстання. В липні 1919 р. В. І. Ленін вказував, що відбувається перелом у настроях селян ⁴ прифронтової зони Південного фронту, куди входив і Південь України.

Розвитку творчої активності трудящих та їх духовному зростанню сприяла культурно-освітня діяльність Рад. Вони націоналізували культурні установи. Незважаючи на війну і розруху, виникали нові вогнища культури. 4 травня 1919 р. у м. Бобринці відкрився комуністичний клуб ім. Леніна, почесним членом якого був обраний Володимир Ілліч. Влітку 1920 р. лише в Миколаївській губернії налічувалося 80 різних клубів, 18 спортклубів, 193 бібліотеки, 5 музеїв. До кінця року в Одеській та Миколаївській губерніях проведено 977 мітингів, відкрито 508 хат-читалень, 65 сільських будинків.

Важливим соціальним обов'язком Рад стала турбота про підростаюче покоління. Вони проводили реформу середньої і вищої шкіл, складали нові навчальні програми. Для дітей трудящих відкривалися садки, школи-інтернати, притулки і дитячі будинки. 1919 р. в Одесі були побудовані майданчики на 700 школярів. Ради вживали заходів для ліквідації неписьменності серед дорослого населення: підготовлено кадри вчителів, випущено букварі, підшукано приміщення для навчання.

Ради закривали буржуазні та дрібнобуржуазні газети, які намагалися перешкоджати соціалістичним перетворенням. Одночасно зростала роль більшовницької партійної і радянської преси, зміцнювалась її база. 1919 р. на Півдні України видавалося більше 10 газет великого формату.

Воєнна діяльність Рад полягала в будівництві радянських збройних сил, їх постачанні, мобілізації мас на розгром іноземних інтервентів, буржуазно-націоналістичної контрреволюції, куркульських виступів і бандитизму. На початку 1918 р. при безпосередній участі В. І. Леніна була створена Верховна автономна колегія в російсько-румунських справах, куди ввійшли радянські робітники Півдня: В. Юдовський, О. Воронський, П. Кондренко, Л. Рузер, А. Христов та ін. Її зусилля не були марними: підписано угоду про очищення Бессарабії від румунських військ. Ради сприяли мобілізації в Червону Армію представників трудящих класів. Тільки в червні 1919 р. з Одеського військового округу пішли на фронт 35 тис. червоноармійців нового призову, а до 19 липня — ще 27 530. В числі перших, разом з комуністами, на захист завоювань Жовтня відбували радянські працівники. Загальне скорочення штатів у зв'язку з мобілізацією досягало 25—50%. Відважно бився з інтервентами полк, сформований з членів сільських Рад Дніпровського повіту. 1919 р. у боях за Олешки (нині Цюрупінськ) він завдав великих втрат білогвардійцям (близько 400 убитих), захопив 31 гармату, багато кулеметів і гвинтівок.

Вся багатогранна діяльність Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Півдня України у роки громадянської війни переконливо свідчить про торжество ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 410—411, 437—438, 459.

На допомогу викладачу історії

ПРО ПОЄДНАННЯ ПРОГРАМНОГО МАТЕРІАЛУ З КУРСІВ ІСТОРІЇ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

(На прикладі вивчення першої світової війни)

Аналіз нових шкільних програм показує, що матеріали окремих тем з курсу нової історії частково повторюються під час вивчення історії СРСР та УРСР і навпаки. Нерідко повторне вивчення окремих питань помітно знижує інтерес учнів до історії, призводить до непродуктивної витрати дорогого навчального часу.

Тому однією з важливих особливостей нових шкільних програм є тенденція до усунення дублювання навчального матеріалу. Особливий інтерес викликає можливість об'єднаного вивчення тем «Перша світова війна 1914—1918 рр.» (курс нової історії) та «Участь царизму в першій світовій війні» (курс історії СРСР і УРСР), оскільки до них включаються деякі значною мірою схожі питання, про що свідчить така таблиця:

Курс нової історії	Курс історії СРСР і УРСР
Причини першої світової війни.	Причини участі царської Росії в імперіалістичній війні.
Боротьба партії більшовиків на чолі з В. І. Леніним проти соціал-шовінізму, за перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську, за згуртування революційних сил. Хід воєнних дій в 1914 —1916 рр.	Боротьба більшовиків проти соціал-шовінізму, за перетворення імперіалістичної війни в громадянську.
Наступ російських армій в Східній Пруссії і його значення для зриву «блискавичної війни». Наступ російської армії на австрійському фронті влітку 1916 р. і його значення.	Воєнні дії на Східному (російському) фронті. Роль Східного фронту у зриві німецьких планів війни.
Поразки російської армії влітку 1915 р.	Поразки царської армії та їх причини.
Назрівання революційної кризи.	Наростання революційної ситуації.

Однак курс історії СРСР і УРСР на вивчення теми «Участь царизму в першій світовій війні» передбачає лише дві навчальні години, а крім вказаних вище питань, розглядаються й інші, досить широкі і складні як, наприклад: «Державно-монополістичний капіталізм в Росії», «Значення розвитку В. І. Леніним теорії соціалістичної революції», «Революційний рух на Україні в роки першої світової війни» та ін. Внаслідок цього повторне вивчення ряду питань перетворюється в коротке нагадування або в перелік вивчених раніше основних подій. Відомо, що деякі вчителі взагалі пропускають матеріал про хід воєнних дій, щоб забезпечити необхідний мінімум навчального часу для вивчення нового матеріалу. Інші механічно переносять тему «Участь царизму в першій світовій війні» до курсу нової історії, порушуючи цим хронологічну послідовність вивчення вітчизняної історії. Таке поєднання є складною

методичною проблемою, що не завжди успішно розв'язується в практиці викладання. Тимчасом об'єднане вивчення двох тем в курсі історії СРСР і УРСР дозволяє досягти більш високих показників у навчанні учнів.

Об'єднане вивчення вказаних тем викликало пошуки найбільш доцільного варіанту поєднання програмного матеріалу обох курсів. У зв'язку з цим викликає інтерес досвід учителів школи № 170 м. Києва, які практично перевірили різні методичні варіанти планування навчального матеріалу.

За три роки у дев'ятих класах цієї школи було випробувано декілька різних варіантів сполучення відповідного програмного матеріалу. Як показав аналіз роботи учителів і якості знань учнів, найбільш доцільним і ефективним виявився такий:

Курс історії	Теми і підтеми програми
Нова історія	Культура в кінці XIX — на початку XX ст. Міжнародні відносини в кінці XIX — на початку XX ст. Імперіалізм як найвища і остання стадія капіталізму.
Історія СРСР і УРСР	Вступ Росії в стадію імперіалізму. Росія — батьківщина ленінізму. Революція 1905—1907 рр. в Росії — перша народна революція епохи імперіалізму. Росія між двома буржуазно-демократичними революціями (до підтеми «Участь царизму в першій світовій війні»).
Нова історія	Міжнародний робітничий рух і II Інтернаціонал.
Нова історія та історія СРСР і УРСР	Перша світова війна 1914—1918 рр. Участь царизму в першій світовій війні.
Нова історія	Основні підсумки розвитку суспільства в другий період нової історії.
Історія СРСР і УРСР	Лютнева буржуазно-демократична революція (далі — відповідно до програми).

Таким чином, склалися найбільш сприятливі методичні умови для роботи. Послідовне вивчення тем «Імперіалізм як найвища і остання стадія капіталізму» (курс нової історії) і «Вступ Росії в стадію імперіалізму» (курс історії СРСР і УРСР) дозволило глибше засвоїти основи ленінського вчення про імперіалізм, пов'язати теоретичні знання учнів з конкретно-історичним матеріалом економічного розвитку Росії на початку XX ст.

Найбільш важливим є переміщення теми «Міжнародний робітничий рух і II Інтернаціонал», яка в даному методичному варіанті вивчається після періоду 1900—1914 рр. в історії СРСР і УРСР. Це створює сприятливі умови для глибокого розкриття подій міжнародного революційного руху під впливом більшовизму і першої російської революції. Спираючись на знання матеріалу з курсу історії СРСР і УРСР, учні досить глибоко аналізували події міжнародного робітничого руху на початку XX ст., успішно розв'язували пов'язані з ними різні навчальні завдання, вільно оперували складними поняттями «ленінізм», «загальний політичний страйк», «революційні методи боротьби», «партія нового типу», «гегемонія пролетаріату в буржуазно-демократичній революції», «національне питання» та ін.

Якщо перенесення місця згаданої теми не викликало труднощів, то об'єднане вивчення матеріалу двох курсів, що стосується першої світової війни, вимагало серйозних роздумів і перевірки різних сполучень питань з обох тем. З декількох варіантів тематичного планування, які використовувалися в дослідній перевірці, найбільш доцільним виявився такий: 1-й урок — «Причини і початок війни» (нова історія); «Причини участі царської Росії в імперіалістичній війні» (історія СРСР і УРСР). Дане сполучення матеріалу двох курсів створює умови для глибокого розкриття причин і характеру першої світової війни, тісного зв'язку російського імперіалізму з міжнародним та інших питань.

2-й урок — «Крах II Інтернаціоналу» (нова історія) і «Ставлення різних класів і партій до війни. Боротьба більшовиків проти соціал-шовінізму, за перетворення війни імперіалістичної в громадянську» (історія СРСР і УРСР).

Відомості з обох тем органічно пов'язані між собою і присвячені єдиній тематичі. Незважаючи на насиченість уроку складним матеріалом, вдалося глибоко розкрити причини краху II Інтернаціоналу і роль партії більшовиків на чолі з В. І. Леніним у боротьбі проти війни і соціал-шовінізму на міжнародній арені.

У деяких класах теми уроку опановувалися на основі опрацювання учнями тексту частини написаного В. І. Леніним Маніфесту ЦК РСДРП більшовиків «Війна і російська соціал-демократія» (Твори, т. 21, стор. 9—17). Учні знайомилися з документом у ході бесіди, проведеної за таким планом: 1. В. І. Ленін про «зміст, значення і смисл» першої світової війни. 2. У чому полягала зрада вождів II Інтернаціоналу? 3. Чим був підготовлений крах II Інтернаціоналу? 4. Які бойові пролетарські лозунги в боротьбі проти імперіалістичної війни висунув В. І. Ленін?

3-й і 4-й уроки теж були сплановані відповідно до тем обох курсів і присвячувалися воєнним діям 1914—1916 рр. Передбачався час для самостійної роботи учнів (складання синхроністичної таблиці з історії першої світової війни, схем боїв тощо).

5-й урок: «Назрівання революційної кризи» (нова історія) і «Вплив війни на економічне і політичне становище в Росії. Державно-монополістичний капіталізм у Росії. Назрівання революційної ситуації в країні. Революційний рух на Україні в роки першої світової війни» (історія СРСР і УРСР). На ньому виявилось деяке перевантаження навчальним матеріалом. Проте розгляд взаємозв'язаних подій революційного руху в різних країнах дозволив глибше розкрити загальний характер і взаємообумовленість явищ історичного розвитку, показати авангардну роль російського пролетаріату і партії більшовиків на чолі з В. І. Леніним у світовому революційному процесі. Сполучення матеріалу двох тем створило умови для висвітлення внутрішніх суперечностей воюючих держав. Під час аналізу були розкриті причини виникнення в Росії гострої революційної ситуації раніше, ніж в інших країнах.

6-й урок був присвячений темі «Розвиток В. І. Леніним теорії соціалістичної революції» (історія СРСР і УРСР).

Цілком виправдала себе практика проведення спеціального уроку з ленінської теорії соціалістичної революції, від засвоєння якої багато в чому залежить розуміння дальших історичних подій, стратегії і тактики партії більшовиків у період революції. Основна мета уроку зводилася до того, щоб учні зрозуміли суть і значення історичного відкриття В. І. Леніним можливості перемоги соціалізму спочатку в одній окремо взятій країні.

7-й і 8-й уроки були присвячені темі «Найважливіші політичні події і хід воєнних дій в 1917 р. Поразка Четвертого союзу» (нова історія).

Трудність тут пов'язана з необхідністю розкривати вплив Лютневої і Жовтневої революцій на зростання революційного руху у країнах, що воювали, та на хід воєнних дій.

Переваги об'єднаного вивчення обох тем підтверджуються порівнянням письмових відповідей учнів. На питання «Роль Східного фронту в 1914—1916 рр.» 280 учнів з 418 (тобто 67%) відповіли на «5» і «4», а з 98 учнів, що вивчали ці теми роздільно, такі оцінки одержали лише 42 учні (41%). Ще більший розрив у якості знань спостерігався у відповідях на питання: «Тактика більшовиків на чолі з В. І. Леніним у ставленні до світової війни» (відповідно: 69% і 40%); «Що таке соціалшовінізм? Боротьба В. І. Леніна проти соціал-шовінізму» (відповідно: 71% і 34%) та ін.

Більша ефективність об'єднаного вивчення обох тем підтверджується не тільки кількісними показниками — відповіді учнів здебільшого були глибокі, логічні, послідовні. При роздільному методі викладання часто спостерігалися помилки, поверховість, окремі прогалини в знаннях школярів. Слід зазначити, що в обох випадках викладали одні й тіж вчителі.

Проведене дослідження довело переваги об'єднаного вивчення теми: ліквідується дублювання навчального матеріалу, зменшується навантаження учнів, розширюються можливості для організації самостійної роботи учнів і, що особливо важливо для вивчення ними ряду лєнінських творів, встановлюється чітка послідовність вивчення взаємозв'язаних подій і понять. Правда, деякі труднощі спостерігалися під час домашньої роботи учнів з кількома підручниками і посібниками (з нової історії, історії СРСР і історії Української РСР), в яких чимало матеріалу дублюється.

Об'єднане вивчення програмного матеріалу, було проведено лише до подій 1917 р., після чого даліше вивчення матеріалу відбувалося окремо в кожному курсі, що викликало значні труднощі при розкритті взаємозв'язаних питань. Можливо, доцільніше об'єднано вивчати весь програмний матеріал, що відображає 1917—1918 рр. Вивчення теми «Перша світова війна» відкриває широкі можливості для викладання ряду ідей і положень Тез ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» і документів міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій (1969 р.) у взаємозв'язку з конкретно-історичним матеріалом.

Сполучення двох курсів у вивченні першої світової війни дозволяє глибше розкрити значення єдності дій антиімперіалістичних сил, завдання боротьби проти імперіалізму. Вивчаючи революційний рух у роки війни, на конкретному матеріалі показуємо, що робітничий клас — головна рушійна і мобілізуюча сила революційної боротьби, всього демократичного руху, а неухильне здійснення принципів інтернаціоналізму є головним напрямком у справі згуртування революційних сил.

Використовуючи яскравий і переконливий матеріал теми, підводимо учнів до висновку, що боротьба проти імперіалізму, за мир невіддільна від боротьби проти капіталізму як соціальної системи, а єдність дій робітничого класу — вирішальна умова в боротьбі за демократію і соціалістичне перетворення суспільства.

У темі «Перша світова війна» є великі можливості для розкриття на основі конкретно-історичного матеріалу ідей і положень марксистсько-лєнінської теорії. Все це, безумовно, помітно позначається на підвищенні ідейно-політичного рівня викладання і, таким чином, на формуванні наукового світогляду і комуністичного виховання учнівської молоді.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ПРО НАУКОВІ КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ Й ОЦІНКИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Вперше предмети старовини історико-художнього значення назвали «пам'ятками» в сучасному розумінні цього слова гуманісти середньовіччя¹. Відтоді робилися численні спроби дати чітке загальне визначення його поняття. Але це завдання надзвичайно складне, оскільки збереження потребують найрізноманітніші предмети — як оригінальні й неповторні творіння архітектури, мистецтва, природи, так і звичайні скромні, що пов'язані з історичними особами або подіями чи мають етнографічну цінність. До того ж різні мотиви диктують збереження тих чи інших об'єктів.

В літературі побутує переважно формальне визначення окремих видів пам'яток: архітектурні, археологічні, пам'ятки природи, писемності тощо або загальними словами змальовується можливий зовнішній вигляд скульптури, обеліска, споруди і т. ін. Большая Советская Энциклопедия визначає пам'ятник² як скульптурний або архітектурний твір, споруджений для увічнення осіб або подій³. Поняттю пам'ятника близьке поняття монумент (лат. monumentum від moneo — нагадую). Характерною особливістю монумента є велика суспільна значимість змісту⁴. Пам'ятники археології характеризуються як «залишки матеріальної культури стародавніх людських суспільств» (стоянки, городища, кургани тощо).

Краткая географическая энциклопедия до пам'ятників природи відносить «рідкісні або визначні об'єкти живої і неживої природи, наприклад, окремі невеликі ділянки первісної природи, водоспади, печери, унікальні геологічні відшарування, рідкісні дерева тощо, цінні в науковому, культурно-естетичному, освітньому та історико-меморіальному відношенні»⁵. УРЕ, крім аналогічних визначень пам'ятника, подає також визначення терміну пам'ятка, під яким розуміє «предмети або сукупність предметів матеріальної культури минулих часів (археологічні пам'ятки); об'єкти живої і неживої природи, що збереглися на фоні культурного краєвиду (пам'ятки природи); давні твори літератури, мистецтва, архітектури (пам'ятки культури)»⁶.

Лаконічне, але досить цікаве визначення пам'ятника дає Большая Энциклопедия 1896 р. Брокгауза та Ефрона — «будь-який знак, починаючи від простого кургана і каменю до найдосконалішого предмета мистецтва, що увічнює пам'ять про якусь особу чи подію»⁷.

¹ Памятники под угрозой.— Курьер ЮНЕСКО, 1965, январь, стор. 5.

² В українській мові, на відміну від російської, словом «пам'ятник» позначають лише монумент або обеліск, споруджені на честь видатної особи або історичної події, а також надгробок. Правильно було б говорити «пам'ятка», що охоплює, крім самих пам'ятників, будь-яку споруду чи предмет або сукупність предметів матеріальної та духовної культури минулих часів. Докладно див. УРЕ, К., 1962, т. 10, стор. 488. Б. Антоненко-Давидович. Як ми говоримо, К., 1970, стор. 71—72; «Літературна Україна», 18 серпня 1970.

³ БСЭ, М., 1955, т. 31, стор. 626, 627.

⁴ Там же, т. 28, стор. 262.

⁵ Краткая географическая энциклопедия, М., 1962, т. 3, стор. 206.

⁶ УРЕ, К., 1962, т. 10, стор. 488.

⁷ Большая Энциклопедия, С.-Петербург, 1896 г., т. 14, стор. 644.

Останнім часом поняття пам'ятки значно розширилося. Поряд з ознакою мистецької цінності особливої ваги набуває історичне значення пам'яток радянського часу, а також етнографічна роль предметів минулих епох. Можна говорити, що відбувається зміщення акцентів у самому понятті. Раніше до пам'яток відносили тільки об'єкти історико-художнього значення, а нині до них включають пам'ятки науки і техніки, етнографії тощо. Сьогодні це поняття охоплює вже не лише окремі споруди, а цілі історико-культурні заповідники й заповідні території (наприклад, ленінські місця в Шушенському, середньовічний центр у Талліні), а то й навіть цілі міста (Суздаль). Ця тенденція розширення кола охорони пам'яток є характерною сьогодні і для зарубіжної практики⁸.

II Міжнародний конгрес по охороні пам'яток архітектури, що відбувся 1964 р. у Венеції, констатував, що поняття історичної пам'ятки охоплює не лише окремі архітектурні споруди, а й цілі комплекси, міські або сільські, пов'язані з певною культурою, знаменним фактом, історичною подією⁹. Становить інтерес і рекомендація, прийнята XII сесією ЮНЕСКО в Парижі (1962 р.), про збереження створеної як природою, так і працею людини краси, яка має культурне або естетичне значення¹⁰.

Надзвичайна різноманітність і багатогранність об'єктів, що набувають художньої, історичної, етнографічної чи естетичної цінності, дедалі більше ускладнює окреслення межі поняття пам'ятки, а то й взагалі робить проблематичною можливість її чіткого теоретичного визначення.

Тому було вироблено наукові критерії для оцінки предметів пам'яткового характеру. Першочерговим завданням щодо цього є попередній перепис пам'яток, їх інвентаризація. Ще в жовтні 1918 р. ленінським декретом «Про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва і старовини, що перебувають у володінні приватних осіб, товариств та установ» було розпочато першу в нашій країні державну реєстрацію пам'яток, на основі якої почали складати списки пам'яток, що перебувають під охороною держави. Ефективність складання таких списків залежить від кількості пам'яток, взятих на облік, від їх всебічного наукового дослідження, дбайливого їх збереження.

Правильно вибрати найважливіші об'єкти з великої спадщини і занести до державних списків допомагає тільки науково розроблена методика класифікації пам'яток, визначення категорій, їх історико-художньої цінності. Першою такою спробою була вироблена в 1926—1927 рр. Центральними державними реставраційними майстернями і Головна наукою РРФСР схема розподілу архітектурних пам'яток на категорії¹¹. Основним критерієм класифікації було «історико-архітектурне і художнє значення пам'ятки», що, в свою чергу, визначалось «об'єктивними хронологічними ознаками». Періодизація мала формальний характер і не пов'язувалася з загальнолюдською періодизацією. Але перша спроба створити наукові критерії мала позитивний вплив при розв'язанні практичних питань щодо пам'яток.

Нині діюча система обліку і визначення категорій пам'яток розроб-

⁸ K. Keller. Denkmalpflege als Aufgabe unserer Zeit.— „Werk“, Zürich, 1968, N 3, стор. 157—158.

⁹ H. Wolff. Der Zweite internationale Denkmalkongress, Wenedig. 1964.— „Baumeister“, 1965, N 1, стор. 60—64.

¹⁰ И. К. Игнаткин. О сохранении исторических и архитектурных традиций в застройке городов.— „Строительство и архитектура“, 1969, № 3, стор. 14—15.

¹¹ Д. А. Равикович. Охрана памятников истории и культуры в РСФСР (1917—1967 гг.). Труды НИИ музееведения и охраны памятников истории и культуры, М., 1970, вып. 22, стор. 55—56.

лена протягом 1948—1950 рр. відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 14 жовтня 1948 р. «Про заходи до поліпшення охорони пам'ятників культури» і аналогічної — Ради Міністрів УРСР¹². Ці постанови відіграли значну роль у вдосконаленні справи охорони пам'яток, стимулювали діяльність державних органів і громадськості у цій галузі. Залежно від цінності передбачався поділ пам'яток на 2 групи: загальносоюзного і республіканського значення. Новим тут було те, що особливо цінні пам'ятки культури рішенням уряду СРСР могли оголошуватися заповідниками. На Україні, як і в інших союзних республіках, вперше було складено списки пам'яток республіканського значення, якими під охорону держави взято 1346 архітектурних пам'яток і 374 — історії, мистецтва та археології¹³.

Але незважаючи на загальні завдання охорони пам'яток єдиної системи їх обліку не існує у зв'язку з відомчою розпорошеністю керівництва у цій галузі. Так, щодо пам'яток архітектури введено такі ступені обліку: первинний — картки первинного обліку; реєстраційний список; наукова фіксація і складання паспорта пам'ятки, внесеної до списку державної охорони¹⁴. Для реєстрації пам'яток мистецтва встановлено 2 форми: облікова картка та список¹⁵. Для археологічних та історичних пам'яток державні реєстраційні списки та паспорт на кожну пам'ятку, що підлягає охороні¹⁶. До того ж розроблена система стосується в основному визначних пам'яток союзного та республіканського значення, а становище великої групи пам'яток так званого місцевого значення остаточно не визначене, хоча межа між ними досить умовна.

Виявлення та первинний облік пам'яток минулого і радянського часу триває й сьогодні.

Завершенням цієї роботи повинно стати створення капітального «Зведення пам'яток культури УРСР» — єдиного уніфікованого наукового та обліково-довідникового документа, що фіксує наявність та стан усіх пам'яток на території республіки. Подібне багатотомне енциклопедичне видання вже готується в РРФСР. Це було б дальшим кроком у виробленні єдиних критеріїв оцінки та класифікації пам'яток. Їх відсутність створює можливість довільних суб'єктивних тлумачень, ускладнює процес поповнення реєстраційних списків пам'яток, що перебувають під охороною держави (а то й призводить до їх безпідставного скорочення), а інколи навіть створює умови, що загрожують збереженню історичних цінностей.

Наприклад, у журналі «Строительство и архитектура» (1969 р. № 2) В. І. Гопкало, О. В. Добровольський, О. М. Лобода, С. Д. Покришевський, І. П. Бронштейн у статті «Забудова Києва та охорона архітектурних пам'яток» говорять, що пам'ятками архітектури є об'єкти, які відповідають їх власним суб'єктивним смакам, а ті, що їм не подобаються, можна знести, оскільки це — «потворні плями на архітектурному обличчі міста», «споруди відносно близької нам епохи XIX ст.», «напівзруйновані церкви XVII і XVIII ст. ст.», а отже є «перешкодою до створення нової композиції міста». Ось так поверхово пропонується вирішувати долю навіть тих цінностей, які занесені до списку пам'яток республі-

¹² Сборник постановлений СССР, 1948, № 6, ст. 81; Збірник постанов УРСР, 1948, № 23—24, ст. 91.

¹³ Докладно див. Б. Бабій, В. Акуленко. Правова охорона пам'ятників історії й культури УРСР.— «Радянське право», 1969, № 1, стор. 11—16. Б. Бабій, В. Акуленко. Пам'ятники і право.— «Пам'ятники України», 1970, № 4, стор. 3—5; Збірник постанов УРСР, 1963, № 8, ст. 76; 1965, № 7, ст. 100.

¹⁴ Законодавство про пам'ятники історії та культури, К., 1970, стор. 337—343.

¹⁵ Там же, стор. 124.

¹⁶ Збірник постанов УРСР, 1950, № 8, ст. 18.

канського значення і перебувають під охороною держави.

Розроблення науково обґрунтованих керівних рекомендацій у цій галузі подало б велику допомогу і при визначенні охоронних зон навколо пам'яток, регулювання зон забудови історичних територій, а також при складанні генеральних планів будівництва й реконструкції міст.

Поряд з виробленням наукових критеріїв оцінки необхідно також остаточно закріпити і вживати єдиний для всіх пам'яток загальний термін. В літературі і нормативних актах можна зустріти поряд з широко вживаним терміном останніх років «пам'ятники історії та культури»¹⁷ такі загальні терміни, як «пам'ятники культури і природи», «пам'ятники культури, старовини і природи»¹⁸, «пам'ятники культури»¹⁹, «пам'ятники архітектури, мистецтва, археології та історії»²⁰ тощо.

Отже є потреба вживати один загальний умовний термін — «пам'ятки культури», що повинен охоплювати поняття пам'ятки дуже широкого змісту, а саме — пам'ятки історії, архітектури, археології, мистецтва, природи, науки, техніки, письменства, етнографії, які перебувають під охороною держави. Оскільки в законодавстві не закріплено єдиного терміна, то і в нормативних актах, і в літературі, і на практиці різні загальні терміни²¹.

Заслужує на увагу практика інших, зокрема братніх соціалістичних країн. В Польській Народній Республіці законодавчо закріплено загальний термін «zabytki», який охоплює всі пам'ятки, що перебувають під державною охороною²². В Народній Республіці Болгарії вживано єдиний термін «паметниците на културата», що його застосовують до найрізноманітніших предметів пам'ятникового значення від історичних фортець, вулиць — до рідкісних книг і монет²³. У Франції вже понад 100 років під одним загальним терміном «monuments historiques» розуміють усі історико-культурні цінності, що потребують збереження²⁴.

Висловлені міркування мають на меті акцентувати увагу фахівців найрізноманітніших галузей: істориків, мистецтвознавців, архітекторів, археологів, філософів, правознавців, лінгвістів — на важливості зазначених питань. Наш час бурхливого технічного розвитку й широких масштабів будівництва, коли збереження пам'яток минулого значно ускладнюється, особливо вимагає розроблення і застосування на практиці наукових критеріїв їх оцінки.

Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури як громадська науково-творча організація, зокрема його науково-методичні ради, секції і комісії мають також зробити і свій внесок у розв'язання цього актуального завдання.

В. І. АКУЛЕНКО

¹⁷ Статут Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. Збірник постанов, УРСР, 1967, № 6, ст. 65; П. Тронько. Берегти, охороняти пам'ятники історії культури.— «Комуніст України», 1967, № 2, стор. 18.

¹⁸ Культурне будівництво в Українській РСР, К., 1961, стор. 87.

¹⁹ Сборник постановлений СССР, 1948, № 6, ст. 81; ЗП УРСР, 1948, № 23—24, ст. 91.— В. Кочемасов. Памятники культуры — важное средство воспитания.— «Коммунист», 1966, № 14, стор. 79.

²⁰ Збірник постанов УРСР, 1967, № 2, ст. 17.

²¹ Сборник постановлений СССР, 1948, № 6, ст. 81; Збірник постанов УРСР, 1948, № 23—24, ст. 91.

²² Ustawa o ochronie dóbr kultury i o muzeach.— Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Warszawa, 1962, dnia 21 lutego, N 10, ros. 48.

²³ Закон за паметниците на културата и музеите. Държавен вестник. Официален орган на Народного събрание, София, 1969, 11 април, Брой 29.

²⁴ А. Г. Кузнецов. Особенности законодательства и организации охраны памятников архитектуры во Франции и Италии. Труды НИИ музееведения, 1965, вып. 15, ст. 141.

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

ДОКУМЕНТ, ЩО ВИКРИВАЄ ПЛАНИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ

Документ, переклад якого наводиться нижче, було знайдено американцями серед трофейних паперів архіву начальника нацистської партійної канцелярії М. Бормана. Це протокольний запис інструктивної наради у ставці Гітлера 16 липня 1941 р. Документ не підписано, але приналежність його не викликає сумнівів. Позначка «Бо/Фю» на початку запису свідчить про те, що він був складений Борманом. Таку позначку мають й інші, іноді підписані, документи згаданого архіву, в яких Борман власноручно фіксував вказівки фюрера. Іншим підтвердженням приналежності документа є те, що його автор, як видно з тексту, особисто брав участь у нараді нацистських верховодів, які через особливу секретність розглядуваних питань змушені були відмовитися від послуг чиновника для ведення запису.

Нарада була присвячена виробленню державної політики фашистської Німеччини на загарбаних радянських землях. Для дослідників історії окупаційної політики протокол наради має велике значення з двох причин. По-перше, це основний і найбільш авторитетний документ, в якому сформульовано і зафіксовано генеральну лінію політики фашистської Німеччини щодо радянських земель та населення. Всі далішні дії окупантів впливали з настанов, даних Гітлером на нараді. По-друге, документ зберігся повністю, на відміну, наприклад, від «Генерального плану Ост», який дійшов до нас лише в уривках попереднього варіанту. До речі, «Генеральний план Ост», який іноді вважається основним документом окупаційної політики, розроблявся перед війною без врахування радянських територій (збереглися уривки саме цього варіанту), а після нападу на Радянський Союз його переробляли у світлі вказівок Гітлера на нараді 16 липня.

Викривальна цінність документа обумовлена ще й тим, що він фіксує наміри фашистських верховодів у період, коли вони не мали будь-яких сумнівів щодо своєї перемоги. Тоді їм все ввижалося дозволеним, тому їх висловлювання мали такий відвертий характер: перетворити загарбані радянські землі на райський сад для завойовників, місцеве населення винищити шляхом розстрілів, виселень і т. п., приступити до виконання цього завдання з самого початку окупації, не чекаючи навіть кінця війни. Протокол цієї наради у ставці Гітлера особливо яскраво свідчить про страхітливу долю, що її готували фашистські не-люди нашому народові.

У нараді брала участь найвища і найвужча група нацистських верховодів: начальник імперської канцелярії Ламмерс, начальник верховного командування фельдмаршал Кейтель, начальник партійної канцелярії Борман — заступники Гітлера по державній, військовій та партійній лінії; головний уповноважений фюрера з питань економічної експлуатації окупованих територій Герінг (у протоколі він згадується як райхсмаршал) та головний радник Гітлера з національних питань,

майбутній міністр у справах окупованих східних областей Розенберг ¹.

Склад учасників наради відбивав характерні особливості організації нацистської влади, побудованої за принципом фюрерства (вождизму). Офіційно у фашистській Німеччині був уряд, кабінет міністрів. Але він ніколи не збирався на засідання і не існував як єдине ціле, як орган, що формулює і проводить політику. Маючи необмежену владу як голова держави, уряду і офіційний «вождь» партії та народу, Гітлер давав настанови, *Richtlinien* (напрямні лінії) з питань державної політики, стратегії, економіки, дипломатії, пропаганди і т. д. керівникам відповідних центральних відомств, покликаних втілювати їх у життя. На всіх щаблях фашистської ієрархії вказівка державно-партійного керівника була законом для підлеглих. З документа видно, що навіть на найвищому рівні не відбувалося будь-яких нарад у справжньому розумінні слова. Обговорюватися могли тільки другорядні, технічні питання. Щодо політики диктатор давав вказівки, всі інші сприймали їх як абсолюти.

Пізніше, на Нюрнберзькому процесі, за цей принцип організації і функціонування державної влади намагалися сховатися головні нацистські злочинці. Вони доводили, що лише здійснювали лиху волю Гітлера, основний винуватець — фюрер, а їх не можна вважати винними. Міжнародний військовий трибунал відкинув цей аргумент. Головні нацистські верховоди, зокрема ті, що брали участь у нараді 16 липня 1941 р., були визнані винними в найтяжчих злочинах проти людства і засуджені до страти. Неабияке значення у цій справі мав протокол наради, який уважно розглядався трибуналом. Він переконливо свідчить, що головні військові та державні діячі фашистської Німеччини найсумлінніше допомагали Гітлеру у здійсненні його злочинної політики, що насправді це була їхня спільна політика, спільний злочин. Жоден з учасників наради не висунув бодай найменше заперечення проти страхітливої програми геноциду на окупованих радянських землях, окресленої Гітлером ².

Мовою оригіналу текст документа вперше було опубліковано серед додатків до повного протоколу Нюрнберзького процесу ³. У виданих російською мовою збірках матеріалів процесу вміщено його скорочений переклад ⁴. Цей варіант повторено без змін в іншому виданні ⁵. Він передає основний зміст документа, але має ряд прикрих вад, помилок, іноді дуже серйозних, мають місце довільності різного роду, ²/₅ тексту випущено. Все це робить доцільною публікацію нового перекладу.

Документ настільки ясний у своєму цинізмові, що не потребує докладних коментарів. Однак на одному питанні слід спинитися, хоч

¹ З числа головних заінтересованих осіб на нараді був відсутній тільки райхсфюрер СС і поліції Гіммлер. Однак це не означає, що інтереси його кривавих відомств були забуті. Ще до початку війни, 13 березня 1941 р., верховне командування німецьких збройних сил видало директиву, в якій говорилося: «В зоні операцій армій райхсфюрер СС має спеціальні завдання..., які впливають з [характеру] остаточного зіткнення між двома протилежними політичними системами. В рамках цих завдань райхсфюрер СС діє незалежно». Характер завдань, доручених Гіммлеру як керівникові СС і СД (служби безпеки), впливає з попередніх вказівок Гітлера: «СД створює айнзатцгрупи, які йдуть слідом за армією і безжалісно знищують ідеологічних та расових ворогів».

² З цього погляду викликає подив, що до судової відповідальності не було приєднано Ламмерса, який старанно здійснював злочинну гітлерівську політику по лінії державного апарату фашистської Німеччини.

³ Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Vol. XXXVIII, Nuremberg, 1947, стор. 86—94.

⁴ Нюрнберзький процес, т. II, М., 1958, стор. 581—585.

⁵ «Совершенно секретно! Только для командования!», М., 1967, стор. 103—107.

вою стосується тієї частини тексту, яка вже давно була опублікована російською мовою. Йдеться про позицію Розенберга щодо України.

З протоколу видно, що Розенберг виділяв Україну серед інших частин Радянського Союзу, які гітлерівці розраховували загарбати. Посилаючись на цей документ та на інші дані, реакційна зарубіжна, зокрема буржуазно-націоналістична, історіографія намагається видати Розенберга, лютого ворога українського народу, за прихильника незалежності України.

Насправді Розенберга менш за все цікавила доля України. Його метою було створення найбільш сприятливих умов для здійснення агресивної антислов'янської політики німецького фашизму на Сході. Головною перешкодою на цьому шляху був російський народ, наймогутніший серед слов'янських народів. Звідси — намагання Розенберга відірвати інші народи Радянського Союзу від російського, нацькувати їх один проти одного.

Особливо заманливою здавалася йому підступна ідея розпалити братовбивчу боротьбу між російським та українським народами. Цій меті й мала служити маріонеткова буржуазно-націоналістична українська держава, проголошення якої вважав за доцільне Розенберг, продовжуючи традиційну лінію пангерманістів. Після досягнення основної мети — розгрому Росії — настала б черга й України. Такий був сенс пропозицій Розенберга. Вони не знаходили підтримки Гітлера, який вважав, що відірвати український народ від російського неможливо. «Українці і великороси, — втовкмачував Гітлер Розенбергу в 1943 р., коли той знову висунув свою ідею, — не протистоять один одному; якраз навпаки — Україна є колискою Росії, а українці завжди були найбільшими прихильниками великоруської імперії». Якщо не зважати на термінологію, то слід визнати, що фюрер правильно оцінював становище. Пропозиції Розенберга наслідку не мали.

Інші зауваження та пояснення до тексту документа наводяться у примітках.

Далі йде текст документа.

В. С. КОВАЛЬ

«Таємна державна справа.

Головна квартира фюрера
16.7. 1941. Бо/Фю

За наказом фюрера сьогодні о 15 годині на його квартирі відбулася нарада, в якій взяли участь райхслайтер Розенберг, райхсміністр Ламмерс, фельдмаршал Кейтель, райхсмаршал і я. Нарада розпочалася о 15 годині і з перервою на каву тривала приблизно до 20 години.

У своєму вступі фюрер підкреслив, що він хоче перш за все дати декілька основних настанов. Зараз потрібні різні заходи; між іншим це підтверджується зробленою в одній нахабній вішістській газеті заявою, що війна проти Радянського Союзу є війною Європи, і тому її треба провадити для Європи як цілого. Цими натяками вішістська газета явно хоче сказати, що не самі тільки німці, а й всі повинні мати вигоду з цієї війни.

Важливо, щоб ми не розкривали свої цілі перед усім світом, до того ж, це зовсім непотрібно, але головне в тому, щоб ми самі знали, чого хочемо. Ні в якому разі не слід ускладнювати свій шлях зайвими поясненнями. Такі пояснення є зайвими, бо ми можемо зробити все там, де наша влада, а те, що лежить поза нашою владою, ми все одно зробити не зможемо.

Тому те, що ми говоримо світові про мотиви наших заходів, має обумовлюватися тактичними міркуваннями. Тут ми повинні робити точнісінько так само, як робили у випадках із Норвегією, Данією, Голландією та Бельгією. В цих випадках ми також нічого не казали про свої наміри, і якщо ми будемо розумними, то й надалі так робитимемо.

Отже, ми знову наголошуватимемо, що змушені були окупувати ту чи іншу область, управляти, навести в ній спокій; в інтересах населення, щоб ми забезпечили лад, постачання продовольством, рух на шляхах і т. п. — звідси наші заходи. Ніхто

не повинен мати змогу розпізнати, що ми починаємо остаточне врегулювання! Незважаючи на це, ми можемо застосовувати всі необхідні заходи — розстріли, виселення і т. п. — і ми будемо їх застосовувати.

Але нікого ми не хочемо робити своїми ворогами передчасно і без необхідності. Тому ми будемо робити так, ніби хочемо тільки виконати мандат. Однак *нам* повинно бути ясно, що з цих областей ми вже ніколи не підемо.

Відповідно ми повинні:

1. Не робити нічого, що могло б завадити остаточній перебудові, а готуватися до неї, тільки таємно;

2. Підкреслювати, що ми — визволителі.

Зокрема:

Крим має бути звільнено від усіх чужинців і заселено виключно німцями.

Так само староавстрійська округа Галичина стане областю райху⁶.

Зараз у нас добрі відносини з Румунією, але нікому не відомо, якими будуть наші стосунки в майбутньому. З цим слід рахуватися, і відповідно до цього ми повинні прокласти свої кордони. Не слід ставити себе у залежність від доброї волі інших держав; свої відносини з Румунією ми повинні владнати відповідно до цього принципу.

В основному перед нами зараз стоїть завдання розрізати велетенський пиріг відповідно до своїх потреб, щоб ми могли: по-перше, опанувати його; по-друге, управляти; по-третє, експлуатувати.

Зараз росіяни видали наказ про партизанську війну в нашому тилу. Ця партизанська війна має й деякі переваги для нас; вона дає нам змогу знищити всякого, хто протистоїть нам⁷.

Основні принципи:

Ніколи знову не повинно стати можливим утворення воєнної держави на захід від Уралу, навіть якщо нам доведеться воювати сто років для досягнення цієї мети. Всі наступники фюрера повинні знати: райх лише тоді у безпеці, коли на захід від Уралу немає чужих збройних сил; сама Німеччина бере на себе захист цього простору від усіх можливих небезпек. Залізним законом повинно бути раз і назавжди:

Ми ніколи не повинні дозволяти носити зброю нікому, крім німців!

Це особливо важливо; навіть якщо спершу здається легшим скористатися зброєю підтримкою чужих, підкорених народів — було б неправильно це робити. Одного дня це виявилось б не вигідним для нас, абсолютно і неминуче. Тільки німець має право носити зброю, а не слов'янин, не чех, не козак⁸ або українець!

Ні в якому разі не повинні ми провадити хиткої політики, як це було в Ельзасі перед 1918 р. Що відрізняє англійця, так це його постійне і вперте дотримання *однієї* лінії, *однієї* мети. В цьому відношенні ми повинні обов'язково вчитися в англійців. Отже, ми ніколи не повинні ставити наші дії у залежність від окремих осіб; і тут поведінка англійців в Індії щодо індійських князів і т. п. мусить бути прикладом: завжди солдат забезпечує режим!

Ми повинні зробити райський сад з новозавойованих східних територій; для нас вони є життєво важливими; порівняно з ними колонії відіграють абсолютно другорядну роль⁹.

Навіть якщо ми відразу розчленовуємо певні райони, ми завжди повинні виступати як захисники права і населення. Необхідні при цьому формулювання повинні добиратися у відповідності з принципом: ми не будемо говорити про нову територію райху, а про завдання, яке зробилося необхідним через війну.

Зокрема:

У Прибалтиці район до Двіни відтепер має управлятися у найтіснішому погодженні з фельдмаршалом Кейтелем.

⁶ Райх — імперія (нім. Reich), так гітлерівці називали Німеччину на відміну від Веймарської республіки.

⁷ Тобто вороже настроєні до окупантів люди самі себе видадуть, виступивши відкрито.

⁸ Фашисти вважали донських, кубанських та інших козаків окремими етнічними утвореннями.

⁹ У цих словах — суть політики Гітлера. Гітлерівців дуже мало цікавили заморські колонії, навіть втрачені Німеччиною під час першої світової війни. Метою їхньої політики було завоювання «життєвого простору» для «народу панів» на сході Європи, насамперед приєднання до Німеччини європейської частини Радянського Союзу від Балтики і Чорного моря до Волги і Кавказу та примусова заміна місцевого населення німцями. Кінцева мета — створення велетенського німецького територіально-етнічного моноліту від Атлантики до Волги, від Балтики до Адріатики. Заморська колоніальна експансія, що вела б до роз'єднання території і населення, суперечила цій схемі.

Райхсляйтер Розенберг підкреслює, що, на його думку, в кожному комісаріаті¹⁰ необхідне різне ставлення до населення. На Україні нам слід розпочати з культурних справ; там ми повинні були б розбудити історичну самосвідомість українців, заснувати університет у Києві і т. п.

Райхсмаршал заперечує, що ми насамперед повинні думати про забезпечення нашого продовольчого постачання; все інше може зачекати.

(Принагідне запитання: чи існує ще взагалі якийсь культурний прошарок на Україні, чи українці, які належать до вищого класу, існують тільки як емігранти за межами нинішньої Росії?).

Розенберг продовжує: також на Україні слід заохочувати певні прагнення до незалежності.

Райхсмаршал просить фюрера повідомити, які райони обіцяно іншим державам. Фюрер відповідає, що Антонеску хоче Бессарабію та Одесу з смугою землі у напрямі на захід — північний захід від Одеси.

На заперечення райхсмаршала та Розенберга фюрер вказує, що нові кордони, які хоче Антонеску, мало виходять за межі старого румунського кордону.

Фюрер підкреслює далі, що мад'ярам, туркам і словакам не було обіцяно нічого певного.

Фюрер тоді пропонує обміркувати, чи не слід староавстрійську частину Галичини негайно приєднати до генеральної губернії¹¹; після заперечень, які було висловлено, фюрер вирішує, що ця частина не буде приєднана до генеральної губернії, а лише буде підпорядкована за сумісництвом райхсміністру Франку (Львів)¹².

Райхсмаршал вважає, що було б правильно приєднати до Східної Пруссії різні частини Прибалтики, наприклад Білостоцький ліс.

Фюрер підкреслює, що вся Прибалтика повинна стати областю райху.

Так само територією райху повинен стати Крим, включаючи значну прилеглу територію (район на північ від Криму); ця прилегла територія повинна бути якомога більшою¹³.

Розенберг висловлює свої побоювання з цього приводу з-за українців, які там живуть.

(Принагідно: декілька разів виявлялося, що Розенберг приділяє надто багато уваги українцям; він хоче значно збільшити стару Україну).

Фюрер далі підкреслює, що Волзька колонія також має стати територією райху, як і округа навколо Баку; остання має стати німецькою концесією (військовою колонією).

Фінни хочуть одержати Східну Карелію, але Кольський півострів повинен відійти до Німеччини через великі поклади нікеля, які є там.

З усією обережністю слід підготувати приєднання Фінляндії як федерованої держави¹⁴. Фінни хочуть мати район навколо Ленінграда; фюрер зрівняє Ленінград із землею і тоді передасть його фіннам.

Виникає досить тривала дискусія про якості гауляйтера Лозе¹⁵, якого Розенберг хотів би бачити на посту губернатора Прибалтики. Розенберг підкреслює знову й знову, що він вже звертався до Лозе з цього питання і було б дуже незручно, якщо Лозе не буде призначений; у західну частину Прибалтики має бути призначений Кубе¹⁶ з підпорядкуванням його Лозе; на Україну Розенберг передбачав Заукеля¹⁷.

Райхсмаршал, однак, підкреслює найважливіший критерій, який у даний момент один тільки повинен мати для нас вирішальне значення: забезпечення продовольчого постачання і, наскільки це потрібно, економіки; забезпечення шляхів і т. д.

¹⁰ У квітні 1941 р. за дорученням Гітлера Розенберг організував «Політичне бюро у справах Сходу», завданням якого була розробка проекту структури майбутньої окупаційної влади на радянських землях. Проект передбачав створення райхскомісаріатів Прибалтика і Білорусія, Україна, Московія (Росія), Кавказ. Ці комісаріати мали стати колоніальними володіннями і перехідною формою до повного включення їх до складу «великонімецького райху» в міру винищення місцевого населення та заміни його німцями і деякими іншими народами германської групи, переселеними із Західної Європи.

¹¹ Генеральна губернія була створена гітлерівцями 26 жовтня 1939 р. з окупованих польських земель. Вона складалася з чотирьох дистриктів (округ) з центрами у Кракові, Любліні, Радомі й Варшаві. Її адміністративним центром був Краків.

¹² Г. Франк — фашистський генерал-губернатор окупованих польських земель. Центром його адміністрації у Галичині мав стати Львів.

¹³ Йшлося про негайні заходи. Згодом територією райху мала стати й решта окупованих земель.

¹⁴ Тобто Гітлер мав намір анексувати Фінляндію.

¹⁵ Г. Лозе — гауляйтер Шлезвіг-Гольштейну.

¹⁶ В. Кубе — колишній гауляйтер Бранденбургу.

¹⁷ Ф. Заукель — гауляйтер Тюрингії.

Райхсмаршал підкреслює, що Коха¹⁸ слід або призначити у Прибалтику, яку він знає дуже добре, або Кох повинен одержати Україну, бо Кох має найкращу підготовку і відзначається ініціативністю.

Фюрер запитує, чи не підійде Кубе як райхскомісар для Московської області, про яку йде мова; Розенберг та райхсмаршал вважають, що Кубе надто старий для цього поста.

На дальші висловлювання Розенберг пояснює, що він побоюється, що Кох може скоро відмовитися виконувати його (Розенберга) вказівки; зрештою, Кох казав про це сам.

На це райхсмаршал вказав, що кінець кінцем Розенберг не може керувати кожним кроком призначених; краще, щоб ці люди працювали цілком самостійно.

Для Кавказького району Розенберг пропонує керівника свого штабу Шікеданца. Він підкреслює знову й знову, що Шікеданц напевно виконає своє завдання дуже добре; заява викликала сумнів у райхсмаршала.

Тоді Розенберг сказав, що Лютце¹⁹ запропонував йому призначити декількох керівників СА, а саме: Шепмана — у Київ; Мантея, д-ра Бенеке і Ліцмана — в Естонию, а бургомистра д-ра Дрекслера — в Латвію.

Фюрер не має заперечень проти використання керівників СА.

Розенберг тоді заявляє, що він одержав листа від Ріббентропа, який бажає, щоб міністерство закордонних справ взяло участь²⁰; він просить фюрера вказати, що внутрішня організація новоздобутих областей не є турботою міністерства закордонних справ. Фюрер абсолютно згоден з цим поглядом. У даний момент буде досить, якщо міністерство закордонних справ призначить свого представника при райхслайтері Розенбергові.

Фюрер підкреслює, що протягом наступних трьох років Україна безсумнівно буде найважливішим районом. Тому найкраще буде призначити туди Коха; якби треба було шукати справу для Заукеля, то його краще використати у Прибалтиці.

Розенберг далі заявляє, що він має намір призначити Шмеєра, Зельцнера та Мандербаха комісарами в Московську область. Фюрер бажає, щоб Гольца також було використано і щоб колишній гауляйтер Фрауенфельд був призначений керувати адміністрацією Криму.

Розенберг заявляє, що він хоче також використати капітана фон Петерсдорфа з огляду на його особливі заслуги; загальний жах, загальне заперечення. Фюрер та райхсмаршал обидва наполягають на тому, що фон Петерсдорф без сумніву божевільний.

Розенберг далі заявляє, що йому запропоновано використати штутгартського бургомистра Штреліна. Заперечень не було.

Оскільки Кубе вважається надто старим для Московського району як райхсмаршалом, так і Розенбергом, керівництво над цим має взяти Каше²¹.

(Записка для товариша по партії²² Клопфера:

Будь ласка, попросіть у д-ра Мейєра²³ негайно документи, що стосуються планів майбутньої організації та намічених призначень.)

Райхсмаршал підкреслює, що він мав намір покласти на гауляйтера Тербовена²⁴ експлуатацію Кольського півострова; фюрер погоджується.

Фюрер підкреслює, що Лозе, якщо тільки він вважає себе відповідним до цього завдання, має взяти Прибалтику; Каше — Москву; Кох — Україну; Фрауенфельд — Крим; Тербовен — Колу; Шікеданц — Кавказ.

Райхслайтер Розенберг порушив тоді питання про безпеку адміністрації.

Фюрер каже райхсмаршалу та фельдмаршалу, що він завжди наполягав, щоб поліцейські полки одержали панцерники; це виявилось дуже потрібним для поліцейських операцій у новоокупованих східних землях, бо поліцейський полк, підсилений відповідною кількістю панцерників, звичайно, може зробити багато. Все ж, вказав фюрер, охорона безпеки дуже слабка. Однак райхсмаршал збирався перевести всі свої навчальні аеродроми на нові території, і якщо буде необхідно, то навіть літаки «Юнкерс-52» можуть скидати бомби у випадку заворушень. Звичайно, цей велетенський простір має бути замирено якнайшвидше; найкраще буде розстрілювати кожного, хто скося гляне.

Фельдмаршал Кейтель підкреслює, що треба покласти на місцеве населення відповідальність за його вчинки тому, що, звичайно, неможливо понаставити вартових

¹⁸ Е. Кох — гауляйтер Східної Пруссії.

¹⁹ Начальник штабу штурмових загонів (СА).

²⁰ МЗС претендувало на участь у проведенні політики на окупованих радянських територіях як іноземних.

²¹ Німецький посланник у Хорватії, обергрупенфюрер (генерал-полковник) СА.

²² Демагогічний вираз, який нацисти вживали у стосунках між собою.

²³ А. Мейєр — гауляйтер Північної Вестфалії. З цієї записки видно, що розробкою планів організації окупаційної влади займалося не тільки східне бюро Розенберга.

²⁴ А. Тербовен — райхскомісар Норвегії.

перед кожним хлівом або залізничним вокзалом. Місцеві жителі повинні зрозуміти, що буде розстріляно кожного, хто не виконує як слід свої обов'язки, і що вони відповідатимуть за кожне порушення.

На запитання райхсляйтера Розенберга фюрер відповідає, що газети, наприклад, і для України слід відновити, щоб мати змогу впливати на населення.

Після перерви фюрер підкреслює, що нам слід зрозуміти, що сьогоднішня Європа являє собою не що інше, як географічний термін, у дійсності Азія поширилася аж до наших недавніх кордонів.

Райхсляйтер Розенберг після цього описує організаційну побудову, яку він має намір запровадити; він не має наміру відразу призначити постійного заступника райхс-комісара, заступати райхскомісара завжди буде найбільш умілий з генеральних комісарів.

Розенберг створить чотири відділи у правлінні райхскомісара: перший — для загального управління, другий — політичний, третій — економічний, четвертий — будівництва та архітектури.

(Принагідно: фюрер підкреслює, що про діяльність церков не може бути й мови. Папен через міністерство закордонних справ надіслав йому довгезелений меморандум, в якому доводить, що зараз якраз слушний момент відродити церкви; але це абсолютно виключено)²⁵.

Райхсмаршал надіслав своїми представниками до розенбергівської організації міністеріаль-директорів Шлотера та Ріке²⁶.

Райхсляйтер Розенберг просить відповідну резиденцію, щоб розмістити його апарат; він просить помешкання торговельної місії Радянського Союзу на Літценбергерштрассе; однак міністерство закордонних справ дотримується думки, що це помешкання є екстериторіальним. Фюрер відповідає, що це нісенітниця; райхсміністрові Ламмерсу доручається поінформувати міністерство закордонних справ, що вони повинні передати це помешкання Розенбергові негайно і без усяких розмов.

Розенберг тоді пропонує призначити чиновника зв'язку до фюрера, він хоче призначити свого помічника Коєпена; фюрер погоджується і додає, що Коєпен повинен узяти на себе роль, подібну до ролі Хевеля²⁷.

Після цього райхсміністр д-р Ламмерс зачитує чернетки проектів постанов, які він склав (див. додаток)²⁸.

Відбувається тривала дискусія про повноваження райхсфюрера СС; одночасно всі учасники явно мали на увазі повноваження райхсмаршала. Фюрер, райхсмаршал та інші знову й знову повторюють, що Гімлер повинен мати влади не більше, ніж він її має у самій Німеччині; але такий обсяг є абсолютно необхідним.

Фюрер повторно підкреслює, що ця сварка²⁹ скоро вибухне у праці; він нагадує про чудове співробітництво між армією та військово-повітряними силами на фронті.

На закінчення вирішено назвати Прибалтику «Остландом».

Додатки³⁰.

²⁵ Ця вказівка Гітлера наслідків не мала. Церковна діяльність на окупованих територіях скоро перестала обмежуватися. Ф. фон Папен — посол у Туреччині, колишній німецький канцлер.

²⁶ Усі головні відомства обмінювалися чиновниками зв'язку для взаємної інформації та координації. Герінг, як міністр авіації та уповноважений по економічній експлуатації окупованих районів, виділяв для зв'язку чиновників обох своїх відомств.

²⁷ В. Хевель, старший радник — особистий представник Ріббентропа при Гітлері.

²⁸ Додатки до протоколу не збереглися.

²⁹ Йдеться про загострення ворожнечі між Герінгом та Гімлером, через яку останній навіть не був присутній на нараді.

³⁰ Наступного дня після наради, 17 липня 1941 р., Гітлер підписав основний декрет про управління на Сході, за яким влада над радянськими територіями передавалася новостворюваному міністерству у справах окупованих східних областей, очоленому Розенбергом. Одночасно фюрер видав декрет про повноваження СС і поліції на окупованих територіях. За цим декретом до всіх верств окупаційної адміністрації додавалися керівники СС і поліції, підлеглі Гімлерові, які діяли незалежно. Фактичними хазяями долі мільйонів радянських людей, які опинилися на тимчасово загарбаній ворогом території, стали есесівські вбивці та гестапівські кати.

1 серпня 1941 р. Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області були відірвані від України, перетворені на «дистрикт Галичина», передані під оруду Г. Франку. Зрештою вони опинилися на становищі п'ятої округи генеральної губернії, яка фактично була анексована фашистським райхом.

30 серпня у Тирасполі представники німецьких та румунських властей підписали угоду про передачу української території між Дністром і Бугом (Одеська, південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей) Румунії.

1 вересня почали функціонувати райхскомісаріати «Україна» і «Остланд» із центрами у Ровно та Ризі (оголошено про них було у жовтні, коли фашистським військам вдалося окупувати майже всю Україну). Гітлерівським сатрапом України став кривавий Кох.

Наш календар

ДО 50-РІЧЧЯ КРИМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛКСМУ

сільськогосподарської школи, що діяв під керівництвом соціал-демократів, підтримував зв'язок з ленинською «Іскрой». У той же період передова молодь Сімферополя, Керчі, Ялти й інших міст вивчала твори Маркса, Енгельса, Леніна, поширювала «Іскру», вела пропаганду серед селян, учнів, робітників.

У грудні 1905 р. разом із залізничниками страйкували молоді робітники. У жовтні 1908 р. Ялтинський підпільний гурток у своїй листівці закликав молодь Криму «згуртуватися й сміливо йти на боротьбу з самодержавним урядом». У 1908—1910 рр. «Керченська соціал-демократична група учнівської молоді» виробила свій статут і діяла в тісному контакті з більшовицькою газетою «Пролетарий». Група революційної молоді брала активну участь в керівництві страйком на Керченському металургійному заводі в лютому 1914 р.¹

Молодіжний революційний рух у Криму набув широкого розмаху в 1917 р. Напередодні Великої Жовтневої революції у Севастополі, Сімферополі і Євпаторії, під впливом і керівництвом більшовиків виникли спілки соціалістичної молоді, що стали до лав борців за владу Рад. В роки громадянської війни бойові загони молоді поповнили ряди підпільників, партизанів і Червоної Армії².

Навесні 1919 р. соціалістичні спілки молоді були переіменовані в комуністичні. Після звільнення Радянською Армією значної частини Криму, у Севастополі, Сімферополі, Євпаторії, Ялті та Феодосії сформувалися міські комсомольські організації³. Саме тоді в Євпаторії під керівництвом більшовички Р. Таткової кримські комсомольці організували одну з перших у країні комсомольську комуну. 1 червня у Феодосії почала виходити перша в Криму комсомольська газета — «Голос юного комуніста». На початку червня того ж року спеціально створене оргбюро розгорнуло підготовку до загальнокримської конференції. Але наступ військ Денікіна перешкодив скликати її.

Розпочався період підпілля, під час якого комсомольці відстоювали владу Рад у боротьбі проти денікінщини і врангелівщини. Виконуючи відповідальне партійне завдання, молода підпільниця Настя Блохіна врятувала від контррозвідки касу кримського обкому партії (2 млн. крб.). Наприкінці 1919 р. за дорученням підпільного обкому партії О. Тарханов, Г. Шацький, М. Москальов, Г. Старосельський та інші члени Сімферопольського міського комсомолу виїхали до Севастополя, Євпаторії, Керчі, Ялти, Феодосії для встановлення зв'язків з комсомольськими організаціями цих міст⁴. У середині грудня 1919 р. було створено підпільний обком комсомолу у такому складі: О. Тарханов (голова), Г. Шацький (заступник), М. Москальов (секретар)⁵, який вже наприкінці лютого 1920 р. мав контакти з усіма міськими організаціями.

¹ Н. Манзан. Партия, ты вдохновенным примером юность на подвиг зовешь! (К 40-летию Ленинского комсомола). — «Крымский комсомолец» (Сімферополь), 22 жовтня 1958 р.

² Н. Манзан. Назв. праця; П. Н. Надинский. Страницы из жизни крымского комсомола (Историко-революционные очерки по материалам испартоотдела Крымского ОК ВКП(б), Симферополь, 1938, стор. 35, 39; В. Сорокин. Верный помощник коммунистической партии. — Боевая юность. Сборник Крымского ОК ЛКСМУ, Симферополь, 1958, стор. 6, 7.

³ К. Шамяко. Их подвиги бессмертны (До 40-річчя ЛКСМУ). — «Радянський Крим» (Сімферополь), 11 червня 1959 р.; А. Горчаков. Рожденная в огне (Из истории крымской комсомольской организации). — «Крымская правда» (Сімферополь), 17 вересня 1958 р.; П. Н. Надинский. Назв. праця, стор. 70.

⁴ М. Москалев. К истории Крымской организации коммунистического Союза молодежи. — Боевая юность, Симферополь, 1958, стор. 27, 28, 33.

⁵ И. Г. Лобов. Боевые и трудовые подвиги комсомольцев Крыма (К 40-летию ВЛКСМ), Симферополь, 1958, стор. 6; П. Н. Надинский. Назв. праця, стор. 86.

Молоді комунари організовували нальоти на в'язниці, поліцейські дільниці і друкарню, визволяли ув'язнених революціонерів, поширювали більшовицькі листівки тощо. Зразки мужності показали Л. Шулькіна, Ж. Жигаліна, Ф. Шполянська, О. Череватенко, І. Лозинський, Ю. Дражинський, З. Волович та їх товариші⁶. Пам'ять про них, мов святиню, береже молодь Криму. До сорокаріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції комсомольці обласного центру поставили їм пам'ятник у Сімферополі — на багатометровому діоритовому монументі золотом горять слова: «Героям, павшим за владу Советов в 1918—1920 годах, от комсомольцев города. Ноябрь, 1957 год».

У листопаді 1920 р. після визволення півострова від білогвардійських банд комсомольські організатори побували в усіх повітах. Наслідком їх роботи з сільською молоддю було створено 7 повітових комсомольських організацій, що швидко поповнювалися. Через півроку в області вже налічувалось понад три тисячі комсомольців.

За рішенням Центрального Комітету РКСМ було створено обласне бюро для керування всіма комсомольськими організаціями. 1 червня 1921 р. делегати від 3468 комсомольців півострова, що здебільшого мали 2—3 річний стаж революційної роботи, зібрались на першу обласну конференцію, що організаційно оформила Кримську організацію РКСМ і обрала обласний комітет комсомолу⁷.

Почалися роки напруженої боротьби за відновлення розореного народного господарства — роки перших п'ятирічок. Кримська молодь активно включилася у виконання нових завдань. Коли 16 жовтня 1922 р. V з'їзд ВЛКСМ закликав молодь взяти дійову участь у відродженні морського флоту, сотні комсомольців почали працювати під лозунгом: «Судна на рейд!» Замовлення морфлоту — виконувати достроково!⁸ Імена чорноморців Замятніна, Лебедева, Шереметьєва, Родимцова, Лебеда стали відомі всій країні. Замятнін був обраний депутатом Верховної Ради СРСР першого скликання від Чорноморського флоту. Значну роль у мобілізації кримських комсомольців на виконання народногосподарських завдань відіграла газета обкому комсомолу «Комсомолец», перший номер якої вийшов 14 червня 1923 р.

З 1923 р. розпочалося створення в Криму піонерських загонів, які через рік об'єднували 6 тис. піонерів.

1924 р. завершилося створення єдиної системи політнавчання комсомольців. У 302 гуртках вони вивчали праці В. І. Леніна. Добре налагоджена політосвітня робота спричинилася до припливу до комсомолу нових сил. На січень 1925 р. обласна організація налічувала до 10 тис. чол.⁹

1927 р. XV з'їзд партії прийняв рішення про колективізацію сільського господарства. Комсомольці оголосили обласний похід під лозунгами: «Комсомол — на штурм полів!», «За врожай!», організували два колгоспи, показове господарство яких було наочною агітацією за колективізацію. Вся сільська комсомолія підхопила заклик: «Кожному осередку — свою дослідну ділянку!», «Кожному комсомольцю — знати агромінімум!» На території теперішнього радгоспу «Ново-Джанкойський» було закладено перший в Криму дослідний комсомольський сад площею 45 га.

За рішенням обкому комсомолу 1804 міських комсомольців виїхали на села, де брали участь в колективізації. Вони виявили багато лишків землі, загарбані куркулями. Близько 7500 юнаків і дівчат закінчили різні курси, що готували кадри для колгоспів. 283 стали першими трактористами, а ударник Козачок був учасником першого всесоюзного конкурсу трактористів¹⁰.

Внаслідок ударної праці молоді на колгоспних полях Джанкойського і Сімферопольського районів до Москви був відправлений комсомольський ешелон 695 тис. пудів зерна, вирощеного понад план. У боротьбі за колективізацію віддали життя кримські комсомольці Антон Алексєєв, Петро Вербовський та інші, які загинули від куркульської кулі.

Славно трудилися комсомольці і на фронті індустріалізації. Коли 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв рішення про пуск першої домни Керченського металургійного заводу, на будівництво її було мобілізовано 500 комсомольців. Під безперервним ураганним вітром Сеня Іванов та Вася Кондаков на 25-метровій висоті встановлювали сталений корпус домни. Ударна бригада з 16 чол. за 10 днів очистила тунель для пуску відпрацьованої води. 20 квітня 1929 р. перша домна — первісток п'ятирічки почала діяти. Друга домна була пущена 15 травня 1930 р. — на два тижні раніше встановленого строку. Так само достроково, в 1931 р. пущена і третя домна. Водночас

⁶ В. Сорокін. Назв. праця, стор. 8, 9; П. Н. Надінський. Назв. праця, стор. 83, 86, 112.

⁷ П. Н. Надінський. Назв. праця, стор. 13, 124, 133.

⁸ Г. Хазанов. В боротьбі за генеральну лінію партії (До 40-річчя ВЛКСМ). — «Кримская правда», 4 жовтня 1958 р.

⁹ «Красный Крым», 14 червня 1923 р.; 7 грудня 1924 р.; 3 січня 1925 р.

¹⁰ О. Кондратенко. Бойові традиції (З героїчного минулого комсомолу Криму). — «Кримский комсомолец», 28 жовтня 1956 р.; В. Сорокін. Назв. праця, стор. 10; «Красный Крым», 22 червня 1932 р.

збудовано першу комсомольську агломераційну фабрику на Керченському півострові.

1930 р. 24 тис. комсомольців Криму відгукнулись на заклик партії «За режим економії!» Всі 750 членів ЛКСМУ металургійного заводу ім. Войкова оголосили себе ударниками і провели двомісячник по боротьбі з втратами, внісши раціоналізаторські пропозиції, що заощадили 900 тис. крб. Бригада Логунцова розгорнула боротьбу за зниження собівартості, за зменшення браку, за виконання п'ятирічки в 4 роки. Її приклад підхопили колективи інших будов п'ятирічки¹¹. У Криму було організовано 853 ударних комсомольських бригади, з яких 416 працювали на госпрозрахунку. У 1932 р. близько 15 тис. комсомольців області стали ударниками соціалістичної праці. Того ж року проведено всекримську промислову естафету, всекримський агропохід і всекримський комсомольський суботник по боротьбі з сільськогосподарськими шкідниками.

Після того, як ВЛКСМ взяв шефство над радянським повітряним флотом, сотні комсомольців Криму стали червоними авіаторами, збудували 1932 р. на зібрані гроші літак «Кримський комсомолец». 52 254 юнаків і дівчат склали норми на оборонні значки. Комсомолка фабрики ім. Н. Крупської А. Соколова, депутат Верховної Ради РРФСР, стала першою в Криму дівчиною-парашутисткою¹².

За самовіддану працю в соціалістичному будівництві велика група комсомольців нагороджена у 1936—1938 рр. орденами країни Рад. Серед них — комсомольці Гопузов, Галушко, Даленков, Грусь, Пехота, Єгудін, Каліляев, Соколова та інші. Комсомольці Осипчук, Замятнін, Каліляев обрані депутатами Верховної Ради СРСР.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, комсомольці й молодь разом з усім радянським народом піднялись на захист Батьківщини. Тисячі їх пішли на фронт, багато боролись з ворогом у підпільних організаціях, що діяли в Сімферополі, Севастополі, Керчі, Багерово, Білогірському та інших містах і селах області¹³. Назавжди залишаться в нашій пам'яті імена В. Морозова, Г. Лисанової, К. Романенко, І. Попова, Б. Домбровського, О. Багрія, Н. Красової, К. Гармаша, А. Білана та інших, які загинули смертю хоробрих.

Як тільки радянські війська визволили Кримський півострів від фашистських загартників, обласна комсомольська організація взяла шефство над відбудовою Керченського металургійного заводу і Комиш-Бурунського залізрудного комбінату, а також взяла активну участь в реконструкції Балаклавського та будівництві Чорноморського рудників, у відродженні міст і курортів. 12 тис. комсомольців несли трудову ваху по відбудові легендарного Севастополя. 1952 р. молодіжний комсомольський колектив СМУ-11 був нагороджений перехідним Червоним Прапором ЦК ВЛКСМ¹⁴.

1952 р. за успішне піднесення сільського господарства багатьох комсомольців було нагороджено орденами і медалями, а двом — присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

У травні 1956 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР звернулись до комсомолу з закликом направити добровольців на будівництво промислових об'єктів у північні та східні райони країни, на Донбас. Кримський комсомол направив на Донбас 1200 будівельників. За 11 місяців 750 кримських добровольців спорудили шахту «Кримська комсомольська»¹⁵, за що комсомол Криму було нагороджено Почесною грамотою ЦК ВЛКСМ, а 16 кращих будівельників шахти — орденами та медалями. Серед них — Микола Вечеря, Микола Грибанов, Василь Дьячков та інші. 200 комсомольців у 1957 р. успішно працювали на будівництві каналу Сіверський Донець — Донбас.

Кримська молодь перетворювала Крим на край садів і виноградників. Уже 1955 р. в садах і виноградниках працювало 7 500 юнаків та дівчат, на долю яких припадало 60% з 76 тис. га садів і виноградників, закладених у 1956—1957 рр.¹⁶

За досягнуті успіхи і завоювання першого місця в республіці по засадженню садів обласна комсомольська організація була нагороджена Почесними грамотами ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ, 130 чол. — орденами та медалями, а молодий виноградар В. Кононенко став Героєм Соціалістичної Праці¹⁷.

Виконуючи заповіді Леніна про те, що головною умовою для перемоги нового комуністичного суспільства є підвищення продуктивності праці, 30 тис. комсомольців будов, промисловості і транспорту включились в 1958 р. у похід за підвищення продуктивності праці. Найкращих результатів досягли комсомольці В. Миرونчук, Г. Соутіна, В. Боженко, Л. Писарева та інші.

¹¹ І. Г. Лобов. Назв. праця, стор. 12; «Красный Крым», 22 червня 1932 р.

¹² П. Н. Надінський. Назв. праця, стор. 15—16.

¹³ В. С. Драчук. Комсомол Криму в роки Великої Вітчизняної війни. — УІЖ, 1968, № 10, стор. 123—124; І. Г. Лобов. Назв. праця, стор. 11, 17—20.

¹⁴ І. Г. Лобов. Назв. праця, стор. 17—20, 22; «Крымская правда», 2 грудня 1952 р.

¹⁵ І. Г. Лобов. Назв. праця, стор. 24—25; В. Сорокін. Назв. праця, стор. 12.

¹⁶ В. Сорокін. Назв. праця, стор. 13.

¹⁷ Там же, стор. 13—14; І. Г. Лобов. Назв. праця, стор. 26.

1960 р. молодь внесла в копилку семирічки 65 млн. крб. 1961 р. 315 комсомольсько-молодіжним колективам присвоєно звання комуністичних, а 1500 юнакам і дівчатам — звання ударників комуністичної праці¹⁸. Молоді раціоналізатори і винахідники подали 9874 раціоналізаторських пропозицій, що дало економії 2 млн. 120 тис. крб.¹⁹ 1962 р. понад 2 тис. юнаків та дівчат розробили перспективні плани участі в комуністичному будівництві і приступили до їх виконання.

1965 р. на заводах і фабриках було понад 4800 одиниць нового технологічного устаткування, 96 автоматизованих та напівавтоматизованих ліній. Їх успішно освоювала молодь.

Натхненню працювала сільська комсомолія. Молоді рисоводи на солончаках Присивашся у 1964 р. добилися небаченого врожаю — по 50—60 ц рису з га. Виробництво фруктів у 1966 р. зросло у порівнянні з 1939 р. у 2,2 раза, а винограду — у 16 раз.

Завдяки самовідданій праці молодих будівельників газопровод Глібівка — Сімферополь вступив до ладу діючих достроково, а колектив Кримканалбуду за успіхи в меліоративних роботах було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора²⁰.

За ініціативою комсомольців Севастополя, Ялти, Красноперекіпська в Криму проводилась ударна трирічка, присвячена 50-річчю ВЛКСМ, 50-річчю ЛКСМУ, 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. Перевиконуючи взяті зобов'язання, комсомольсько-молодіжна бригада ударної комсомольської будови Північно-Кримського каналу, очолювана Леонідом Дузенком, уже у 1969 р. виконала два п'ятирічні плани. Успішно працювали ще 900 комсомольсько-молодіжних бригад Криму, що об'єднували 30 тис. юнаків та дівчат. Комсомольсько-молодіжна ланка Валі Бондар з Роздольненського району збрала в 1968 р. найвищий урожай рису на Україні — по 79 ц з га. Найкращим комбайнером був визнаний Микола Рябінін з Білогірського району. Він намолотив у 1968 р. з 320 га 704 т зерна. Молоді пташниці колгоспу «Червоний» Сімферопольського району виростили до дня 50-річчя ЛКСМУ 700 тис. бройлерів, дали країні понад 800 т м'яса, зекономивши при цьому 200 т кормів.

Славними трудовими подвигами порадували Батьківщину комсомольці на ленінській ювілейній вахті. 1969 р. комсомольсько-молодіжний екіпаж траулера «Канопус» виловив за 7 промислових рейсів 33 тис. ц риби, завершивши цим свій п'ятирічний план. Того ж року комсомольці Сімферопольської ДРЕС ім. В. І. Леніна В. Швецов та Ю. Чоботарьов зекономили за рахунок раціоналізаторських пропозицій понад 12 млн. крб. Комсомольці Севастополя із зібраного металолomu побудували новий траулер «Валерій Волков». Студентські будівельні загони у складі 1650 чол. побудували і здали в експлуатацію 16 об'єктів на території Тюменської області та Казахстану²¹.

Виконуючи вказівки грудневого (1969 р.) Пленуму ЦК КПРС та постанову III з'їзду колгоспників тисячі молодих кримчан сіли за кермо трактора, комбайна, автомобіля. В ленінському ювілейному році підготовлено близько 8 тис. молодих механізаторів. Активно включившись в 1970 р. у боротьбу за дострокове виконання п'ятирічного плану, 1213 комсомольсько-молодіжних бригад, ланок, екіпажів, змін, до яких входило 15 тис. юнаків та дівчат області, виконали п'ятирічку достроково. 44 комсомольсько-молодіжних колективів ударної комсомольської будови Північно-Кримського каналу ім. Комсомолу України стали ініціаторами обласного соціалістичного змагання за гідну зустріч XXIV з'їзду КПРС²².

Понад 30 тис. комсомольців та молодих кримчан ударно працюють в промисловості, понад 14 тис. — у сільському господарстві, понад 20 тис. — у сфері обслуговування і понад 9 тис. — на судах океанського рибальства. Визнанням їх успіхів у комуністичному будівництві та ідейно-політичній активності є нагородження в ювілейному 1970 р. окремих комсомольських організацій Криму Пам'ятними Червоними Прапорами та вимпелами ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ.

Запорука успіхів комсомольської організації і молоді Криму — в партійному керівництві, в глибокому оволодінні марксистсько-ленінською теорією. Понад 50 тис. молодих кримчан відвідують заняття в лекторіях, клубах, гуртках комсомольської

¹⁸ На заклик партії (про трудові справи випускників середніх шкіл Криму). Збірник, Сімферополь, 1958; В. Сорокін. Назв. праця, стор. 12—13; І. П. Махура. Працювати, вчитися і жити по-комуністичному, Сімферополь, 1961.

¹⁹ «Крымский комсомолец», 14 і 17 січня 1962 р.

²⁰ Великим путем Октября (Из истории Крымской партийной организации), Симферополь, 1967, стор. 40—41, 42—44, 61, 193; Годы борьбы и побед (Крым в боях и труде), Симферополь, 1967, стор. 238; Н. К. Кириченко. Под знаменем славных традиций, Симферополь, 1970, стор. 76.

²¹ Э. Покровский. Если тебе комсомолец имя (Записки комсомольского работника), Сімферополь, 1970, стор. 175—179; «Крымский комсомолец», 18 листопада 1970 р.

²² Н. К. Кириченко. Назв. праця, стор. 85, 90; «Крымский комсомолец», 18 листопада 1970 р.

політосвіти. Кримський комсомол виховав людей, які стали сьогодні відомими вченими, письменниками, артистами, композиторами, економістами, майстрами виробництва, відповідальними партійними працівниками.

За останні роки у всесоюзних походах по місцях бойової слави батьків взяли участь понад 600 тис. юнаків та дівчат. Тільки після листопада 1969 р. вони встановили понад 380 пам'яток та обелісків, створили понад 150 музеїв, організували 1500 кімнат та куточків бойової слави, виявили імена більш як 4260 раніш невідомих героїв.

У ході Ленінського заліку комсомольці області звітували партії про успішне втілення в життя ленінського заповіту вчитись комунізмові. 16 тис. юнаків та дівчат поповнили Кримську організацію ЛКСМУ, а 1200 кращих її вихованців стали членами й кандидатами КПРС. Сотні молодих трударів Криму нагороджені ювілейними медалями «За доблесну працю»²³.

Свій 50-річний ювілей 1 червня 1971 р. 145-тисячна армія комсомольців Криму відзначає напруженою працею в усіх галузях народного господарства.

В. С. ДРАЧУК

²³ Архів кабінету комсомольської роботи Кримського ОК ЛКСМУ. Матеріали «Заповітам Леніна — вірні»; «Кримський комсомолец», 18 листопада 1970 р.; Э. Покровский. Назв. праця, стор. 182.

ДО 50-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

З перших років Радянської влади на Україні було організовано систематичне вивчення матеріальної і духовної культури народу. Важливу роль у цьому відіграли фольклорно-етнографічні осередки і насамперед Етнографічна комісія ВУАН, що виділялася з-поміж інших академічних установ, які вивчали народну творчість і побут (Кабінет антропології і етнології, Культурно-історична комісія, Історична секція, Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі України тощо).

На діяльності етнографічної комісії ВУАН, очолюваної академіком А. М. Лободою, позначився благотворний вплив марксистсько-ленінської методології.

На жаль, ще немає спеціальних наукових праць, присвячених роботі цієї комісії. Щоправда, в ряді статей і нарисів з історії радянської фольклористики та етнографії дано загальну оцінку, а також висвітлено окремі риси діяльності цього одного з найважливіших фольклорно-етнографічних осередків республіки 20-х — початку 30-х рр.¹

Етнографічна комісія як академічна установа почала працювати в червні 1921 р. на базі відповідної секції Українського наукового товариства в Києві, що злилося з Всеукраїнською академією наук.

Комісія поставила своїм завданням «об'єднувати наукових діячів у галузі етнографії на Україні: провадити планомірну й систематичну науково-дослідну працю як силами членів Комісії, так і притягаючи до цієї праці дослідників на місцях; допомагати розвиткові нових осередків для дослідження селянського, а так само й міського народного побуту й усної творчості; збирати і вивчати етнографічно-фольклорний матеріал»².

Незабаром у Комісії зосередились значні наукові сили (А. М. Лобода та К. В. Квітка, працював цілий ряд дослідників молодшого покоління — В. П. Петров, П. М. Попов, В. В. Білий, В. Ю. Білецька та інші), активну участь у її роботі брали відомі російські етнографи й фольклористи Д. К. Зеленін, Є. Г. Кагаров, О. І. Никифоров.

Послідовно проводячи в життя принцип «працювати для мас і через маси», Комісія розгорнула активну діяльність щодо організації широкої кореспондентської мережі і стала своєрідною кузницею для численних дописувачів, які збагачувалися досвідом збирацької та дослідницької роботи. Одним з активних кореспондентів був М. Т. Рильський. Через два десятиріччя майбутньому поетові-академіку судилося ор-

¹ Г. Ю. Стельмах. Розвиток української етнографії за роки Радянської влади. — «Народна творчість та етнографія», 1958, № 2, стор. 46—52; його ж. Етнографічні дослідження в Академії наук Української РСР за 40 років. — «Народна творчість та етнографія», 1959, № 4, стор. 14—18; Кость Гуслистый. Українська радянська етнографія (Підсумки і перспективи розвитку). — «Народна творчість та етнографія», 1967, № 1, стор. 7—10; І. П. Березовський. Українська радянська фольклористика. Етапи розвитку і проблематика, К., 1968, стор. 73—83 та ін.

² «Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН», 1926, № 1, стор. 1.

ганізувати й очолити Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, що тепер носить його ім'я. Відомими дослідниками на ниві літературознавства і фольклористики стали С. А. Крижанівський, М. П. Пивоваров, Г. А. Нудьга, в галузі етнографії — Г. Ю. Стельмах.

Чималий внесок у справу збирання та дослідження народної творчості зробили кореспонденти Г. Т. Танцюра (с. Зятківці на Вінниччині), Ю. С. Виноградський (м. Сосниця на Чернігівщині), А. М. Кудрицька (м. Умань) та інші.

Етнографічна комісія регулярно проводила наукові засідання, де виголошувалися та обговорювалися доповіді з питань історії фольклористики й етнографії, народно-пісенної творчості, методології збирання та дослідження фольклорно-етнографічних матеріалів, розроблювалися відповідні програми й інструкції, яких уже за перші п'ять років діяльності Комісії було розповсюджено понад 6 тис. примірників³.

На відміну від аналогічних програм інших академічних установ, що націлювали збирачів на записування лише традиційного фольклору та пережиткових явищ у побуті села, програми, розроблені Етнографічною комісією, передбачали фіксування змін, що відбувалися в матеріальній і духовній культурі народу за радянських часів. Однак протягом довгого часу програми Комісії обмежувалися лише питаннями культури і побуту села. Тільки згодом, наприкінці 20-х рр. Етнографічна комісія приступила до розроблення програми етнографічного вивчення робітничого класу.

Працівники Комісії вели велику експедиційну роботу, виїжджаючи до різних областей України та за її межі для організації нових фольклорно-етнографічних осередків, для збирання матеріалів народної творчості. Поряд із традиційними зразками вони фіксували й нові явища творчості та побуту трудящих.

Завдяки експедиційній роботі науковців та збирацькій діяльності кореспондентів у фондах Комісії зосередилися сотні фольклорно-етнографічних записів, велика колекція рецептів приготування народних ліків та ритуальних речей. Вдалими були й архівні пошуки працівників Комісії: знайдено цілий ряд ще неопублікованих фольклорних матеріалів О. М. Бодяньського, Б. Д. Грінченка, Я. П. Новицького, С. Д. Носа, М. М. Білозерського, О. І. Рубця та інших.

Особливо пожвавилась діяльність Комісії після заснування її періодичних органів — «Етнографічного вісника» (1925 р.) та «Бюлетеня Етнографічної комісії ВУАН» (1926 р.). В «Етнографічному віснику» (з 1925 по 1932 р. видруковано 10 книг) вміщено близько півторасти наукових статей та публікацій з найрізноманітніших питань фольклористики й етнографії, більше ста рецензій на радянські і зарубіжні видання. На змісті «Етнографічного вісника» яскраво позначилося складне переплетення характерних явищ доби становлення української радянської етнографії.

А. М. Побода у програмній статті «Сучасний стан і чергові завдання радянської етнографії» чітко сформулював основні завдання, поставлені життям перед фольклористами та етнографами республіки. Вчений вказував на важливість опанування вітчизняною науковою спадщиною, потребу її критичного перегляду з метою відбору та перевидання всього найціннішого, найнеобхіднішого для розвитку радянської науки, наголосив на якнайширшому розгортанні збирацької та дослідницької роботи, підкреслив необхідність вивчення не тільки традиційного, а й радянського фольклору та нових явищ у побуті трудящих.

«Етнографічний вісник» друкував статті, де робилися спроби накреслити завдання етнографічної науки, дати чітке визначення таких термінів, як етнографія, етнологія, антропология, фольклористика⁴, з'ясувати місце фольклору та етнографії у краєзнавстві⁵. Чималу увагу збірник приділяв методиці збирання та дослідження фольклорно-етнографічних матеріалів⁶.

Взявши, поряд з вивченням традиційної народної творчості й побуту, курс на сучасність, «Етнографічний вісник» публікував зразки радянського фольклору, матеріали про нові явища побуту, радянські частівки, оповідання селян про громадянську війну, «звіздини» тощо.

Розширення аспектів досліджень, прагнення вчених осмислювати явища народної культури у світлі діалектичного матеріалізму, поступове подолання ними впливу різних буржуазних шкіл — все це спричинилося до появи в «Етнографічному віснику» ґрунтовних статей, зокрема в галузі фольклористики.

Керуючись постановами Етнографічної комісії, що з самого початку своєї діяльності «поставила рівномірне досліджування всіх етнічних одиниць, що є на

³ «Етнография», 1926, кн. 1—2, стор. 202.

⁴ Євген Кагаров. Завдання та методи етнографії. — «Етнографічний вісник», 1927, кн. 4, стор. 3—44.

⁵ Віктор Петров. Місце фольклору у краєзнавстві. — «Етнографічний вісник», 1925, кн. 1, стор. 12—21.

⁶ Павло Попов. До питання про способи збирати фольклорні матеріали. — «Етнографічний вісник», 1926, кн. 2, стор. 14—31.

території України»⁷, «Етнографічний вісник» друкував чимало статей і публікацій з фольклору та побуту болгар, греків, євреїв тощо⁸.

«Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН» (з 1926 по 1930 р. вийшло 16 номерів)⁹ мав інструкційно-інформаційний характер і відіграв важливу роль у розгортанні збирацької роботи. Тут друкувалися програми та інструкції по збиранню фольклорно-етнографічних матеріалів, інформації про поточну роботу Комісії, публікації записів кореспондентів. Про роль «Бюлетеня...» у розширенні кореспондентської мережі свідчить динаміка зростання кількості дописувачів: якщо в 1926 р. їх було близько 300¹⁰, то в 1930—2 тис.¹¹

Важливим етапом у роботі Комісії було комплексне вивчення виробничих об'єднань — лоцманства і чумацтва, внаслідок чого вийшли з друку два збірники, присвячені духовній культурі лоцманів та чумаків¹².

Кінець 20-х рр. позначився рішучим наближенням радянської фольклористики та етнографії до практики соціалістичного будівництва. У квітні 1929 р. відбулася нарада ленинградських та московських етнографів, що накреслила шляхи дальшого розвитку радянської етнографічної науки. Етнографічна комісія цілком прийняла резолюцію наради про послідовне застосування в дослідницькій праці принципів діалектичного матеріалізму, тісний зв'язок науки з практикою¹³.

Відповідно до нових завдань Комісія розробила програми для вивчення побуту комун, фабрично-заводських робітників, де особлива увага звертається на соціалістичне змагання, ударництво, нові явища у виробничому і сімейному побуті трудящих¹⁴. У «Програмі про жинва» наголошувалося, наприклад, на потребі «дати вищерпну картину динаміки: як жало старе село і як провадить цю роботу тепер село нове, радянське, колективізоване»¹⁵.

Спеціальний випуск «Бюлетня...» (1930, № 16) було присвячено питанню поєднання краєзнавства з шкільним навчанням, подано широку методичну розробку вивчення учнями свого села, району. «Бюлетень...» націлював юних краєзнавців не тільки на якнайповнішу фіксацію нових явищ та пережитків минулого у житті й побуті трудящих, а й на активне втручання у громадське життя села, на боротьбу з культурною відсталістю, релігійними забобонами тощо. Цілком слушно наголошувалося на необхідності широкого, комплексного вивчення рідного краю з метою економічного та культурного зближення міста і села, організації регулярних екскурсій сільських учнів на фабрики та заводи, а міських — у колгоспи, радгоспи.

Реорганізація на початку 1930-х рр. академічних установ призвела до припинення діяльності Комісії. Проіснувавши понад 10 років, ця установа відіграла певну роль у становленні української радянської фольклористики та етнографії, залученні до збирацької та дослідницької роботи широких мас трудящих. Визнаючи вагомий внесок Комісії у розвиток радянської науки, Всесоюзне географічне товариство 1927 р. присудило голові Комісії академіку А. М. Лободі золоту медаль.

Діяльність Комісії згодом успішно продовжили її спадкоємці — Інститут українського фольклору АН УРСР (1936—1942 рр.), Інститут народної творчості та мистецтв (1942—1944 рр.), а з 1944 р. — Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (з липня 1964 р. — ім. М. Т. Рильського), що зараз є основним центром науково-дослідної роботи в галузі мистецтвознавства, фольклору та етнографії на Україні.

С. М. МУЗИЧЕНКО

⁷ «Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН», 1928, № 10, стор. 1.

⁸ С. І. Цвєткo. Юнацькі і хайдутські пісні у болгар. — «Етнографічний вісник», 1927, кн. 3, стор. 47—62; В. Шевченко. Спроба описати й витлумачити двоє весняних хліборобських свят мариупольських греків. — «Етнографічний вісник», 1930, кн. 9, стор. 111—126 та ін.

⁹ Комісія підготувала до друку ще шість номерів «Бюлетеня...», однак через реорганізацію академічних установ, в тому числі й Етнографічної комісії, вони не змогли вийти у світ. Машинописні тексти матеріалів до цих номерів зберігаються у відділі фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР (далі — ІМФЕ), ф. 1, од. зб. 184—189.

¹⁰ «Бюлетень етнографічної комісії ВУАН», 1926, № 1, стор. 1.

¹¹ «Бюлетень етнографічної комісії ВУАН», 1930, № 5, стор. 22.

¹² Матеріали до виробничих об'єднань. Вип. І. Дніпровські лоцмани. К., 1929; вип. ІІ. Чумаки. К., 1931.

¹³ «Етнографічний вісник», 1930, кн. 9, стор. 1—2.

¹⁴ Відділ фондів ІМФЕ, ф. 1, од. зб. 186, арк. 1—15.

¹⁵ «Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН», 1930, № 15, стор. 13.

КОМУНІСТИЧНІЙ ПАРТІЇ КАНАДИ — 50 РОКІВ

Минуло півстоліття від дня створення Компартії Канади. За цей час комуністи країни пройшли важкий, але славний шлях у невтомній боротьбі за життєві інтереси

робітничого класу і всіх трудящих, за мир, демократію і соціальний прогрес. Комуністична партія Канади, долаючи труднощі, відбиваючи нападки ворогів, мужньо боролась й бореться за єдність і згуртованість робітничого класу, всіх патріотичних сил, що виступають за світле майбутнє своєї вітчизни. Всі ці роки Компартія Канади — невтомний організатор боротьби трудящих за задоволення їх соціальних та економічних вимог, захист демократичних прав від зазіхань капіталістичних монополій.

Вірна принципам пролетарського інтернаціоналізму канадська Компартія незмінно виступає за згуртованість світового комуністичного руху на основі марксизму-ленінізму, рішуче викриває будь-які перекручення революційного вчення. Своєю активною боротьбою в ім'я торжества ідей наукового соціалізму, проти ревізіоністів і догматиків, послідовними виступами на захист принципів, записаних в історичних документах нарад представників комуністичних і робітничих партій 1957, 1960 і 1969 рр., Компартія Канади завоювала повагу міжнародного комуністичного руху. Про це свідчить, зокрема, нагородження Національного голови Комуністичної партії Канади, вірного сина канадського робітничого класу і видатного діяча міжнародного комуністичного руху тов. Тім Бака високою урядовою нагородою СРСР — орденом Жовтневої революції в день його 80-річчя.

Комуністична партія Канади була організована в червні 1921 р., коли ліві течії і групи створили Робітничу партію, що в 1924 р. прийняла назву Комуністичної партії Канади, створення якої привело до розпаду правого крила соціалістичного руху. Після легалізації в 1935 р. КПК розгорнула активну боротьбу проти фашизму та війни; у 1940 р. брала участь у створенні Канадського конгресу трудящих (ККТ), що об'єднав профспілки, створені за виробничим принципом.

У червні 1940 р. Компартія Канади була заборонена знову, тому що правлячі кола країни боялися її впливу на народні маси, а її керівники потрапили до в'язниць. Але після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР власті змушені були під натиском трудящих звільнити комуністів. Національна конференція, що відбулася в серпні 1943 р., відстоюючи своє право на легальність, відновила Компартію під назвою Робітничо-прогресивна партія Канади (РПП), що на XVI Національному з'їзді (жовтень 1959 р.) знову була перейменована в Комуністичну партію Канади.

Виступаючи з привітанням XXIV з'їзду КПРС, Генеральний секретар Компартії Канади тов. Уільям Каштан говорив: «Наша партія виникла із потреб робітничого класу в партії, заснованої на принципах наукового соціалізму. Вона виникла також і як наслідок впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції і відчула на собі її вплив»¹.

Канадський робітничий клас вітав перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і з перших же днів існування країни Рад став на її захист. Наприкінці 1918 р. на конференції Федерації праці провінції Альберта у прийнятому рішенні віталась Радянська влада, висловлювалась повна підтримка революцій в Росії і Німеччині. Протести шахтарів, залізничників, лісорубів, робітників інших галузей промисловості, великих організацій канадських фермерів проти участі Канади в імперіалістичній інтервенції у Росії привели до того, що значну частину військ так і не надіслали до нашої країни.

Виразником інтересів широких мас трудящих стала Компартія Канади. Вона провела значну роботу по мобілізації трудящих країни на подання допомоги СРСР після нападу гітлерівської Німеччини. Після війни комуністи висунули широку програму економічних і соціальних реформ для того, щоб обмежити всевладдя монополістичного капіталу, відстояти національну незалежність країни, відвернути наступ реакції і забезпечити проведення миролюбної зовнішньої політики. Комуністи Канади були організаторами і керівниками народного руху проти різних актів канадського уряду, розрахованих на перетворення Канади в молодшого партнера США, позбавленого економічної й політичної самостійності проти спроб правлячих кіл насадити у Канаді маккартизм і ліквідувати демократичні свободи².

З'їзд комуністів Канади, що відбувся у лютому 1949 р., ще рішучіше виступив проти загрози війни, закликав всі миролюбні сили до згуртування, щоб зірвати плани розв'язання нової світової війни. Комуністи були основною силою руху прихильників миру. У травні 1949 р. відбулась Всеканадська конференція прихильників миру, де була заснований постійний Канадський конгрес захисту миру.

Борці за мир вели наполегливу боротьбу проти участі Канади у корейській війні, зібрали під зверненням Всесвітньої Ради Миру про укладання Пакту Миру між п'ятьма великими державами понад 270 тис. підписів.

¹ «Правда», 7 квітня 1971 р.

² Л. К. и Ф. У. Парк. Анатомия большого бизнеса, М., 1964, стор. 13.

Велике значення для діяльності канадських комуністів, зростання впливу їх партії на маси мало прийняття на V з'їзді РПП у березні 1954 р. нової партійної програми — «Незалежність Канади і народний парламент. Шлях Канади до соціалізму», що передбачала встановлення в Канаді народно-демократичного ладу на основі єдиного фронту всіх демократичних сил країни, завоювання ними більшості в парламенті і створення народного уряду без участі монополістичного капіталу. У програмі висувалась також вимога ліквідації залежності Канади від США, знищення американських баз, проведення незалежної зовнішньої політики, заснованої на рівноправності всіх націй і розширенні економічних зв'язків з соціалістичними країнами.

З'їзд виступив також з чіткою програмою з національного питання, він вимагав визнання національних прав франко-канадців як самобутньої нації, що історично склалася. Також відзначалось, що «перемога демократичних принципів відкриє шлях для вільної і добровільної асоціації Французької Канади і Канади, що розмовляє англійською мовою, у федеральній державі, заснованій на певній національній рівності обох народів».

У 1956—1957 рр. Компартія Канади на чолі з генеральним секретарем Тім Бакком вела тяжку боротьбу з групою ревізіоністів і ліквідаторів, які намагалися ревізувати вчення Маркса, Енгельса, Леніна, відстояла марксистсько-ленінський прапор і чистоту марксизму-ленінізму. В 1962 р. Тім Бак, один з засновників Компартії Канади, видатний діяч канадського і міжнародного комуністичного і робітничого руху був обраний Головою Компартії Канади. Навколо нього згуртувалось міцне партійне ядро: покійний Леслі Морріс, Уільям Каштан (Генеральний секретар Компартії Канади з 1964 р.), Нельсон Кларк, Альфред Дюхерст, Сем Уолш (лідер Компартії Квебеку, створеної в 1965 р.), Брюс Мегнюсон, Норман Фрід, Стенлі Райерсон та ін.

Важливі стратегічні і тактичні положення були розроблені Компартією Канади у період між XVII (1962 р.) і XX (1969 р.) її з'їздами. В цей час була прийнята нова Програма, вироблені теоретичні положення і політика Компартії з найважливіших питань боротьби за демократію як складову частину боротьби за соціалізм, за незалежність країни і мир, за рівноправність двох канадських націй — франко-канадців і англо-канадців, про діяльність партії щодо активізації антимонополістичної боротьби робітничого класу і всіх трудящих країни.

Останніми роками Компартія Канади провела значну теоретичну роботу по дослідженню економічних і соціально-політичних процесів, тенденцій розвитку державно-монополістичного капіталізму в країні і науково-технічної революції, що почалася. Компартія прийшла до висновку, що в Канаді повністю склалися об'єктивні передумови для соціалізму і найкращим способом ліквідації всіх протиріч канадського імперіалізму було б встановлення диктатури пролетаріату. Але в умовах сучасної Канади підхід мас до корінних перетворень може бути зроблений лише шляхом безперервної боротьби за загальнодемократичні перехідні вимоги, що має вестися в два етапи. На першому комуністи вважають за необхідне добитися демократичного союзу всіх лівих сил країни, спрямованих на приборкання монополій. Другий етап має на меті завоювання соціалізму.

Розробляючи стратегію і тактику боротьби за соціалізм, комуністи Канади твердо стоять на ленінських позиціях. Вони чітко визначили на кожному етапі ворога і сили, що необхідно зосередити для його ізоляції і розгрому. Компартія визначила, що таким ворогом є канадо-американські монополії, необхідна боротьба одночасно проти американського панування і канадських монополій. В нині діючій Програмі «Шлях до соціалізму в Канаді» боротьба за демократію розглядається, як органічний елемент підготовки до соціалістичної революції.

Особливо важливі стратегічні і тактичні положення партії, її політики боротьби за демократію були розроблені на XVIII (1964 р.), XIX (1966 р.) і XX (1969 р.) з'їздах. Зокрема, XVIII партійний з'їзд Канади прийняв дуже важливий документ «За нову економічну політику Канади», спрямований на здійснення глибоких демократичних реформ відповідно до канадських умов ³.

Робітничий клас має опанувати апаратом управління і керівництва економікою, що склалася при системі державно-монополістичного капіталізму і підкорити його інтересам народу. Центральне місце в цій програмі посідає питання про роззброєння країни і конкретні пропозиції щодо розвитку мирної національної економіки ⁴.

Всі ці питання обговорювались і конкретизувались на XIX з'їзді партії (1966 р.) і знайшли повне відображення в його рішеннях.

Багаторічну діяльність партії узагальнив XX з'їзд (1969 р.), що виробив повну альтернативу державно-монополістичному капіталізму. В загальному вигляді демократичні структурні реформи викладені в політичній резолюції з'їзду як програма дій всіх лівих сил країни. В цій програмі партія запропонувала ряд заходів, спря-

³ "Viewpoint", vol. 1, N 1, april 1964, crop. 21—23.

⁴ "Viewpoint", vol. 1, N 7, april 1969.

мованих на проведення політики економічного росту, встановлення демократичного контролю, залучення профспілок і організацій фермерів до демократичної розробки перспективних планів і розширення заходів в галузі соціального забезпечення; прийняття погодженої програми наступу на злидні; демократизацію освіти і навчальних програм; проведення в масштабі всієї країни сільськогосподарської політики; прийняття нової канадської конституції, що базується на добровільному і рівноправному партнерстві двох канадських націй і гарантує здійснення незалежної зовнішньої політики на основі виходу Канади з усіх воєнних блоків.

Компартія Канади пильно стежить за сучасними суспільними процесами в країні, постійно узагальнює практику класової боротьби на основі марксистсько-ленінської теорії, залучаючи на свій бік трудящих, вона дає відсіч ревізіоністам, які заперечують керівну роль комуністичного авангарду⁵.

У Програмі, матеріалах і документах своїх партійних з'їздів Компартія Канади підкреслює, що перехід від демократичного етапу до соціалістичного відбудеться тим успішніше, чим активніше буде розгортатися масовий рух робітничого класу і всіх трудящих, всіляко підтримує й очолює страйковий рух, що розгортається в країні.

Своє 50-річчя Компартія Канади зустріла як невтомний борець за корінні інтереси трудящих мас, за єдність дій всіх демократичних і прогресивних сил країни, як вірний марксистсько-ленінський загін світового комуністичного руху.

Д. М. НАУМОВ

⁵ "Conventh — 1969", Toronto, 1969.

Г. І. КОТОВСЬКИЙ НА ФРОНТАХ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ

(До 90-річчя від дня народження)

візії Червоної Армії. Серед героїв громадянської війни одне з чільних місць займає видатний військовий діяч, командир кавалерійського корпусу Григорій Іванович Котовський.

Він народився 24 червня 1881 р. у м. Ганчешти (нині м. Котовське Молдавської РСР) у сім'ї заводського механіка. «Все своє дитинство,— згадував пізніше Григорій Іванович,— я проводив у заводських казармах, у робітників, і їх тяжке, кошмарне життя наклало на мою душу свою печать»¹.

1890 р. він вступив до Кишинівського реального училища, але не закінчив його. Згодом навчався в Кокорозинській сільськогосподарській школі, що готувала агрономів для великих поміщицьких господарств. Тут юнак вперше познайомився із змістом революційних прокламацій і розповів про них своїм товаришам. У цей період він почав виступати проти існуючих порядків.

У лютому 1905 р. його призвали до царської армії. Котовський служив у Костромському піхотному полку, що дислокувався у Житомирі. Під час першої буржуазно-демократичної революції Григорій Іванович був на боці тих, хто боровся проти царизму. В червні 1905 р. він утік з армії і повернувся у Бессарабію. В 1905—1915 рр. Григорій Іванович очолював збройні загони бессарабських батраків, які повставали проти гнобителів, за що декілька разів його арештовували. Тільки Лютнева революція звільнила Котовського з ув'язнення. Він добровільно виїхав на Румунський фронт і вже у листопаді 1917 р. брав участь у роботі з'їзду солдатських комітетів у м. Галаці (Румунія), де був обраний до складу армійського комітету. Котовський приєднався до фракції більшовиків і виконував її доручення.

1918 р. Григорій Іванович працював у більшовицькому підпіллі Одеси — добував дані про ворога, діставав зброю та кошти, організовував диверсії. В квітні 1919 р. Червона Армія підійшла до Одеси. Загін, очолюваний Котовським, брав участь у визволенні міста від інтервентів. 5 квітня 1919 р. в Одесі було відновлено Радянську владу.

Військово-окружний комісаріат доручив Котовському сформувати бойовий загін, який пізніше ввійшов до складу 44-го стрілецького полку 5-ї Української стрілецької дивізії.

¹ М. Тардов. Котовський, К., 1940, стор. 7.

Влітку 1919 р. Денікін захопив Катеринослав і почав просуватися по Дніпру на Київ. В цей же час на столицю України наступали білополяки і петлюрівські банди. Південна група 12-ї армії у складі трьох дивізій була змушена відходити на з'єднання з частинами радянських військ, що діяли в районі Житомира. Групу було розбито на три колони, і Котовський очолив одну з них. Здійснивши 400-кілометровий перехід, Південна група завдала нищівних ударів петлюрівцям. Колону, очолювану Григорієм Івановичем, і три бригади 45-ї стрілецької дивізії визволили Житомир. 18 вересня 1919 р. війська Південної групи з'єдналися з 44-ю стрілецькою дивізією Щорса на р. Гуйва (поблизу Житомира). За героїчний перехід всі частини були нагороджені почесними Прапорами революції, а Котовський — золотим годинником.

4 жовтня 1919 р. бригада Котовського одержала завдання замінити Інтернаціональний полк на ділянці с. Нова Гребля — Бородянка — Берестянка (на р. Здвиж) і підготувати плацдарм для наступу на Київ. У ніч на 7 жовтня відбулася жорстока сутичка з ворогом, про яку Григорій Іванович писав у спогадах: «Багато казкового, легендарного героїзму було проявлено в цю ніч як окремими героями, так і в цілому обома полками... Ніколи до цього і після цього, за весь час громадянської війни, мені не доводилося бачити такого запеклого бою, справді смертельної сутички»².

В грудні 1919 р. була сформована бригада під командуванням Котовського, що брала активну участь в остаточному розгромі денікінських військ, а згодом і білополяків. 30 січня 1920 р. вона разом з 402-м полком оволоділа м. Вознесенськ, а 7 лютого визволила Одесу і Тирасполь. В січні 1921 р. для боротьби з бандами Махна, Тютюнника, Антонова, які тероризували населення України, була створена ударна група під командуванням Котовського. До кінця 1921 р. з політичним бандитизмом на Україні було покінчено.

Григорій Іванович нагороджений трьома орденами Червоного Прапора та почесною революційною золотою зброєю.

В жовтні 1922 р. його призначено командиром 2-го кавалерійського корпусу. Заочно навчаючись на вищих академічних та стрілецько-тактичних курсах, він багато уваги приділяв політичній і бойовій підготовці бійців та командирів. Котовський брав активну участь в партійному та державному житті країни, обирався членом ЦВК СРСР, ВУЦВК і ЦВК Молдавії. 6 серпня 1925 р. куля підлого ворога обірвала життя вірного сина більшовицької партії, легендарного героя громадянської війни.

А. В. ЮРЧЕНКО

² Г. И. Котовский. Документы и материалы. Кишинев, 1956, стор. 112—113.

АЛЬБРЕХТ ДЮРЕР ТА УКРАЇНСЬКИЙ РЕНЕСАНС

(До 500-річчя від дня народження)

духовному житті цілої доби людства. Можна припустити, що для північної частини Європи діяльність Дюрера мала таке ж значення, як творчість Леонардо да Вінчі для Італії чи Франції.

Альбрехт Дюрер народився 21 травня 1471 р. в місті Нюрнберзі, славному своїми ремісничими та художніми традиціями. Час, у який випало жити і працювати художникові, був знаменний величезними внутрішніми потрясіннями: на зміну старому світові йшла нова, буржуазна епоха, що несла принципово відмінні світогляд та сприйняття дійсності. Митцеві довелося бути свідком Реформації, Селянської війни в Німеччині — подій, що підірвали в країні економічні, політичні та ідеологічні основи феодалізму, сповістивши прихід ери капіталістичного виробництва.

XVI століття — період тріумфального походу гуманістичної філософії. Замість середньовічної схоластики з її потягом до абстрактних ідей формувалося нове світосприйняття, яке у центрі уваги ставило людину — з усіма її життєвими потребами, імпульсами та протиріччями. Грандіозна переоцінка цінностей відбувалася і в мистецтві, що поступово відмовлялося від спроб зображення абстракцій, прагнучи до адекватного відтворення природи. У звичних біблійних та античних сюжетах художники шукали і знаходили цілком земну, часто побутову тематику. Герої давніх переказів чи міфів з'являлися на їх полотнах в одязі рицарів і городян, а в пейзажах, що правили за тло оповідних ситуацій, глядач без особливих труднощів пізнавав знайомі йому краєвиди.

Минуло 500 років від дня народження великого німецького художника епохи Ренесансу Альбрехта Дюрера — людини, котра лишила глибокий слід не тільки в світовому образотворчому мистецтві, а й

Альбрехт Дюрер був одним з найвизначніших представників нового, прогресивного мистецтва гуманізму. Він сучасник Еразма Роттердамського й Ульріха фон Гуттена, Меланхтона і Крота Рубіана, підтримував дружні зв'язки з видатним нюрнберзьким гуманістом Піркгеймером і був родичем типографа Кобургера — одного з ранніх адептів книгодрукування. Все це, звичайно, не могло не відбитися на світогляді митця, а відтак і на характері його творчості. Час вимагав робити пензлем і різцем ту ж справу, яку Лютер dokonував словом, а Томас Мюнцер мечем.

Визначний гуманіст належав до тих, хто рішуче ламав рамки численних феодальних «ойкумен», висуваючи натомість поняття «terragum orbis» — світу світів». Називаючи ім'я художника поруч з Леонардо да Вінчі, Ф. Енгельс зауважував: «Альбрехт Дюрер був живописцем, гравером, скульптором, архітектором і, крім того, винайшов систему фортифікації, що містила в собі деякі ідеї, які далеко пізніше були знов підхоплені Монталамбером і новітнім німецьким вченням про фортифікацію»¹.

Митець багато подорожував, двічі побував на «батьківщині мистецтва» — в Італії, відвідав Нідерланди, де нові художні принципи давно вже пробивали собі дорогу. Набуті враження і знання творчо впливали на уяву, розширювали кругозір гуманіста.

Спадщина А. Дюрера знайшла визнання далеко за межами його батьківщини, зокрема — й на Україні. XVI століття принесло нові віяння в найрізноманітніших сферах культури, спричинилося до цілого ряду сміливих пошуків та відкриттів і в Східній Європі. Звичайно, в основі цього процесу лежали насамперед соціальні причини — розклад феодального ладу, розвиток товарного виробництва, зародження і досить швидко зростання буржуазних відносин. Але поряд з тим неабияке значення мало й безпосереднє знайомство українських художників та учених з досягненнями європейського Ренесансу. Багато вихідців з України вчилися в західноєвропейських університетах, здобували там учені ступені та звання, а згодом ставали у себе на батьківщині провідниками передового світогляду, нових культурницьких течій.

Українська архітектура XVI — початку XVII ст. набувала дедалі виразніших рис італійського Відродження. Досить згадати такі відомі зразки нового стилю, як палаццо Бандінелі чи каплиця Кампіанів у Львові, замок в Бережанах тощо. Разом з тим українські зодчі враховували й творчий досвід німецької школи. Та чи не найбільше це стосується військових споруд, де фортифікаційні комплекси Дюрера знайшли своє втілення в мурованих замках Правобережжя. Зокрема, міські укріплення Кам'янець-Подільського мали саме «дюрерівські» башти — із скошеним перекритим парпетом.

Образотворче мистецтво — живопис і графіка — теж подекуди засвоювало набуток нідерландської та німецької шкіл. Але якщо наприкінці XVII — на початку XVIII ст. це вже мало характер прямого запозичення і копіювання чужих зразків (І. Руткович, розписи Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерського монастиря та ін.), то саме в XVI — на початку XVII ст. нове українське мистецтво було більш творчим й оригінальним. Знайомство з живописом і графікою школи Дюрера — Краха особливо позначилося на творах львівських майстрів. Порівняння, наприклад, славнозвісного портрета Гербурта із відомими портретами Лютера й Меланхтона, створеними Лукасом Крахом, не залишає сумніву щодо знайомства львівського митця з творчістю німецького художника. Сила пензля А. Дюрера позначилася і в ренесансових композиціях П'ятницького іконостасу, в реалістичних портретах львівського міщанства, навіть у чисто традиційних іконописних сюжетах. Вона проглядає в деяких мотивах знаменитого «Різдва» з с. Трушевичів (середина XVI ст.), «Страстей» з с. Багноватого.

В наведених зразках яскраво виступає характер творчого засвоєння традицій і принципів Відродження. Роботи, про які йдеться, цілком зберігають самобутній колорит давньоруського мистецтва — як у канонічному сюжеті, так і в побудові композиції, манері зображення тощо.

В творчості Дюрера та його українських послідовників приваблює не лише глибоке відчуття авторами ідей гуманізму, а й прагнення до такої інтерпретації стародавніх сюжетів, яка викликала б у глядача цілком життєві асоціації. В цій «заземленості», матеріалізації образу і полягає значення нового мистецтва: воно стає зрозумілим не тільки освіченим верствам суспільства, а й всякому іншому, хто допитливо дивиться на ці полотна. Відмовившись від беззастережного сприйняття чужоземних зразків, уникаючи їх вульгарного копіювання, українські художники черпали з творів Дюрера та представників його школи передові принципи нового мистецтва й, свідомо переробляючи їх, множили духовне багатство рідного народу, розвивали його високу національну культуру.

М. Ю. БРАЙЧЕНКО

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 326.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

«ПАМ'ЯТНИКИ УКРАЇНИ»

Третій рік видається журнал «Пам'ятники України» — орган Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. Він уже завоював цілком заслужену популярність серед широких кіл трудящих республіки. Різноманітний і цікавий матеріал знаходить читач на його сторінках.

Два роки, що минули, пройшли під знаком підготовки і проведення всенародного святкування 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Природно, що ленінська тематика посіла в журналі провідне місце. Так, у № 1-2 за 1969 рік вміщені матеріали науково-теоретичної конференції, що відбулася 7—8 травня 1969 р. в м. Києві на тему «В. І. Ленін і культурна спадщина», статті І. Дзеверіна «В. І. Ленін про роль культурної спадщини у формуванні і розвитку культури соціалістичного суспільства», В. Борщевського «В. І. Ленін про охорону історико-культурної спадщини» та ін. Номер другий (1970 р.) відкривається статтею «Ленінський план монументальної пропаганди», в якій розповідається, яке величезне значення надавав В. І. Ленін монументальній пропаганді — важливому засобу комуністичного виховання.

Значне місце в журналі займає розповідь про увічнення подвигу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Журнал публікує інформації про пам'ятники і меморіальні комплекси, присвячені визначним перемогам Радянської Армії під Харковом, у битві за Донбас, Севастополь, Київ, у Корсунь-Шевченківській битві, полеглим героям боїв за визволення української землі, безстрашним партизанам і підпільникам. Виділяються статті голови правління Київської міської організації Товариства К. Стецюк про роботу школярів Києва — юних охоронців пам'ятників, червоних слідопитів, які ведуть широкий пошук, розкривають ще невідомі сторінки оборони і визволення Києва; про увічнення героїв битви за визволення Закарпаття повідомляється в статті І. Хоменка (1970, № 2); про збереження пам'яті солдатів і офіцерів, які віддали своє життя в битвах на полях Кіровоградщини, Героїв Радянського Союзу — вихідців з Кіровоградщини, які прославилися у битвах з фашизмом на фронтах Вітчизняної війни, йдеться в статті Д. Ключенка (1970, № 4).

Численні матеріали, вміщені в журналі, розповідають про досягнення археологічної науки. Певний науковий інтерес становить замітка А. Карнабіди «Шлях до таємниць історії» (1970, № 6), В. Дяденка «Всеволодів Красний двір» (1970, № 3). Остання стаття дала змогу зрештою, встановити, що Всеволодів Красний двір був значним укріпленням городищем поблизу Видубецького монастиря.

Автори матеріалів пишуть про значення тих чи інших пам'яток та висловлюють свої думки про краще їх збереження. У статті О. Компан «Збереження і вивчення історико-культурних пам'ятників» (1969, № 1 2) говориться про необхідність збереження пам'ятників усіх епох, що треба приділити більше уваги реконструкції пам'ятників; О. Апанович, Я. Варанчук і О. Компан у статті «Місто столінь козацьке» (1970, № 3) розповідають про значення Чигиринна у визвольній боротьбі українського народу в XVII—XVIII ст., ставлять питання про оголошення його разом з селом Суботівом заповідником. Ніби доповнює цей матеріал замітка П. Жук «У рідний край закоханих». У статті «Палацово-паркові ансамблі — під охорону» (1970, № 4) І. Ігнаткін справедливо виступає проти перетворення Тростянецького, Сокиринського і Качанівського ансамблів у розважальний додаток туристського містечка.

В усіх номерах журналу вміщені матеріали, в яких розповідається або про вже відкриті пам'ятники, або про відкриття їх. Так, у другому номері (1970), даються фото пам'ятників Олексі Борканюку в с. Ясіня Рахівського району (Закарпаття) та Героя Радянського Союзу І. В. Філіпова на його могилі в Гречанах (Хмельницька обл.). У третьому номері (1970 р.) йдеться про відкриття у Києві пам'ятників видатним партійним і радянським діячам — Г. І. Петровському, С. В. Косіору, В. Я. Чубарю і в Чернігові Ю. М. Коцюбинському, а також про відкриття меморіалу «Молода гвардія» в Краснодарі.

Розширює наші знання про ленінську «Искру» замітка Г. Храбана (1970, № 1) про уманську підпільну друкарню, де друкувалася ця газета. В цьому ж номері вміщена стаття М. Ковальського про острозьку «Азбуку» (невідому до останнього часу

працю Івапа Федорова). Автор робить висновок, що Федоров — не лише видатний книгодрукар, але й просвітитель і гуманіст східно-слов'янських народів, один із піонерів передової педагогічної думки в нашій країні доби середньовіччя.

Добре робить журнал, що рецензує на своїх сторінках спеціальні праці. Так, у другому номері (1970 р.) вміщено рецензію В. Сарбея на книгу М. Куценка «Запоріжжя у бурях революції», письменника П. Загребельного на дві книги про мистецтво Київської Русі відомого українського вченого-мистецтвознавця Ю. С. Асеева.

Певну увагу приділено обміну досвідом роботи організації Товариства як у республіці, так і в міжреспубліканському масштабі. Так, у другому номері (1970 р.) вміщені відомості про досвід роботи організацій Товариства Херсонської і Хмельницької областей. Голова Ради грузинського республіканського товариства О. Тактакішвілі (1970, № 1) ділиться досвідом роботи по охороні та вивченню пам'ятників у Грузії. Член бюро пропаганди Всеросійського товариства охорони пам'ятників історії та культури І. Білоконь у статті «Виховання історією» (1970, № 3), розповідає про нові цікаві форми роботи в Російській Федерації. Він правильно відзначає, що виховання історією (патріотичне, естетичне, моральне) залишає глибокий слід у нашій свідомості, спроможне обдарувати людину непохитною внутрішньою силою і переконаністю.

Журнал ще молодий і, природно, в його роботі мають місце певні недоліки, які, слід сподіватись, будуть усунуті. Звертає увагу незначна кількість матеріалів про пам'ятники, в яких увічнена боротьба за владу Рад на Україні, меморіали, присвячені революційному рухові початку 20-х років XIX ст. У розповідях про окремі пам'ятники слід більше уваги приділяти історії їх створення. Серед рецензій, що публікуються на сторінках журналу, відсутні огляди історико-краєзнавчих та інших праць, де є матеріали про пам'ятники України. Слід також більше уваги приділяти народним музеям, яких зараз у республіці вже кілька тисяч, аналізувати їх експозиції, давати методичні поради щодо поліпшення їх роботи.

Л. В. ОЛІЙНИК, І. С. СЛАБЕЄВ

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

П. Ю. ШЕЛЕСТ.
ІДЕЇ ЛЕНІНА ПЕРЕМАГАЮТЬ.

Видавництво політичної літератури України,
К., 1971, 371 с.

Братні комуністичні і робітничі партії, прогресивне людство пишуться величчю творчих звершень радянського народу, запалюючими перспективами, що їх розкрили документи XXIV з'їзду КПРС. Вони високо оцінюють вклад нашої партії, радянського народу в загальну справу антиімперіалістичної боротьби, в розвиток світового революційного процесу. В усьому цьому втілюється вірність КПРС усіх її бойових загонів, в тому числі Комуністичної партії України, принципам марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму.

Нині по всій нашій неосаяжній країні розгорнулася робота по вивченню документів XXIV з'їзду КПРС. У втіленні в життя нового п'ятирічного плану партійної організації, трудящі України спираються на успіхи, досягнуті в минулому, на величезний досвід партії і радянського народу, нагромаджений у процесі побудови соціалізму та комунізму. Вивчення й популяризація історичного досвіду КПРС, у тому числі Компартії України, дає змогу краще осмислити основні тенденції розвитку нашого суспільства. Тому поява кожної нової праці про діяльність нашої партії привертає увагу широких кіл громадськості.

Нещодавно Видавництво політичної літератури України випустило книгу члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста «Ідеї Леніна перемагають». У ній вміщено доповіді, статті і промови П. Ю. Шелеста за період з 1964 по 1970 рр., які охоплюють широке коло питань політичного, економічного, культурного та ідейного життя Радянської України, узагальнюють досвід партійного керівництва господарським і культурним будівництвом, аналізують партійно-організаційну та ідеологічну роботу КП України в сучасних умовах.

Матеріали збірника — «Ленінізм — наш прапор і зброя», «Жовтець і творчість мас», «П'ятдесят років Радянської України», «Комуністичній партії України — п'ятдесят років» та ін. показують триумф ленінізму на українській землі, висвітлюють боротьбу українського народу за своє соціальне і національне визволення, досягнення УРСР в розвитку економіки, науки,

культури. Конкретні історичні факти відображають процес проникнення вчення Леніна в гущу народних мас України, показують роль вождя в розвитку революційного руху на Україні. Так сталося, що Володимир Ілліч не був на Україні, але він уважно стежив за розвитком революційних процесів, що тут відбувалися, розкрив перед робітничим класом, більшовицьким авангардом науково обгрунтовані оптимістичні перспективи, накреслив програму боротьби за революційне оновлення суспільства. «Вся історія боротьби українського народу за соціальне і національне визволення, за перемогу і утвердження Радянської влади,— зазначав П. Ю. Шелест,— нерозривно пов'язана з іменем Володимира Ілліча Леніна. Його могутній геній передбачив і визначив найважливіші проблеми економічного, суспільного, національного розвитку України, вказав українському народові шлях до нового вільного життя» (стор. 51).

Але складним і тернистим був шлях боротьби українського народу за встановлення і зміцнення Радянської влади, за побудову соціалізму. Техніко-економічна і культурна відсталість, розруха, багатокладність економіки, наявність дрібнобуржуазної стихії, гостра нестача кваліфікованих кадрів і коштів, відсутність досвіду будівництва нового життя, запеклий опір класових ворогів всередині країни і тиск ворожого капіталістичного оточення, розкольніцька діяльність троцькістів, правих опортуністів, націонал-ухильників та інших антипартійних течій і угруповань — ці та інші труднощі й перешкоди стояли перед КПРС, в тому числі перед КП України, трудящими республіки на шляху до перемоги соціалізму.

Великі і тяжкі випробування випали на долю всіх радянських народів у роки Великої Вітчизняної війни, коли народному господарству країни, зокрема нашої республіки було завдано величезної шкоди. Буржуазні «пророки» твердили, що для ліквідації наслідків війни в нашій країні необхідно буде 20—30 років. Але радянський народ виконав це завдання за 5 років.

Всесвітньо-історичні перемоги, здобуті радянським народом під керівництвом партії Леніна, створили необхідні передумови для переходу до розгорнутого будівництва комунізму. Радянська Україна, як і всі інші республіки Радянського Союзу, вступила в період будівництва комунізму в розквіті своїх творчих сил.

У рецензованій книзі всебічно розкриті джерела грандіозних звершень, досягнутих українським народом під зорею Радянської влади. Це — радянський суспільний і державний лад, народжений Великим Жовтнем, героїчна самовіддана праця робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції республіки, дружба народів нашої країни. Аналіз питань, пов'язаних з розвитком і зміцненням дружби народів нашої країни, дається у таких матеріалах збірника, як «Ленінський інтернаціональний прапор», «Наша дружба вічна», «Сила радянських народів в їх дружбі і єдності» та ін. У них йдеться про силу дружби радянських народів, про втілення в життя принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Український народ один з перших виступив за створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що став твердиною дружби, невичерпним джерелом прискорення розвитку продуктивних сил усіх республік нашої країни, могутнім оплотом їх захисту від посягань імперіалістичних агресорів. Торжество ленінізму на українській землі — результат невтомної, воістину титанічної діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу, яка виступає як організуюче ядро всієї нашої суспільної системи, як колективний розум усього радянського народу. У її ділах продовжують жити велика енергія і мудрість ленінського розуму.

Комуністи, весь український народ вбачають в КПРС свого мудрого вождя і мудро-го керівника.

У книзі П. Ю. Шелеста багато уваги приділено аналізу історичного шляху, пройденого Компартією України, узагальненню її досвіду на різних етапах суспільного розвитку. «Комуністи, всі трудящі республіки, — підкреслює П. Ю. Шелест, — ніколи не забудуть того, що саме червона Москва стала місцем народження Комуністичної партії України. Ми завжди пам'ятаємо і пишаємось тим, що робота Першого з'їзду проходила під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна...» (стор. 79).

З перших днів свого існування КП України веда неослабну боротьбу за втілення в життя ідей марксизму-ленінізму, рішуче виступаючи проти класових ворогів, керуючись у своїй діяльності генеральною лінією КПРС.

П. Ю. Шелест з наукових позицій розглядає форми партійного керівництва розвитком промисловості, будівництва, сільського господарства, транспорту, зв'язку, наводить численні приклади передовиків і новаторів виробництва, відомих діячів науки і культури, ставить конкретні завдання дальшого підвищення ефективності виробництва, його інтенсифікації, зростання продуктивності праці, поліпшення управління усіма ланками економіки, наводить численні приклади, які свідчать про батьківське піклування Комуністичної партії про розвиток радянської науки і культури.

У книзі аналізуються недоліки в нашій роботі, піддається критиці ряд партійних,

господарських, культурно-освітніх органів, установ, міністерств і відомств, вказуються шляхи до усунення недоліків. Сучасний етап у розвитку партії характеризується дальшим піднесенням рівня політичної і організаційної роботи, активізацією внутріпартійного життя, посиленням боездатності всіх її організацій, втіленням у практику ленінських норм партійного життя і принципів партійного керівництва. Про все це говориться в матеріалах: «Про завдання партійних організацій по дальшому поліпшенню організаторської роботи і перевірки виконання рішень партії і уряду», «Працювати ще краще, добиватися нових успіхів», «Партійну інформацію на рівень сучасних завдань». Інтереси партії і народу вимагають сміливішого висунування молодих працівників, правильного поєднання старих і молодих кадрів. Разом з тим дуже важливо, підкреслює П. Ю. Шелест, посилювати вимогливість до керівників, підвищувати їх відповідальність за доручену ділянку роботи.

Особливу увагу ЦК КПРС і ЦК КП України приділяють організаційно-політичному зміцненню та піднесенню бойовитості первинних партійних організацій, які є основою партії.

Удосконалюючи форми і методи партійно-організаційної роботи, КП України, як і партія в цілому, приділяє значну увагу формуванню комуністичної свідомості трудящих.

КПРС обґрунтувала необхідність посилення ідеологічної роботи на сучасному етапі історичного розвитку, що викликано рядом обставин внутрішнього і міжнародного порядку — переходом до комуністичного будівництва і загострення боротьби між комуністичною і буржуазною ідеологією на міжнародній арені.

КПРС, усі її бойові загони завжди дотримуються ленінських принципів партійності, класового підходу до характеру й тенденції ідеологічної боротьби, непримиренності до ідейних збочень. Вся ідейно-виховна робота має бути органічно пов'язана з життям, з практикою комуністичного будівництва. Саме з таких єдино вірних, ленінських позицій розглядаються різні аспекти, форми і засоби ідеологічної роботи КП України у рецензованій книзі. Важливе значення для посилення пропаганди марксизму-ленінізму відіграли документи нашої партії, присвячені 50-річчю Жовтня, 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. В них відбито розвиток теоретичної думки партії. Велика робота по пропаганді марксизму-ленінізму у республіці проведена в зв'язку з міжнародною Народою комуністичних і робітничих партій 1969 р., а також відзначенням 150-річчя від дня народження К. Маркса і Ф. Енгельса.

Партійні організації України домоглися поліпшення пропаганди ленінської теоретичної спадщини, вивчення трудящими республіки життя й діяльності В. І. Леніна.

Багато уваги у книзі приділено питанням поліпшення партійного керівництва діяль-

ністю комсомолу. У складі ВЛКСМ героїчний шлях пройшла ЛКСМУ, яка стала гідним спадкоємцем революційних і трудових звершень батьків.

Героїчна праця юнаків і дівчат Радянського Союзу, їх активна боротьба за торжество великої справи комунізму справляють величезний вплив на підростаюче покоління всієї планети. Знаючи це буржуазна пропаганда намагається будь-що дискредитувати радянську молодь, притупити її класову пильність. Даремні і нерозумні сподівання! В світі немає такої сили, яка б збила нашу славну комсомолію і молодь з єдиного правильного ленінського шляху. Водночас саме життя, потреби комуністичного будівництва вимагають посилення роботи з комсомольськими кадрами, молоддю, постійного поліпшення стилю і

методів партійного керівництва справою їх виховання. Необхідно постійно дбати про ідейне, класове загартування юнаків і дівчат, їх навчання, працю, побут, дозвілля. Важливо посилити роботу по трудовому, військово-патріотичному вихованню молоді.

У збірнику «Ідеї Леніна перемагають» зосереджується увага і на багатьох інших важливих питаннях партійного керівництва соціально-політичними, економічними процесами в республіці.

Він є цінним історико-партійним джерелом і допоможе пропагандистам, слухачам мережі партійної освіти, комуністам, широким колам трудящих в оволодінні марксистсько-ленінською теорією, у вивченні історії Комуністичної партії України.

В. І. Юрчук

НАРИСИ ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ,

вид-во «Прапор», Харків, 1970, 803 с.

Вихід «Нарисів історії Харківської обласної партійної організації» — значний вклад у висвітлення історії місцевих парт-організацій¹. У книзі показано шлях, який пройшли комуністи Харківщини з моменту виникнення робітничого руху і до наших днів. Вона написана на широкому фоні історії Української РСР і всієї країни, з використанням праць В. І. Леніна, рішень партійних з'їздів, конференцій, пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, архівних матеріалів, літератури і періодичної преси. Рецензована праця вдало побудована, складається з 19 розділів. Перші вісім охоплюють період від зародження соціал-демократичних груп до перемоги соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Харківщині, а наступні одинадцять — розкривають діяльність більшовиків Харківщини в роки громадянської війни, будівництва соціалізму, в період Великої Вітчизняної війни і післявоєнні роки.

Процес виникнення соціал-демократичних організацій розглядається у взаємозв'язку з соціально-економічним розвитком Харківщини, що допомагає визначити передумови виникнення робітничого руху, особливості формування пролетаріату. Це важливо не тільки для розуміння соціальної обумовленості виникнення соціал-демократичних організацій, їх діяльності, але й для викриття буржуазних фальсифікаторів, які намагаються довести штучність класової боротьби на Україні, заперечують зв'язок місцевого визвольного руху з загальноросійським.

Червоною ниткою проходить думка, що розвиток робітничого руху на Україні нерозривно пов'язаний з марксизмом. У Харкові ще 1886 р. виник центральний робітничий гурток (згодом — «Російська соціал-революційна група робітників»). В цей же час існував у місті гурток, що складався з інтелігентів. Революційні гуртки, що виникли в Ізюмі, Лозовій, Паньютині, наприкінці 80-х років, (стор. 18) були перехідними від народництва до марксизму.

Діяльність гуртків значно активізувалася під впливом петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», створеного і керованого В. І. Леніним. Соціал-демократичні організації Харкова почали керувати робітничими гуртками в паровозних та вагонних майстернях, на заводах Гельферіх-Саде, паровозобудівному, Пільстрема, Трепке. У серпні 1898 р. був створений Харківський комітет РСДРП. В основному інтелігентський за своїм складом, він з більшості питань займав опортуністичну позицію. Наприкінці 1900 — на початку 1901 р. тут паралельно виник «Союз боротьби за визволення робітничого класу». На численних матеріалах рецензована книга розкриває втілення в життя ленінських вказівок по зміцненню «головного штабу» харківських соціал-демократів, звільнення від помилкових позицій, показує роль О. Д. Цюрупи в цьому процесі.

Під впливом «Искры» ленінські ідеї дедалі більше оволодівали умами передових робітників Харкова. Вплив соціал-демократів на пролетаріат зростав. Навесні 1903 р. більшість діячів харківського комітету РСДРП було заарештовано, внаслідок чого керівництво комітетом повністю захопили опортуністичні елементи.

У монографії докладно розглядається створення та вплив більшовицької групи «Вперед» (січень 1905 р.). В результаті її діяльності в Харкові значно поживилася партійна робота, зріс авторитет більшовиків серед робітників. Бюро комітетів біль-

¹ Редакційна колегія: В. І. Астахов, С. З. Голиков, Ю. О. Складаров (відповідальний редактор), Г. М. Окладной, Я. П. Шаповал.

шості, створене за ініціативою В. І. Леніна для підготовки III з'їзду РСДРП відзначало, що під впливом групи «Вперед» політична й організаторська робота трудящих Харкова набагато поліпшилась (стор. 44).

У ході революції 1905—1907 рр. харківські комуністи-ленінці очолили боротьбу мас, викривали меншовицьку тактику, підготували маси до збройного повстання, керували ним. Привертають увагу сторінки, що характеризують допомогу В. І. Леніна харківським більшовикам. Постійний зв'язок з вождем революційного руху в Росії став джерелом сили та успіхів Харківської парторганізації як у першій буржуазно-демократичній революції 1905—1907 рр., так і в наступні роки.

Автори розкрили діяльність харківських більшовиків у роки реакції, нового революційного піднесення, в період першої світової війни і Лютневої революції. Характеризуючи нове революційне піднесення (1910—1914 рр.), вони розкривають особливості страйкового руху, вказують, на яких підприємствах провадилися виступи, скільки робітників брало в них участь.

VII і VIII розділи присвячені боротьбі більшовиків Харкова й Харківщини за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, за встановлення і зміщення Радянської влади. В них показана різнобічна діяльність комуністів у масах, їх боротьба з угодовцями, висока організованість, вірність ленінській стратегії і тактиці. Яскраво написані сторінки про завоювання більшовиками більшості в Радах, значення встановлення Радянської влади у Харкові для Донецького басейну і Криворіжжя взагалі та для боротьби з Центральною радою, з Каледіним зокрема.

Визначну роль відіграли більшовики Харкова в період іноземної інтервенції та громадянської війни. У Харкові було сформовано ряд полків, пролетарських військових загонів, а під час німецької окупації в місті діяли більшовики-підпільники. Після вигнання ворожих військ партійна організація Харкова приступила до виконання рішень VIII з'їзду партії, зокрема спрямованих на зміщення Червоної Армії. У місті був сформований один з піонерів бронетанкових сил Червоної Армії автобронедивізіон, у березні — Радянський Охтирський полк (стор. 269).

У монографії розповідається про діяльність більшовиків по організації боротьби з денікінщиною, польськими інтервентами, з Врангелем, про допомогу російського пролетаріату трудящим Харківщини.

Значне місце автори відвели питанням соціалістичного і комуністичного будівництва. Під керівництвом партії харківські більшовики очолили відбудову народного господарства, зруйнованого в роки першої світової і громадянської воєн та іноземної інтервенції. Вони очолювали політичну і трудову активність трудящих, що найяскравіше проявилася в комуністичних суботниках, недільниках, у проведенні виробничих нарад, у боротьбі за підвищення

продуктивності праці, зниження собівартості продукції. Харківські комуністи виявили організованість, діловитість у подоланні господарських і політичних труднощів, в боротьбі проти троцькістів, націоналістів.

Чудовим періодом в історії Харківської парторганізації були роки індустріалізації, підготовки до колективізації сільського господарства і створення колгоспного ладу. Про це все розповідається у XI—XIII розділах «Нарисів». В них показано особливості організаційної, партійно-політичної роботи комуністів Харкова серед трудящих по переборенню труднощів у розв'язанні завдань соціалістичного будівництва, їх боротьбу проти троцькістсько-зінов'євської антипартійної опозиції, діяльність парторганізації по реконструкції промисловості, кооперування сільського господарства. Яскраво написані сторінки про будівництво ХТЗ, турбогенераторного заводу, заводу «Поршень» та ін.

У «Нарисах» наводяться переконливі дані про зростання культури населення.

Серйозною перевіркою для партійної організації Харківщини була Велика Вітчизняна війна. Трудящі області під керівництвом Комуністичної партії внесли вагомий вклад у перемогу над сильним і підступним ворогом. З перших днів війни комуністи перевели промислові підприємства на випуск воєнної продукції, працювали на відповідальних ділянках на демонтажі устаткування і відвантаження його у східні райони країни. З 2 вересня по 20 жовтня 1941 р. з Харкова було відправлено 320 ешелонів з промисловим устаткуванням, 225 — з людьми, 56 — з госпіталями (стор. 538). З хвилюванням читаються сторінки про бойові дії підпільників-комуністів, партизанів, про бої частин Радянської Армії, які визволяли Харківщину від гітлерівців.

До відновлення народного господарства партійна організація приступила зразу ж після визволення території. У книзі наголошується на організаторській та ідеологічній роботі партійних організацій області в нових умовах, на їх діяльності по забезпеченню виконання завдань четвертої п'ятирічки. 1948 р. промисловість області досягла довоєнного рівня, працівники сільського господарства у 1949 р. освоїли усі посівні площі і добилися значних успіхів у тваринництві. Обсяг промислового виробництва в 1958 р. порівняно з 1913 р. зріс у 81 раз (стор. 662), а валовий збір зерна порівняно з 1953 р. збільшився на 89% (стор. 680).

Керуючись рішеннями XXI—XXIII з'їздів КПРС і КП України, комуністи Харківщини мобілізували трудящих на здійснення завдань комуністичного будівництва. Значну увагу вони приділяли прискоренню технічного прогресу, розвитку науки, новим починанням.

Рецензована праця має недоліки. Побіжно і скупо висвітлено діяльність більшовиків Харкова в період реакції. Слід було б ширше показати їх боротьбу з дрібнобур-

жуазними та буржуазно-націоналістичними партіями, причини внутрішнього розкладу й краху організацій цих партій на Харківщині.

На стор. 99 Ф. Баришников і М. Попов характеризуються як більшовики. Відомо, що вони в роки реакції були меншовиками. На стор. 126 сказано: «наприкінці грудня 1912 р. М. К. Муранов взяв участь у Кра-

ківській нараді членів ЦК РСДРП з місцевими партійними працівниками». Насправді ж він на цій нараді не був.

Всі ці зауваження не знижують наукової цінності монографії, вона послужить хорошим посібником у вихованні борців за перемогу комунізму в нашій країні.

Є. В. Дягилев,
С. А. Канавенко

И. ГРЕЧУХА.

СТРАНИЦЫ ДРУЖБЫ БЕЗЗАВЕТНОЙ

изд-во «Маяк», Одесса, 1970, 324 с.

Видана в 1970 р. книжка І. В. Гречухи «Страницы дружбы беззаветной» зайняла гідне місце серед тих історико-документальних творів, що правдиво і переконливо розповідають про історичну дружбу між радянським і чехословацьким народами. В ній, зокрема, розкрита та величезна робота, яка в передвоєнні та воєнні роки велася КПЧ по згуртуванні трудящих країни для боротьби з фашизмом. Показана картина нескінченних переслідувань комуністів, що їх організовував зрадницький уряд «другої республіки» разом з таємною поліцією гітлерівської Німеччини. В підписаній ними угоді прямо вказувалися спільні заходи боротьби «з політичними злочинцями». Однак репресії ні на день не спиняли опору — на початку вересня 1941 року за рішенням ЦК КПЧ було створено підпільний національний комітет для організації загального страйку всього населення... Багатий фактичний матеріал книжки засвідчує і те, в яких важких умовах вели боротьбу з окупантами словацькі комуністи, а після Мюнхена — ще й із зрадниками народу Тісо і Туко.

Автор послідовно показує, як під впливом комуністів солдати-словаки відмовлялися проливати кров за інтереси фашизму і словацької буржуазії, в різних районах окупованої радянської землі поодиноки та цілими групами переходили на бік партизанів, підпільників і разом з ними вели боротьбу проти загарбників. Ще в серпні 1941 р. уряд Тісо змушений був повернути на батьківщину понад 35 тисяч солдатів як «неблагонадійних». І. Гречуха наводить численні дані про участь словаків у партизанському русі на території Радянського Союзу. Перед читачем проходять подвиги Героя Радянського Союзу Штефана Тучека, національного героя Чехословаччини та Героя Радянського Союзу Яна Налепки й багатьох інших.

Великий інтерес становить третій розділ книги «В Одеському підпіллі», в якому розповідається про зв'язки чехословацьких інтернаціоналістів з підпільниками міста-героя. Там, у період окупації, не припинялася партизанська боротьба в каткомбах, що їх фашисти назвали «підземною фортецею». Словаки і чехи Павло Пастуха, Михайло Кончіти, Павло Гайдучко, Ян Крошлан, Людвіг Лаучик та цілий ряд інших стали вірними побратимами одеських партизанів. Після звільнення Одеси від гітлерівців (квітень 1944 р.), 166 чоловік вступили до 1-ої Чехословацької бригади під командуванням Людвіка Свободи.

В четвертому розділі книги докладно висвітлюється, як при допомозі Московського центру КПЧ у 1943 році був створений Центральний Комітет Компартії Словаччини, що об'єднав демократичні сили краю та очолив підготовку національного повстання в серпні 1944 р.

В книзі широко показано, яку дійову допомогу надавав повсталим Радянський Союз. Для них було організовано поставку зброї, боеприпасів, медикаментів, спорядження та продовольства. В рядах повстанців мужньо боролися радянські партизанські з'єднання та загони, якими командували П. О. Величко, О. С. Єгоров, І. Д. Діброва, М. О. Мельничук та інші. Триумфом інтернаціоналізму назвав Перший секретар ЦК Компартії Чехословаччини Г. Гусак визвольну місію Радянської Армії у Чехословаччині.

Незважаючи на те, що в книжці І. В. Гречухи подекуди трапляються не зовсім чітко відшліфовані думки, є окремі розбіжності у фактах тощо, в ній читач віднайде багато для себе корисного. Зібрані автором матеріали стверджують необхідність постійно високої політичної пильності та далекоглядності. Дослідження є вкладом у справу патріотичного й інтернаціонального виховання радянських людей та особливо молоді.

П. І. Денисенко

Л. І. ТКАЧОВА.
РАДЯНСЬКА АРМІЯ —
УКРАЇНСЬКОМУ НАРОДОВІ.

К., вид-во «Наукова думка», 1971, 164 с.

В багатьох працях останніх років, присвячених різним періодам історії Радянської держави і її Збройних Сил, розкриваються соціально-економічні, політичні та ідеологічні основи нерозривної єдності армії і народу, єдності, що особливо виявилася в роки війни з фашистською Німеччиною. І коли на сьогодні література досить добре висвітлює допомогу трудящих фронтам, то, навпаки, про всебічну участь наших воїнів у житті країни сказала ще мало. Монографія Л. І. Ткачової «Радянська Армія — українському народові» є першою книжкою, що присвячена порушеному нами питанню.

Проводячи дослідження в цьому напрямку, автор опрацьовує численні архівні документи, які переконливо засвідчують роль командування, військових політорганів і партійних організацій у відновленні радянської влади на визволеній території, у відбудові народного господарства України.

В праці широко висвітлюються аспекти тієї великої ідеологічної роботи, якою армійські пропагандисти охоплювали населення, називаються різноманітні засоби роз'яснення й агітації.

Більша частина книжки присвячена розповіді про вклад Радянської Армії у відродження економіки республіки. Це праця інженерно-саперних, залізничних, військово-дорожніх та інших частин, які разом з місцевими жителями піднімали з руїн промислові об'єкти, налагоджували міське і сільське господарство, транспорт і зв'язок. Так, оповідаючи про участь бійців 1-го Українського фронту в посівній кампанії 1944 р., Л. І. Ткачова показує ту широку допомогу трудівникам села, що їй подавали військові підрозділи живою силою, технікою, паливом, ремонтними засобами тощо. Крім того, населення одержувало відбиті у ворога машини, худобу, зерно та предмети першої необхідності. Свої твердження автор ілюструє цікавим

фактичним матеріалом, обґрунтовує переконливими доказами, хоча тут, доречно було б зауважити, можна посперечатися не лише на архіви, а й на праці інших дослідників, перш за все А. І. Вербила.

Грунтовно висвітлена в книжці картина участі наших бійців у розгортанні діяльності закладів культури й охорони здоров'я. Викликають неабиякий інтерес відомості про відновлення шкіл, рятування матеріальних та духовних цінностей народу, про заходи військово-медичних працівників по ліквідації вогнищ епідемізацій.

Допомогу Радянської Армії трудящим України у відродженні їх економіки та культури автор показує як невід'ємну частину цілого комплексу заходів партії та уряду, спрямованих на забезпечення монолітної єдності багатонаціонального народу СРСР і його Збройних Сил з метою вирішення найактуальніших воєнно-господарських та суспільно-політичних завдань.

Викладений у монографії матеріал вдало проілюстрований, головним чином, маловідомими фотодокументами. Книга також містить короткий історіографічний огляд, якому, правда, зрідка не вистачає чіткого тематичного цілеспрямовання.

Л. І. Ткачовій слід закинути і в деяких неточностях. Так, на стор. 94 повідомляється, що в районі Києва міст через Дніпро було зведено довжиною 1216 метрів протягом 9 днів. Звідси — за добу прокладали 135 метрів, автор тимчасом твердить, що 81,5 (тут до однієї споруди віднесено дані будівництва двох мостів — автотракторного й залізничного).

Джерела, що були в розпорядженні автора, не скрізь дозволили їй зробити цифрові узагальнення по республіці. Деякі із заторкнутих питань — зокрема про форми і методи зв'язку армії з місцевими радянськими та партійними організаціями — ще потребують свого дальшого дослідження. Однак поряд з цим монографія Л. І. Ткачової є суттєвим внеском у розробку однієї з маловивчених тем історії Великої Вітчизняної війни і, безсумнівно, принесе користь не лише науковцям та педагогам, а й широкому колу читачів.

С. М. Кириченко

ОДЕССКАЯ ОБЛАСТЬ В ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ
1941—1945 гг.

Документы и материалы,

изд-во «Маяк», Одесса, 1970, с. 385

Поруч з іншими почесне місце на книжковій полиці займе рецензована праця. Про місто-герой Одесу написано вже чимало. Але названа книжка являє виключну цінність — документи, матеріали тих незабутніх часів дають можливість ще раз

згадати (і в цьому є необхідність) про боротьбу з фашизмом, глибше пережити радощі та невдачі, відчувати шастя перемоги над німецькими загарбниками.

Напад «підлого їди і гада» (документ 46) на нашу країну обурив одеситів, як і весь радянський народ. Із збірника читач дізнається, що вже в перші місяці війни на захист рідної Батьківщини пішло більше 155 тисяч мешканців міста та області. Серед них — майже 12 тисяч членів і кандидатів більшовицької партії, близько 73 тисяч комсомольців, які стояли в авангарді трудівників заводів і фабрик, колгоспів і

радгоспів. Про їх незабутні і славні справи свідчать наведені документи.

5 серпня 1941 р. почалась героїчна оборона Одеси. Автори на яскравих матеріалах показують мужність радянських людей, яку вони проявляли щодня, щогодини, захищаючи великий економічний, культурний центр, морський порт.

У кожному розділі праці, а їх всього три, розповідається про бойові і трудові будні воєнних років: виробництво зброї і боеприпасів, будівництво укріплень, пошиття одягу для бійців, заготівля продовольства, організація партизанських груп і підпілля. На документах збірника ще раз переконуємося в тому, що народ і партія — єдині, народ вірив своїй партії, йшов за нею і переміг ворога людства — німецький фашизм.

Інтерес становить розділ «Фашистський окупаційний режим. Боротьба трудящих проти німецько-румунських загарбників» — найбільший за обсягом. У ньому вміщено 103 документи. Один з них всебічно розкриває звірячий характер фашистських окупантів, їхні злочинства на Одещині. Грабіжники, кати-кровопивці під загрозою смерті намагались заборонити радянським людям навіть думати (документ 92).

«До зброї, товариші! До зброї і грізної помсти ворогові! Будемо битися до того часу, поки ворог не буде до кінця знищений і стертий з лиця землі. Вперед, за нашу перемогу! За Батьківщину!» — такими словами закінчувався заклик Одеського обкому КП(б)У і Одеської обласної Ради депутатів трудящих до всіх громадян міс-

та і області від 15 жовтня 1941 р. (документ 107).

Одеський підпільний обком партії направляв діяльність людей — комуністів і безпартійних активістів — на здійснення диверсійних завдань: зрив ремонту суден, роботи транспорту, вихід із строю обладнання, псування продукції та інше — від чого, в значній мірі, залежала в цілому перемога над ворогом.

Народні месники знищили понад п'ять тисяч ворожих солдатів і офіцерів, майже 200 зрадників Радянської Вітчизни, організували 27 аварій військових ешелонів, зірвали 16 залізничних і шосейних мостів, спасли від німецького рабства майже 20 тисяч радянських громадян (документ 185).

У заключному розділі — «Звільнення області Червоною Армією. Початок відбудови народного господарства» зібрано цікавий матеріал про самовіддану працю робітників, колгоспників, інтелігенції по відбудові промисловості, сільського господарства, культури. Багато документів розповідають про велику братерську допомогу народів СРСР, розкривають вирішальну роль партійних організацій у справі відновлення народного господарства області.

Таким чином, документи і матеріали збірника, який рецензується, свідчать про те, що трудящі Одещини, як і весь радянський народ, під керівництвом Комуністичної партії внесли гідний вклад у перемогу над фашистськими загарбниками. Ця колективна праця — цінний посібник для агітаторів і пропагандистів. Історики Одеси зробили потрібну і хорошу справу.

І. О. Литвах

ГЕРОІ ОСВОБОЖДЕНИЯ ПРИКАРПАТЬЯ,

изд-во «Карпаты», Ужгород, 1970, 224 с.

Минуло більше чверті століття, як відгрімилі останні залпи війни. Але радянський народ ніколи не забуде героїчного подвигу своїх славних синів. Минулого року вийшла з друку змістовна книга «Герої визволення Прикарпаття» (до 25-річчя перемоги над фашистською Німеччиною), присвячена воїнам Радянської Армії. Для її написання колектив авторів використав широку джерельну базу — документальні матеріали партійного, обласного архівів та Міністерства оборони СРСР.

На сторінках збірника виступають партійні працівники, дослідники, журналісти, воєначальники — Маршал Радянського Союзу, Герой Радянського Союзу А. А. Гречко, колишній командуючий 18-ю армією 1-го та 4-го Українських фронтів, генерал-лейтенант у відставці Є. П. Журавльов, командир 18-го гвардійського Станіславсько-Будапештського Червонопрапорного стрі-

лецького корпусу генерал-лейтенант у відставці, Герой Радянського Союзу І. М. Афонін та інші.

Колектив авторів змалював хвилюючі картини героїзму та відваги радянських воїнів, партизанів, підпільників, які визволяли Прикарпаття від німецьких загарбників. Зразки мужності тут виявили з'єднання та частини 1-ої гвардійської танкової армії на чолі з генерал-полковником М. Є. Катковим, 38-ої армії з генерал-полковником К. С. Москаленком, 1-ої гвардійської армії з генерал-полковником А. А. Гречком, 18-ої армії, начальником Політвідділу якої був Л. І. Брежнев та інші підрозділи.

З великим інтересом читач ознайомиться з бойовими діями радянських танкістів і льотчиків, дізнається, що в районі Станіслава й Львова громив ворога Г. Т. Береговий (нині Заслужений льотчик-випробувач СРСР, льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу), а в районі Прикарпаття завдав таранного удару по фашистському «Юнкерсу» комсомолець Л. Бутелін. Сміливі дії льотчиків і тан-

кістів високо оцінила Батьківщина: багатом було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

На території Прикарпаття активно діяло партизанське з'єднання на чолі з двічі Героем Радянського Союзу генерал-майором С. А. Ковпаком. Майже за чотири місяці славнозвісного рейду воно знищило 5 тис. ворожих солдатів та офіцерів, пустило під укіс 12 ешелонів, пошкодило 14 паровозів, 90 вагонів, 170 автомашин, 10 танків і бронемашин, зруйнувало 32 нафтових вишки та ін.

У книзі розповідається, як на прикарпатській землі розгоралося полум'я народного опору ненависному ворогу. Антифашистську боротьбу очолювали Станіславський підпільний обком КП(б)У на чолі з Ю. С. Безкровним, Заболотівська комуністична підпільна організація на чолі з І. І. Голубцовим, Косівська підпільна антифашистська група М. Ф. Кішука та ін. Близько 5 тис. патріотів брали участь в опорі. Більше ніж 900 днів і ночей вони знаходилися в підпіллі, але ніщо не змогло

зломити їх залізної волі до бажаної перемоги над ворогом.

У додатках рецензованої книги вміщені окремі накази Верховного Головнокомандуючого, зв'язані з визволенням міст Прикарпаття, накази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження з'єднань і частин Радянської Армії орденами і медалями.

Книга містить цікаві ілюстрації. Великий інтерес, наприклад, викликають фото, на якому зображено виступ начальника політвідділу 18-ої армії Л. І. Брежнєва, фотографія комісара партизанського з'єднання Героя Радянського Союзу генерал-майора С. В. Руднєва з сином Радиком та багато ін.

Збірник має й деякі вади. Бажано було б помістити іменний та географічний покажчики, дати карту-схему Карпатського рейду. В цілому ж він є цінним доробком колективу авторів. Його з великим інтересом прочитають не тільки історики, а й всі, хто цікавиться Великою Вітчизняною війною.

В. Г. Кравченко

**І. ГРАНЧАК, М. ЛЕБОВИЧ.
НЕЗГАСНИЙ ФАКЕЛ ЛЕНІНІЗМУ
(ЛЕНІН І УГОРЩИНА),**

вид-во «Карпати», Ужгород, 1970, с. 143

Питання революційно-визвольної боротьби трудящих Угорщини, що розгорнулася під впливом ідей Великого Жовтня і 21 березня 1919 року завершилася встановленням Радянської влади, вже привертало й привертає знову увагу як угорських, так і радянських істориків. Певним внеском у вивчення цієї актуальної проблеми є праця І. Гранчака і М. Лебовича, що вийшла з друку у 1970 р. Одним із головних питань, що розглядаються в ній, є питання про проникнення ленінських ідей в Угорщину. На сторінках книжки наводяться окремі відгуки соціал-демократичної та ліберальної преси про діяльність В. І. Леніна, російської партії більшовиків уже на зорі ХХ століття. Факти, які містяться на сторінках книги, свідчать про те, що В. І. Ленін цікавився соціально-економічними відносинами, політичним становищем трудящих Угорщини.

Все більшого поширення ідеї В. І. Леніна стали набирати в Угорщині після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії. Численні факти, почерпнуті з радянських і угорських архівів, періодичних видань та інших джерел, що приводяться в книжці, яскраво і переконливо говорять про міжнародне значення всепермагаючого вчення Леніна. Натхненні ідеями Ілліча, Великого Жовтня робітничий клас, трудяще селянство Угорської Республіки піднялись під керівництвом комуністів на рішучу боротьбу за

повалення влади капіталу і перемогу диктатури пролетаріату. Пліч-о-пліч в цій боротьбі йшли також і трудящі Закарпаття.

Велика увага приділяється також питанням революційної діяльності угорських інтернаціоналістів, які відіграли важливу роль у поширенні ідей більшовицької партії та Радянської влади. В. І. Ленін проявляв постійну турботу про угорський народ, подавав допомогу кращим його синам і дочкам, що вели мужню боротьбу за встановлення та зміцнення Радянської влади в загонах і полках інтернаціоналістів. Все це викликало величезну любов трудящих Угорщини до геніального теоретика і стратега пролетарської революції. «Ім'я В. І. Леніна, — як зазначають автори книги, — стало прапором боротьби трудящих Угорщини за соціалістичні перетворення і збереження завоювань пролетарської революції. Любов до В. І. Леніна як вождя міжнародного пролетаріату була яскраво продемонстрована під час святкування Першого травня 1919 року. Так, у Будапешті будинки, площі були прикрашені портретами геніальних вождів пролетаріату К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. На транспарантах демонстрантів був написаний поряд з іншими заклик: «Хай живе Ленін — вождь міжнародного пролетаріату!» (стор. 64).

Велику допомогу подавав В. І. Ленін угорським комуністам у їх складній боротьбі проти білого терору, що панував у країні після придушення Радянської влади і встановлення фашистської диктатури Хорті.

Вождь світового пролетаріату приділяв велику увагу узагальненню досвіду бо-

ротьби за перемогу влади трудящих і діяльності Радянської влади в Угорщині, що мала важливе значення для міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Ленінська теоретична спадщина мала великий вплив на згуртування трудящих Угорської республіки в революційній боротьбі 20—30-х років. У праці показано, як угорські комуністи у важких умовах хортистського терору, переборюючи труднощі, вивчали невичерпну ленінську спадщину, поширювали твори Ілліча.

Останні сторінки роботи присвячені розповіді про досягнення угорського народу за 25 років народної влади, розвитку братерських зв'язків з СРСР. Успіхи трудящих Угорської Народної Республіки, як і інших соціалістичних країн, є яскравим свідченням торжества ленінських ідей.

Оцінюючи в цілому позитивно книжку І. Гранчака і М. Лебовича, хотілось би

висловити й деякі побажання, звернути увагу на окремі вади.

Перш за все у авторському доробку доцільно було б розповісти про інтернаціоналізм угорських комуністів, особливо на початку 20-х років, зв'язки керівників комуністичного руху республіки з комуністами Радянської України; чомусь умовчали автори про видання творів В. І. Леніна в УНР, бажано було б також дати більше ленінських документів. Дивує і відсутність змісту книги.

Однак це не знижує загального рівня праці. Вона написана хорошою мовою і, безумовно, стане в пригоді вчителям історії, суспільствознавства, студентам, пропагандистам і агітаторам. Її з інтересом прочитає кожний, хто цікавиться історією міжнародного комуністичного і робітничого руху та братнього угорського народу.

М. В. Троян,
О. В. Хланта

ZYGMUNT LUKAWSKI.
POLACY W ROSYJSKIM RUCHU
SOCJAŁDEMOKRATYCZNYM W LATACH
1883—1893,
Kraków, 1970, s. 149.

ЗИГМУНТ ЛУКАВСЬКИЙ. ПОЛЯКИ
В РОСІЙСЬКОМУ СОЦІАЛ-
ДЕМОКРАТИЧНОМУ РУСІ
1883—1893 рр.,
Краків, 1970, 149 с.

Вийшло в світ цінне дослідження відомого польського історика Зигмунта Лукавського про роль поляків-революціонерів у російському соціал-демократичному русі 1883—1893 рр. Передусім відмітимо, що тема ця ще надто мало розроблена в історичній літературі і, розкриваючи її, автор певною мірою взявся піднімати цілину. Дослідник опрацював величезний гідний подиву і вдячності обсяг літератури та джерел як Польської Народної Республіки, так і Радянського Союзу, порівняв й узагальнив численні факти, наведені в спогадах учасників подій. Це дало можливість ґрунтовно показати роль революціонерів-поляків у соціал-демократичних організаціях Петербурга, Москви, Вільнюса, Києва, Харкова, Одеси, Тарту і Риги. А дослідженню участі польських революціонерів у поширенні в Росії прогресивної літератури та впливу соціалістичної польської літератури на російський революційний рух він присвятив два спеціальних розділи книги.

З. Лукавський виходив з того, що в 1883—1893 рр. робітничий рух у Польщі стояв на дещо вищому рівні, ніж у Росії, що оригінальна польська соціалістична лі-

тература, зокрема науково-популярна, була тоді багатшою за російську, що підневільне становище польської нації зумовлювало появу з її середовища відносно більшого проценту революційно й опозиційно настрйоених діячів. Ці посилки історично й логічно правильні. Так, найбільшим виявом робітничого руху в Росії 1883—1893 рр. був страйк 8 тисяч робітників Морозовської мануфактури в Орехово-Зуєві (1885 р.), а в Польщі (1892 р.) вже мав місце загальний страйк робітників 23 лодзінських фабрик, де страйкувало кілька десятків тисяч чоловік. У Польщі вже в 1882 р. утворилася перша політична партія робітничого класу (Великий Пролетаріат), яка, незважаючи на свої народовольські передсуди, внесла в робітничий рух країни основні принципи марксистської ідеології. Польські революціонери зуміли налагодити випуск соціалістичних газет „Proletariat”, „Przedświt”, „Walka klas”, видали брошуру Шимона Дікштейна «Хто чим живе», яку В. І. Ленін пізніше назве «старою, але хорошою», й ряд праць Едварда Абрамовського, що перекладалися на російську мову, переливалися та масово поширювалися серед польських і російських робітників.

Відомо, польські трудящі, крім соціального гноблення, зазнавали ще й національних утисків з боку російського царизму і це не могло не стати додатковим джерелом їх революційної активності, однак З. Лукавському тут треба було заакцентувати, що польський робітничий рух ішов попереду саме на початковому етапі економічної класової боротьби. Коли ж остання почала переростати в загальнокласову політичну боротьбу, то повною мірою виявилися невичерпні революційні сили російсько-українського пролетаріату, тоді його гегемонія в загально-

сійському (і навіть всесвітньому) масштабі визначилася зовсім конкретно. В 1895—1917 рр. РСДРП (а саме більшовики та її вождь В. І. Ленін) була найбільш послідовною, рішучою, інтернаціоналістською і творчою революційною марксистською силою.

Цілком правильно автор розглядає польський робітничий рух 80—90-х років як складову частину загальноросійського визвольного руху. У своїй праці він розкрив не лише їх організаційні контакти, але, певною мірою, і взаємовплив. Дослідження автора — чималий внесок в історію підготовчого періоду створення РСДРП. Так, автор переконливо довів, що брусневська соціал-демократична організація виникла вже в 1887 році, а не в 1888—1889 роках, як досі вважають ще декотрі з дослідників; що керівну роль в організації спочатку відігравали Гурій Петровський і Василь Іванов, поляки Габріель Родзевич, Болеслав Лелевель, а в короткий час після заарештування Петровського в ній чисельно переважали поляки. В 1889 р., коли в організацію вступають нові члени — переважно росіяни, керівництво остаточно перейшло до Бруснева, значно поживилася й пропаганда серед робітників. Автор показав, що Петровський свого часу був тісно зв'язаний з організаціями Благоєва і Точиського і персоніфікував собою спадкоємність цих груп, а також групи Бруснева.

Можна погодитися з доказами автора, що Бруснев, виїжджаючи влітку 1891 р. з Петербурга, передав представництво інтелігентського гуртка в центральному робітничому не М. С. Ольмінському, а Вацлаву Цивінському, котрий майже два роки діяльно працював у петербурзьких робітничих гуртках. Доведено, що Бруснев зв'язався з московським революційним гуртком через Болеслава Квятковського, що ще раз підтверджує зв'язки між москвичами і Варшавою. Рельєфно показана діяльність польських соціал-демократів Лелевеля, Родзевича, Цивінського, Селіцького, те, що С. Радченко і Я. Пономарьов були зв'язуючою ланкою між організацією Бруснева та «Союзом боротьби за визволення робітничого класу». Розкрито контакти польських марксистів з діячами України — в Києві, Харкові, Одесі. Показано, що в Києві паралельно існували російська і польські соціалістичні групи, які співробітничали з 1894 р., а в 1897 р. — на базі їх об'єднання — виник Київський Союз боротьби за визволення робітничого класу.

Та напевно чи можна погодитися з твердженням автора (стор. 135) про те, що польські соціал-демократи 1883—1893 рр. діяли серед російських робітників Петербурга, Москви та інших міст саме тому, що вбачали в російському пролетаріатові силу, яка може скинути царизм і тим самим забезпечити незалежність Польщі. Це твердження є цілком правильне щодо 60—70-х років для польських революціоне-

рів-демократів і «червоних» взагалі з тією лиш поправкою, що тоді силою, здатною повалити царизм і т. п., вважали різночинну інтелігенцію, наприклад «Землю і волю» 60-х років) та селянство. В 1883—1893 рр. цю думку відстоювали лише майбутні діячі націоналістичної ППС. Польські ж соціал-демократи-марксисти вже тоді були пройняті пролетарським інтернаціоналізмом і, прагнучи забезпечити незалежність Польщі, водночас боролися за визволення від соціального гніту робітників Польщі й Росії, за їх міцний революційний союз. Це вже не була та дрібнобуржуазна народницька позиція, що обмежувалася твердженням «робітничий клас потрібний для революції та відновлення Польщі», а набагато ширший і змістовніший лозунг: революція необхідна робітничому класові обох країн. На жаль, цей інтернаціоналістський аспект у наведеному судженні автора відсутній.

Невдало зображено постать польського соціал-демократа Лео Йогіхеса. Незмірно об'єктивнішими й ближчими до істини є автори багатотомної історії КПРС, котрі (т. I, стор. 143) пишуть: «В 1887 році у Вільно зусиллями Лео Йогіхеса (Яна Тишки), Вацлава Селіцького і Тимофія Копельзона було створено марксистську групу, тісно зв'язану з соціал-демократичними групами Варшави та революційними гуртками інших міст».

Автор має цілковиту рацію, коли твердить, що В. Селіцький був одним з перших марксистів у Вільно. Але неправильно називає «програмою-мінімум» (при відсутності будь-якого натяку на «програму-максимум») вимоги Селіцького скоротити робочий день та підвищити заробітну платню робітників. Притому З. Лукавський додає, що Селіцький «не дуже піклувався за те, як ці вимоги пов'язані з теорією соціалізму», але водночас зазначає: «З одного боку вони зміцнюють почуття солідарності серед робітничих мас, а з другого — матимуть підтримку ліберальної опозиції» (стор. 67). Насправді ця програма Селіцького відбивала лише початковий етап економічної боротьби робітників Польщі і Західного краю, яка ще недорозвинулася до політичної загально-класової пролетарської боротьби. Можна з певністю сказати: як програма (без слова «мінімум») Селіцького, так і брошури Грабського чи Абрамовського випереджали майбутній економізм, але з тією важливою відміною, що вони в 1887—1892 рр. відповідали об'єктивному становищу робітничого руху. Економісти ж 90-х рр. і початку XX століття відволікали робітничий клас від нарізної політичної боротьби.

Проте, незважаючи на згадані недоліки, праця Зигмунта Лукавського є значним внеском в історію початкового етапу розвитку РСДРП і соціал-демократії Польщі та Литви.

Хроніка та інформація

ЗАСІДАННЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ КООРДИНАЦІЙНОЇ РАДИ З ПРОБЛЕМИ «ІСТОРІЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ТА КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА В УРСР»

9 квітня 1971 р. у залі засідань Інституту історії АН УРСР відбулося розширене засідання Республіканської координаційної ради з проблеми «Історія соціалістичного та комуністичного будівництва в УРСР». На ньому було розглянуто питання про стан і перспективи розвитку досліджень з історії соціалістичного та комуністичного будівництва в УРСР, про підготовку до відзначення 50-річчя утворення СРСР, а також схвалено план роботи ради на 1971 р.

У вступному слові голова наукової ради, директор Інституту історії АН УРСР, академік АН УРСР А. Д. Скаба підкреслив, що в зв'язку з визначними подіями в житті українського і всього радянського народу — XXIV з'їздом КП України та XXIV з'їздом КПРС скликання розширеного засідання Республіканської координаційної наукової ради з проблеми «Історія соціалістичного та комуністичного будівництва в УРСР» набуває для науковців республіки особливого значення.

Звітна доповідь ЦК КПРС XXIV з'їзду партії, проголошена Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим, містить багато цінного для дослідників сучасності. Великі успіхи СРСР та України в розвитку народного господарства, ряд цінних та важливих теоретичних положень і думок, висловлених в доповіді, зобов'язують істориків поглибити дослідження основних проблем соціального розвитку радянського суспільства. Виходячи із завдань, поставлених перед науковцями з'їздом партії, Республіканська координаційна рада має на меті спрямувати науково-дослідну роботу істориків, які працюють над питаннями соціалістичного та комуністичного будівництва, на розробку таких недостатньо висвітлених в українській історіографії проблем, як зміни в соціальній структурі радянського суспільства, в структурі робітничого класу, селянства та інтелігенції, історія союзу робітничого класу та колгоспного селянства, дружба народів, проблеми національних відносин та державного будівництва.

Завдання, які постали перед суспільними науками на сучасному етапі, потребують від українських дослідників підвищити рівень своїх наукових праць.

Доповідь «Про стан і перспективи розвитку досліджень з історії соціалістичного та комуністичного будівництва в УРСР у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС» зробив заступник директора Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, професор П. П. Гудзенко.

Відзначивши великий вклад XXIV з'їзду КПРС у скарбницю марксизму-ленінізму, він звернув увагу присутніх на критичну оцінку діяльності наукових установ, яку дав Л. І. Брежнєв. За час, що минув між XXIII та XXIV з'їздами, підкреслив доповідач, українськими істориками видано двотомні праці з історії робітничого класу та селянства України, колективну монографію, присвячену розвитку української радянської культури за роки Радянської влади, написано ряд книг до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, вийшло в світ 13 томів унікальної 26-томної «Історії міст і сіл УРСР», опубліковано численні праці з різних питань історії соціалістичного та комуністичного будівництва, досить ґрунтовно досліджується історія Великої Вітчизняної війни, історія західних областей України. Багато цікавих матеріалів, підготовлених науковцями республіки, вмістив «Український історичний журнал».

XXIV з'їзд партії спрямував енергію та творчу думку істориків на пошуки і нові відкриття. Користуючись його матеріалами, дослідники повинні приділити більше уваги висвітленню історії робітничого класу республіки, його вкладу в науково-технічний прогрес. Актуальні проблеми повинні знайти належне відображення в працях науковців інституту і вузів республіки.

На XXIV з'їзді КП України секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест підкреслив, що величні звершення трудівників республіки варті того, щоб їх оспівати у піснях. Історія України сучасного періоду має бути висвітлена у великих узагальнюючих працях. Отже, наукова рада повинна переглянути тематику запланованих досліджень на дев'яту п'ятирічку у світлі рішень з'їздів партії, довести її до відома найширших кіл наукової громадськості, що дасть змогу уникати дублювання. П. П. Гудзенко запропонував координувати діяльність різних наукових рад.

Використовуючи досвід минулого, рада має ставити завдання перед істориками республіки щодо висвітлення окремих питань. Потрібно поліпшити формування тематики, перевірити, які теми опрацьовуються науковцями вузів та чи вчасно виконуються плани робіт. Необхідно, щоб на засіданнях координаційної ради розглядалися напрями досліджень, які розробляють вчені.

Заступник голови наукової ради, зав. відділом історії комуністичного будівництва Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук Б. П. Ковалевський присвятив свій виступ підготовці до відзначення 50-річчя створення СРСР. Наукова рада повинна спрямувати зусилля істориків України на висвітлення окремих питань цієї проблеми. Доповідач інформував присутніх, що в цьому напрямку вже здійснено деякі заходи, зокрема в Політвидаві УРСР має вийти тритомна праця «Вінок дружби». Підготовку третього тому очолює наукова рада. До написання цієї книги, що матиме назву «Духовний розвиток українського народу», залучено 23 автори. Співробітники інституту працюють також над монографією «Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР». Науковою радою підготовлено до видання матеріали II об'єднаної наукової сесії, присвяченої дружбі та історичним зв'язкам українського і грузинського народів. Також заплановано провести ряд наукових сесій: про історичні зв'язки та дружбу України з Білорусією, III наукову сесію, присвячену історичним зв'язкам та дружбі українського і грузинського народів тощо. Рада повинна розпочати підготовку наукової сесії з питань дружби народів СРСР, на яку потрібно запросити представників інших братніх республік.

Заступник директора Інституту історії партії ЦК КП України, професор Г. М. Мултих, який взяв участь в обговоренні доповідей, підкреслив своєчасність скликання засідання наукової ради і необхідність узгодження роботи всіх координаційних наукових рад. Він також інформував присутніх про діяльність Республіканської ради по координації наукової розробки історії КПСР і КП України.

Зав. відділом історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, професор

В. І. Клоков наголосив на необхідності більш детально координувати дослідження з історії Великої Вітчизняної війни, які провадяться як в історико-партійному плані, так і в плані громадянської історії, а також посилити увагу до розробки таких питань, як дружба народів СРСР, партизани на території України, взаємодія партизанів з армією, специфіка окупаційного режиму на Україні, суспільно-політичне життя під час тимчасової окупації республіки, наука і культура в роки війни та ін.

Доцент Харківського державного університету ім. О. М. Горького, кандидат історичних наук, В. М. Довгопол запропонував для поліпшення координації роботи науковців систематично друкувати в «Українському історичному журналі» теми, які досліджуються з даної проблеми.

Заступник міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, доктор історичних наук, професор В. Ю. Маланчук говорив про необхідність якнайшвидше розробити заходи щодо поліпшення координації наукової роботи в республіці, більше уваги приділяти дослідженню методологічних питань історії радянського суспільства, вести рішучу боротьбу проти фальсифікації історії Радянської України.

Велике значення діяльності координаційної наукової ради для істориків, що працюють над проблемами історії соціалістичного та комуністичного будівництва в УРСР, підкреслив декан історичного факультету Ужгородського державного університету, кандидат історичних наук, доцент С. О. Міщенко. Він інформував присутніх про те, над якими питаннями історії України працюють викладачі Ужгородського університету.

В заключному слові А. Д. Скаба відзначив, що бюро ради врахує всі побажання, висловлені на засіданні, і складе план роботи на наступні п'ять років.

В затвердженому на розширеному засіданні наукової ради плані роботи на 1971 р. передбачено опублікувати список тем з історії соціалістичного та комуністичного будівництва в УРСР, які розробляють науковці АН УРСР та викладачі вузів республіки, в «Українському історичному журналі».

Н. П. Халаїм

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЛЕНІНІЗМ І ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА»

З 8 по 10 квітня 1971 р. у Москві проходила Всесоюзна наукова конференція «Ленінізм і Латинська Америка», яку організували Інститут Латинської Америки АН СРСР та Спілка радянських товариств

дружби й культурних зв'язків із зарубіжними країнами. У форумі взяли участь визначні радянські та зарубіжні вчені-латиноамериканісти.

Конференцію відкрив академік-секретар

Відділу історії АН СРСР академік Є. М. Жуков, який, відзначивши досягнення радянської науки за останній час, висловився за дальше розширення знань про латиноамериканський континент. Пленарні засідання розпочалися доповіддю директора Інституту Латинської Америки, Героя Радянського Союзу, професора В. В. Вольського на тему «Ленінізм і проблеми дослідження соціально-економічного розвитку Латинської Америки». Доповідач проаналізував основні етапи історичного розвитку країн латиноамериканського континенту, засудив намагання буржуазних авторів фальсифікувати історію Латинської Америки в XVIII—на поч. XIX ст. Старший науковий співробітник Інституту кандидат економічних наук І. К. Шереметьєв у своєму виступі підкреслив необхідність творчого застосування у вивченні історії країн Латинської Америки ленінського вчення про імперіалізм.

Великий інтерес присутніх викликала доповідь директора департаменту Латинської Америки при Ростоцькому університеті А. Дессау (НДР), в якій було охарактеризовано місце і роль антиімперіалістичної боротьби латиноамериканських народів у світовому революційному процесі. Доповідач на тему «Ленінське вчення про класи та динаміка соціальної структури латиноамериканських суспільств» зробив старший науковий співробітник Інституту доктор історичних наук Б. Й. Коваль. Промовець розвінчував шкідливі концепції буржуазних соціологів, котрі ленінському вченню про класи протиставляють різні суб'єктивістські схеми, що ними мають на меті обеззброїти пролетаріат й інші революційні сили, інтегрувати робітничий клас у систему капіталізму. Про неоколоніалізм США, його еволюцію за останні роки говорив доктор юридичних наук, професор Б. І. Гвоздарьов. Доповідач наголосив на тому, що, вдосконалюючи методи неоколоніалізму, Сполучені Штати намагаються перешкодити переходу латиноамериканських країн на некапіталістичний шлях розвитку.

З доповіддю «Суб'єктивний фактор і революційні процеси в країнах Латинської Америки» виступив старший науковий співробітник Інституту С. І. Семенов, який підкреслив актуальну необхідність відрізняти марксистське положення про вирішальну роль суб'єктивного фактору в умовах революційної ситуації певної країни від немарксистських поглядів на роль суб'єктивного фактору в революційному процесі взагалі.

Ідеологічним проблемам революційного, антиімперіалістичного руху в Латинській Америці був присвячений виступ доктора історичних наук, професора А. Ф. Шульговського. Промовець піддав нищівній

критиці представників так званих «національних» та «регіональних» революційних теорій для Латинської Америки. Ленінські ідеї, підкреслив А. Ф. Шульговський, тим сильні і дійові, що вони заперечують застигли схеми і закостенілі догми, вчать творчо розробляти стратегію і тактику революційної боротьби.

В конференції взяли участь і науковці Інституту історії АН Української РСР. Член-кореспондент АН УРСР А. М. Шлепаков та А. А. Стрілко підготували доповідь на тему «Міграційні рухи минулого і сучасного в країнах Латинської Америки в світлі ленінської теоретичної спадщини», де на фактичному матеріалі показали причини, розміри та наслідки масової еміграції трудящих в латиноамериканські країни кінця XIX—початку XX ст. Розглянули міграційні рухи в наступні періоди, особливо 60-х років XX ст., коли країни регіону потрапили в орбіту «брейн-дрейну»—«відпливу умів», наслідки чого особливо негативно відбиваються на їх економіці. Увагу слухачів привернуло й наукове повідомлення молодшого науковця співробітника Інституту історії АН УРСР Б. М. Забарка «Солідарність трудящих Латинської Америки з Країною Рад у 1921—1922 рр.», інформація була побудована на багатьох досі невідомих архівних матеріалах.

Під час конференції працювали секції соціально-економічних проблем, економіки, міжнародних відносин і зовнішньої політики, на яких було заслухано й обговорено ряд цікавих та змістовних доповідей. Влаштовувались дискусії, в ході яких промовці висловлювали свої думки та побажання щодо постановки окремих питань.

Учасників форуму вітали керівники та члени делегацій братніх комуністичних партій країн Латинської Америки, що брали участь у роботі XXIV з'їзду КПРС: Генеральний секретар ЦК Компартії Колумбії Х. Віейра, Перший секретар ЦК Компартії Гондурасу М. Моралес, член Політбюро ЦК Компартії Венесуели Г. Гарсія Понсе, Генеральний секретар Народної партії Панамі Д. Соуса, член ЦК партії Народний авангард Коста-Ріки А. Гевара.

Із заключним словом виступив директор Інституту Латинської Америки АН СРСР, Герой Радянського Союзу, професор В. В. Вольський. Він відзначив, що конференція пройшла на високому науково-теоретичному рівні, стала оглядом сил радянської та зарубіжної латиноамериканістики. В ході її було з'ясовано ряд дискусійних питань і намічено шляхи нових наукових досліджень.

А. С.

КОНФЕРЕНЦІЯ ДОСЛІДНИКІВ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПЕЧЕРСЬКА (м. КИЇВ)

Керуючись роз'ясненням партії про розгортання ідеологічної роботи, Київська міська організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури проводить науково-теоретичні конференції з питань дослідження минулого столиці від часів глибокої давнини до наших днів.

Нещодавно в Будинку культури заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна шанувальники слави міста відбули другий такий форум, присвячений вивченню пам'яток Печерського району. Про боротьбу трудящих Печерська за встановлення Радянської влади у Києві та їх нинішні трудові досягнення розповів директор музею історії заводу О. В. Куркотов.

Старший науковий працівник партійного архіву Київського обкому КП України О. С. Кременчугська у своєму виступі навела ряд цікавих фактів про діяльність підпільних партійних організацій району в роки фашистської окупації. На цікавих архівних матеріалах висвітлив історію забудови Липок кандидат архітектури І. О. Ігнаткін.

Ряд доповідей і повідомлень промовці присвятили одному з найдавніших історико-культурних пам'яток міста — Києво-Печерському заповіднику, зокрема його старший науковий працівник В. М. Крикотун розповів про тих, хто протягом віків розбудовував і прикрашав лавру, лавру.

на базі якої у перші роки Радянської влади був створений заповідник. Науковець звернув увагу присутніх на тому, що підземне господарство заповідника останнім часом знаходиться в занедбаному стані. А це, з огляду на своєрідну геологічну будову місцевих ґрунтів, може призвести до великих зсувів, а отже — деформації поверхні землі.

Голова бюро секції пам'яток історії Львівської обласної організації Товариства, доктор історичних наук В. В. Грабовецький розповів про поширення видань лаврської друкарні на землях Західної України і директор державного архіву літератури та мистецтва Л. А. Проценко — про поховання на території району видатних людей.

З великим інтересом були заслухані доповіді й повідомлення — про Маріїнський палац, перебування декабристів на Печерську, пам'ятник історико-революційної слави — Косий Капонір, фортифікаційні укріплення району, колекцію української старовини Потоцького та інше.

У виступах промовці порушували питання, як зберігати, пропагувати й доцільно використовувати пам'ятки Печерська, відповідно до цього висловлювали пропозиції.

О. М. Шевчук

БУДИНОК ЛЕСІ УКРАЇНКИ НАД СЛУЧЧЮ

В Новограді-Волинському, на березі тихопливної Случі, стоїть невеликий будинок. Перед ним мов на долоні розкинулись скелясті береги річки, мальовничі гаї і луки.

В цьому будинку, що тоді належав зв'язельській міщанці Окружнісі, 25 лютого 1871 року народилася Лариса Петрівна Косач, яка увійшла в літературу під ім'ям Лесі Українки. Метрична книга Соборної Преображенської церкви Новограда-Волинського містить у собі запис: у голови мирового з'їзду, колезького секретаря Петра Антоновича Косача та його законної дружини Ольги Петрівни народилася дочка, котрій дано ім'я Лариса.

До 100-річчя від дня народження поетеси будинок над Случчю реставровано — в ньому створено літературно-меморіальний музей. Поруч, мов вартіві, стоять два ясени, посаджені сто років тому на честь Лесі і старшого брата Михасика. Неподалік, серед молодого вишневого саду, скульптурне погруддя поетеси. На будинку — меморіальна дошка роботи Галини Кальченко.

Експозиції музею розміщені в семи залах. В першому — експонуються матеріали, що розкривають соціально-економічні умови на Волині 60—70 років XIX ст., розповідають про підневільне становище селянських мас.

Наступний зал — вітальня сім'ї Косачів. Тут усе відтворено так, як було за життя маленької Лесі. Стіл, лампа, крісла, етажерка з книгами, фортепіано, квіти, вишивані рушники, дзеркало, поліські пейзажі. В цій кімнаті довгими зимовими вечорами, коли за вікном лютував мороз чи хуртовина, часто читали твори Шевченка, Пушкіна, Гоголя, Салтикова-Щедріна, Шекспіра, Байрона, Гейне, розповідали народні казки, слухали музику. Багато робила для виховання дітей мати Ольга Петрівна, яка прищеплювала дітям любов до книги, до рідної природи, поезії та музики, до рідної мови. Влітку вона часто вивозила Лесю і Михайлика з Новограда-Волинського до села Жабориці, що теж на березі Случі.

Подано багато фотознімків тих часів: ось маленька боса дівчинка у вишиваній

сорочечці й фартушку, з віночком квітів на голівці та з грабелями. Зовні нічим не відмітна від своїх ровесників — селянських дітей. На іншому — Леся в селянському одязі, з кошиком у руках.

Тут же експонується вірш «Надія», який поетеса написала в дев'ять років. Цінністю музею є вишивки, лісні, легенди та прислів'я, зібрані матір'ю та донькою в різних селах Полісся.

В 1879 році родина Косачів переїхала до Луцька, а з 1882 року — живе в селі Колодязному, що біля Ковеля. Про цей період розповідають фотографії, документи, літературні твори Лесі, праці багатьох літературознавців. Уже з 1884 р. почали з'являтися на сторінках галицької періодичної преси поезії за підписом «Леся Українка». В експозиції — фотокопія часопису «Зоря» за 1888 р., де була видрукована поема «Самсон», фото Івана Франка, Миколи Лисенка, Михайла Старицького, Василя Стефаника, Ольги Кобилянської, Михайла Павлика, з якими поетеса підтримувала дружні зв'язки.

В четвертому залі — матеріали про життя та літературну діяльність письменниці 90-х років минулого і початку нашого століття. Експозиції свідчать про те, як у 90-х роках Леся Українка зв'язується з першими Київськими соціал-демократичними гуртками, тоді ж пише свій знаменитий вірш «Досвітні вогні». Поетеса бере активну участь у складанні прокламацій, у перевезенні з-за кордону підпільної літератури, за що незабаром потрапляє в списки неблагонадійних осіб.

В експозиції — ксерокопія газети «Іскра», комплект якої знайдений в Лесі Українці під час обшуку жандармами в 1907 році. Перебуваючи в 1897 р. в Криму, Леся Українка познайомилася і здружилася з Сергієм Мерджинським, членом Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Тоді ж вона перекладає на українську мову «Маніфест Комуністичної партії» та «Капітал».

Далі матеріали розповідають про Лесю Українку в період першої російської революції 1905—1907 рр. Привертає увагу вилітка з жандармського повідомлення: «Косач Лариса Петрівна відома ще з 1909 року, коли адреса її була виявлена в представника революційної організації...» В музеї багато часописів з творами Лесі Українці, окремі видання, видруковані в дорадянський період українською мовою

в Києві, Львові, Полтаві, Берліні, Лейпцигу та інших містах. Є особисті речі поетеси: біла вишивана сорочка, червона спідниця, розшита запаска, пояс, квітчаста хустка, намисто тощо.

Вершиною творчості поетеси була драма-феєрія «Лісова пісня», написана влітку 1911 року. В п'ятому залі зберігається репродукція рукопису твору, ілюстрації, фотографії з вистав, опери та балету, афіша про постановку драми Новоград-Волинським народним самодіяльним театром на Кремлівській сцені, діорама «Пробудження Мавки», створена житомирськими художниками.

На світанку 1 серпня 1913 року в грузинському місті Сурамі перестало битися серце великої поетеси. В музеї експонується останнє фото Лесі Українки за цей рік, копія більшовицької газети «Робочая правда», яка помістила рядки: «Леся Українка», стоячи близько до визвольного руху взагалі і пролетарського зокрема, віддавала йому всі сили, сіяла розумне, добре, вічне...»

Зали № 6 і № 7 свідчать про вшанування в нашій країні й за кордоном пам'яті Лесі Українки, розповідають про ті соціалістичні перетворення, які відбулися в Новограді-Волинському за роки Радянської влади. В музеї експонуються книги Лесі Українки, видані після Жовтневої революції мовами народів СРСР і світу. Грузинські друзі подарували портрет Давида Гурамішвілі, макет будинку-музею поетеси в Сурамі, багато інших сувенірів залишили трудящі з різних кінців країни.

Творчість Лесі Українки належить до визначних надбань вітчизняної і світової культури. Кожне чутливе до поезії серце не може не озватися, не забриніти, почувши Лесині рядки.

Закінчується експозиція пророчими рядками поетеси:

Як умру, на світі запалає
Покинутий вогонь моїх пісень,
і стримуваний племін засіє —
Вночі запалений, горітиме удень.

Наказом Міністра культури УРСР літературно-меморіальний музей Лесі Українки в Новограді-Волинському перетворено у відділ обласного краєзнавчого музею. Третього лютого відбулося його урочисте відкриття.

А. М. Дітковський

ВІДЗНАЧЕННЯ 50-РІЧЧЯ І. І. КОМПАНІЙЦЯ

На спільних зборах колективів Головної редакції Української Радянської Енциклопедії та Інституту історії АН УРСР за участю представників наукових установ і вузів республіки було відзначено 50-річчя від дня народження та 25-річчя наукової

діяльності заступника головного редактора Української Радянської Енциклопедії, доктора історичних наук, професора, старшого наукового співробітника Івана Івановича Компанійця.

Головуючий — заступник директора Ін-

ституту історії АН УРСР член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій — оголосив на ім'я ювіляра вітальну адресу Президії Академії наук УРСР. Від керівництва і всього колективу Головної редакції Української Радянської Енциклопедії І. І. Компанієць поздоровив відповідальний секретар Головної редакції УРЕ Г. А. Швед, який також оголосив вітальну телеграму від головного редактора УРЕ академіка АН УРСР М. П. Бажана та розповів про життєвий шлях і наукову діяльність ювіляра.

І. І. Компанієць народився 23 березня 1921 р. в м. Єлисаветграді (тепер Кіровоград) у сім'ї селянина-бідняка. В 1945 р. він з відзнакою закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, де ще протягом року виконує обов'язки комсорга ЦК ВЛКСМ. З 1949 р., завершивши навчання в аспірантурі Інституту історії АН УРСР, працює молодшим, а з 1951 р. — старшим науковим співробітником згаданого інституту. Того ж року він був прийнятий у члени КПРС. В 1962 р. здобув учений ступінь доктора історичних наук, у 1965 р. йому присвоєно звання професора. З початком видання Української Радянської Енциклопедії завідував редакцією історії СРСР, УРСР, археології та етнографії. З червня 1967 р. він заступник головного редактора УРЕ. І. І. Компанієць — член учених рад Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії ЦК КП України, багато уваги приділяє підготовці наукових кадрів істориків, бере активну участь у

громадському житті. З нагоди завершення видання УРЕ його нагороджено Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР, а в ознаменування 100-річчя від дня народження В. І. Леніна — медаллю «За доблесну працю».

І. І. Компанієць — автор близько 50 праць, серед яких такі ґрунтовні дослідження, як «Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст.» (1960 р.), «Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях» (1970 р.). Він є співавтор колективних монографій — «Історія Української РСР» (1967 р.), «Історія робітничого класу Української РСР» (1967 р.), «Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.» (1967—1970 рр.), відповідальний редактор двотомної колективної монографії «Історія селянства Української РСР» (1967 р.).

Від імені Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР та Українського Республіканського комітету профспілки працівників культури виступив В. С. Костенко, який вручив ученому Почесну грамоту. І. І. Компанієць тепло вітали представники освітніх закладів та наукових установ республіки. На його ім'я надійшли телеграми від Головної редакції «БСЭ», Науково-редакційної ради та історичної редакції видавництва «Советская Энциклопедия», з Кіровограда від міськкому КП України і міської Ради депутатів трудящих з поздоровленнями земляків.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

МЕМУАРИ ТА ІСТОРИЧНА ПРАВДА

Бій 8-ї кавдивізії Червоного козацтва з махновцями 2 січня 1921 р. в районі Пугачівки у воєнних мемуарах «Трубачи трубят тревогу» висвітлюється так:

«У полі, перед Пугачівкою, зішлись два стани — один під червоними, інший під чорними прапорами. Застигли попереду строю командири бригад Петро Григор'єв, Дмитро Хлонь, Іван Самойлов. Поряд з ними їх комісари...

Під командою начдива Демічева полки червоних козаків, виблискуючи клинками й пригломшуючи противника дружнім «ура», на заклик голосистих сурм, як на інспекторському огляді, кидаються в атаку, а махновці з чіткістю, властивою частинам регулярної армії, повертаються, починають маневрувати, обходити фланги.

Тоді, побоюючись за свій тил, обривають атаку червоні козаки. Ось вже під Беспаловим, який тимчасово заступав Володимира Примакова, вбито третього коня. Він хапає переляканого звуками бою безхазяйного коня і знову розмахує клинком, спрямовує полк у чергову атаку.

... Криваві сутички тривали до самого вечора. Володарем поля бою, вкритого трупами, ставали то махновці, то червоні козаки. В останній атаці... щільна стіна «вільних бійців», що відступали під міцним натиском, зненацька..., утворила широкий розрив, і перед строєм 8-ї дивізії виросла суцільна лінія... трійок.

Лівий фланг грізного фронту тачанок опинився проти бойового порядку 6-го полку...^{*} Федоренко повів... полк, націлюючи його на фланг і тил махновських тачанок. Командир цієї дільниці... головоріз Хома, який вчасно виявив небезпеку, дав тривожний сигнал на відступ...

Втративши добру половину вершників, Махно під покровом темряви втік від переслідування»¹.

Як учасник цього бою розповім, що бачив і робив я.

Двоє діб обидві сторони маневром добивалися своєї мети: махновці ухилялися від бою, 8-ма кавдивізія — нав'язувала його. Тому вдень ми йшли слідом за махновцями, а вночі спокійно відпочивали, часто в безпосередній близькості, бо відали, що ночні напади виключені: махновцям вони були ні до чого, їх мета — уникнути небезпечного бою; а дивізія у відкриту атаку не йшла тому, що тоді їй довелося би мати справу з грізними кулеметними тачанками противника. Так довго тривати не могло: махновцям потрібен був перепочинок, а для цього їм треба було рятуватися від настирливого переслідування дивізії. Саме ця умова визначила обстановку, напруженість якої 2 січня 1921 р. досягла свого краю. Зранку того дня сторони почали свій звичайний рух. Де були інші бригади й полки дивізії не знаю. Наш 43-й кавполк йшов окремо від 44-го кавполку Потапенка (він же, за сумісництвом, і командир 1-ї бригади), який просувався десь праворуч.

З виходом голови колони 43-го кавполку на південну околицю, здається с. Шуляки, ми побачили за рівчаком махновську кінноту, що віддалялася від нас у північно-західному напрямку. Командир полку Павло Беспалов вишикував полк у зімкнутий стрій, а сам із штабом і сотниками поскакав пів кілометра на захід, там спішився і з кургану почав у бінокль розглядати рух противника, хоча це і неозброєним оком було добре видно з місця шиккування полку. Із сотників при полку залишився тільки я.

У цей час гармата у хвості колони противника зупинилась і прямою наводкою відкрила вогонь по нашому полку. Зімкнутий стрій полку, біля якого почали рватися снаряди, завагався, почулося крики: «Сотник Юшкевич! Командуй, в атаку!» Але я попередив півсотників стримувати сотні на місці, не порушувати стрій. Нервові напруження людей можна було розрядити тільки активними діями, але Беспалов явно розгубився. Невдовзі хвіст колони махновців зник, гармата швидко поїхала. Тимчасом прискакав до полку із сотниками Беспалов. За його наказом полк у зведений колоні рушив слідом за противником. Кулеметна сотня (16 станкових кулеметів) десь відстала.

^{*} Штатна назва — 48-й кавполк 8-ї кавдивізії.

¹ І. Дубинський. Трубачи трубят тревогу, М., 1961, стор. 71, 74.

Коли полк перейшов на північний бік рівчака, пролунала команда: «У подвійну резервну колону шикуйся!» І майже квадратна колонна, без єдиного дозору й бойового роз'їзду, наважання, повільно просувалась слідом за противником.

Раптом зліва з'явилися дві кулеметні тачанки махновців і приблизно з 400 м зпритул почали розстрілювати щільну кіннотну масу. Полк завмер. Тоді пролунали два фатальні сигнали: «Повзводно направо!», «Прямо!» і щільна наша кіннота, зазнаючи втрат, ринулась з-під кулеметного розстрілу. Тільки тепер Беспалов зрозумів свою помилку і почав її виправляти. Та на його безперервні сигнали «Стій, рівняйся, стій!» вже ніхто не звертав уваги. Полк, підстрогуваний довгими кулеметними чергами махновців, хаотичною юрбою польовим галопом залишав гнible місце.

На той час з-за кулеметних тачанок виринула махновська кіннота і кинулась в атаку, але не в напрямку нашого полку, який вже не являв собою істотної цілі, а трохи лівіше, де несподівано і напала на 44-й кавполк. Ось окремі епізоди цього бою. Коли пролунала «Стій, рівняйся, стій!», я, щоб хоч якось утримати хаотичний відхід полку, зупинив свого коня. Це зробили й інші командири, але весь полк зупинити ми були не в змозі. А колись махновська кіннота зрівнялася зі мною, мій кінь, який раніше ходив у запряжці, потягся до махновських коней. Мою біду помітив сотник Бруев, який підскакав до мене і мій стадний кінь поскакав поруч з його конем. Так ми догнали сотника Гриценка, який ішов пішки, бо коня його було вбито. Схопившись за путлиці, він біг між нашими кіньми. Махновські кулеметники, які доганяли свою кінноту, не звернули уваги на нас.

Незабаром ми зустріли свою кулеметну тачанку і посадили на неї Гриценка. Недалеко від вітряків, на північній околиці с. Шуляки, наздогнали командира полку Беспалова. Його кінь шкутильгав на трьох ногах (задню ліву ногу було перебито кулею і копито висіло на шкурі), а комполку з оголеним клинком і розгубленим виглядом хрипло волав про допомогу. За кілька хвилин до нас приєдналися близько тридцять бійців і командирів. Я наказав козаку 2-ї сотні Бороздіну піймати для Беспалова коня без вершника.

Махновці досягли своєї мети: поки ми приводили себе до порядку і розбиралися в тому, що сталося, вони, яких ніхто не переслідував, спокійно рушили на Полтавщину.

Отже, два учасника однієї події дають діаметрально протилежні спогади. Без арбітра очевидна необгрунтованість вигадки мемуарів: «Зійшлися два стани, ...полки... як на інспекторському огляді...» і таке при наявності «грізного фронту тачанок» махновців, 96 станкових і 96 ручних кулеметів дивізії Червоного козацтва!...

Коли автор мемуарів не зрозумів суті тогочасного бою кавалерійських з'єднань, то це не дає йому права спотворювати високу бойову майстерність славної 8-ї кавдивізії Червоного козацтва. 43-й і 44-й кавполки зіткнулися з противником кожен окремо, командир 1-ї бригади Григор'єв у цьому бою участі не брав, у Беспалова був поранений кінь (а не вбито три), 43-й кавполк не провів жодної атаки і Беспалов не міг спрямовувати його в чергову атаку. Ну, а те, що «перед строєм 8-ї кавдивізії виросла суцільна лінія махновських трійок», лівий фланг яких виявився перед бойовим порядком 6-го кавполку, явно написано для того, щоб показати вирішальну роль у бою того полку, комісаром якого був сам автор мемуарів.

Моя відверта розповідь спрямована не на компрометування бойової майстерності 43-го кавполку, а на захист її: об'єктивним дослідженням причини довести, чому він не виявив свої бойові можливості, і що його невдача не може служити йому докором.

Причини невдач очевидні: у вирішальний момент полк завагався тільки тому, що потрапив у виключно тяжке становище. Спочатку, немов мішень, опинився під розстрілом гармати, потім затиснутий у подвійну резервну колону, що рекомендується статутом тільки для вишикування на парадах, був поставлений під розстріл кулеметів, а в критичний момент кинутий у хаотичну втечу. Але навіть таке потрясіння не похитнуло його бойовий дух і він стійко продовжував нести бойову службу. А через 6 місяців цей же полк, тільки вже під командуванням командира бригади П. Григор'єва, завдав махновцям вирішальної і цього разу остаточної поразки.

Отже, причина невдач не в низькому рівні боездатності полку, а у відсутності майстерності П. Беспалова. Але... на це були причини.

П. Беспалов за тих часів був непоганим командиром. Але таким, яким він виявився в цьому бою, найменше винен він сам, а найбільше ті умови, за яких йому довелося діяти.

8-а кавдивізія, до складу якої входили чотири окремі кавалерійські бригади, не відзначалась чіткою єдністю бойових традицій, кожен її полк, а в полках навіть сотні, мали свій «характер». Мав свій бойовий «характер» і 43-й кавполк, що не сприяло правильному розвитку майстерності П. Беспалова. Як козак-кулеметник він виявив незвичайну експансивність, що її вище командування визнало достатньою, щоб козака Беспалова призначити помічником командира полку. За нормальних умов таке висування (недосвідченого під керівництво досвідченого) терпиме. Але і командир

полку (брат командира дивізії — Володимир Примаков) також був молодим командиром. Беспалову довелося удосконалювати свою майстерність власним знанням і на власному досвіді. При цьому він, звичайно, не міг не прислухатися до голосу своєї експансивності, завдяки якій опинився на цьому посту. Як організувати й вести бій він не знав, а тому, коли поблизу виявлявся противник, негайно якийсь підрозділ полку кидав в атаку. Кулеметна сотня участі в цих атаках звичайно не брала. А шабельні сотні швидко пристосовувалися до цього його «характеру». Хоробро йшли в атаку, а коли зазнавали відсічі, відкочувалися куди-небудь подалі, аби не опинитися під рукою Беспалова для чергових його атак. Хто був у зоні дій 43-го кавполку, той міг спостерігати, що хтось кудись сказав, хтось когось атакував. А це створювало ілюзію бойової діяльності Беспалова і керованого ним полку. «Хто-хто, а Пашка завдасть жару!» — так говорили про нього і Беспалов, широко вірячи у непогрішність своєї майстерності, старався. Ця його майстерність, як у дзеркалі, відображена і в бою з махновцями. Але тоді він не став кидати полк в атаку частинами, а вирішив затиснути полк у кулак, та не зміг, бо не знав як це зробити.

У сутічці 43-го кавполку з махновцями далася взнаки відсутність уміння вести бій Беспалова. Але це не його вина: вчилися ми не в академіях, а в боях, творячи наше радянське військове мистецтво. Шукав і творив його і Павло Беспалов. І в тому його заслуга. А те, що ми з суб'єктивних причин соромимось подекуди показати наше героїчне минуле таким, яким воно було, є серйозним докором.

Партія вчить, що без правди фактів немає правди часу, і вимагає відображати минуле правдиво, а критику зробити надійним оплотом проти необ'єктивної літератури.

Воєнні мемуари — це історична правда з перших рук, тому вони і користуються у читача абсолютним довір'ям. Не можна підривати цю віру мемуарами, де історична істина підмінюється кокетуванням їх автора перед дзеркалом історії.

Т. Р. Юшкевич

«НУМИЗМАТИКА В ШКОЛІ»

У передмові до книги Е. І. Кучеренка та Д. І. Мшянгіна «Нумизматика в школі» (М., 1968) сказано, що вона «є посібником для вчителів історії, а також для учнів старших класів і аматорів-колекціонерів». Тим більш прикро, коли посібник має вади щодо викладу, рясніє фактичними помилками. Авторі припустилися серйозних помилок в усіх основних розділах книги. Наприклад, у загальному огляді монетної справи Греції й Риму доречно б докладніше розповісти про карбування медальйонів із золота, срібла й бронзи, додавши до короткого тексту найхарактерніші ілюстрації. Афініські декадрахми, виготовлені Кімоном та Евенетом, рідкісні декадрахми Олександра Македонського, що показують його поєдинок з індійським царем Пором, чимало римських медальйонів, що мали подвійне значення — пам'ятних подарунків та грошових еквівалентів, — усе це дуже цікавий матеріал для історика, нумізмата й мистецтвознавця.

При перегляді ілюстративного матеріалу перших двох розділів впадає в око невідповідність малюнків монет і пояснювальних текстів. Наприклад, статер старогрецького міста Кизика (VI ст. до н. е.) на стор. 7 визначено як срібний, тоді як відомо, що перші монети Кизика карбувалися лише з електра (сплав золота й срібла). На стор. 29 наведено одну «варварську» імітацію тетрадрахми, а варто б навести зображення таких імітацій у еволюційній динаміці їх «варваризації».

Ілюструючи жіночі зачіски часів імперії монетами з портретами римських імператриць, автори невірно визначили мідний ас із зображенням імператриці Сабіни, жінки імператора Адріана як монету з портретом Фаустини Молодшої — жінки імператора Марка Аврелія.

У розділі «Грецьке мистецтво і культура» явно перебільшено роль грецьких монет у вивченні «Іліади» та «Одіссеї» в середній школі. Авторі посилаються на єдину монету грецького міста Амастрії (III ст. н. е.), що дає довільне портретне трактування Гомера. Доречно згадати, що існує цілий ряд монет, вибитих грецькими містами за римського панування, із зображеннями Одіссея та інших героїв гомерівського епосу; і робилося це на знак протесту проти римського панування. Поодинокі екземпляри таких монет зберігаються в найбільших музеях світу, їх зображення містять далеко не всі посібники й каталоги, тому говорити про їх використання як ілюстративного матеріалу на уроках літератури й історії в школі — явно передчасно.

Авторі безапеляційно твердять, що на персидських дариках є портретне зображення Ахеменідів — царів Персії. Але ж насправді це питання ще не з'ясоване. Є підстави вважати, що на цих дариках зображено уклінно схиленого бога-царя.

На монетах Філіппа II Македонського та його сина Олександра зображено Гея-Пакла не у «шкурі лева», як пояснює автор, а в головному уборі — скальпі лева;

до того ж, портретна тотожність Геракла з царем може бути достовірною тільки для тетрадрахм Олександра Македонського. Незважаючи на це, на стор. 33 розповідається про використання вчителькою Секериною «справжньої» монети із зображенням Філіпа II, батька Олександра Македонського.

Щодо другого розділу — «Римські монети», можна також зробити ряд зауважень. Першим еквівалентом грошового металу в стародавньому Римі були прямікутні зливки бронзи, примітивно-орнаментовані, а не з зображеннями тварин, як укажує автор. Останні з'явилися пізніше й мали священний характер.

Капуя (грецька колонія на Італійському півострові, згодом захоплена Римом) карбувала не тільки срібні дідрахми, як твердить автор, але й бронзові монети з аналогічними написами: «Roma», «Romanum», що призначалися переважно для внутрішнього обігу.

Одним штемпелем карбувати «величезну кількість монет», як вважає автор, римляни не могли, оскільки штемпелі швидко збивались і замінювались аналогічними, але не ідентичними.

На місці Константинополя стояло старогрецьке місто Візантій, а не Візантія, як говориться в книзі.

У книзі, що претендує називатися посібником для вчителів та учнів старших класів, дуже мало уваги приділено грошовому обігу в період першого тисячоліття нашої ери на території Східної Європи, зокрема, на нинішній території нашої країни. Історично вірне й якнайповніше висвітлення даного питання важливе для дальшого розуміння виникнення й розвитку грошових відносин. Їх існування в I—III ст. н. е. між Римською імперією та племенами Східної Європи зараз не викликає сумніву й підтверджується знахідками величезної кількості скарбів на цих землях. Кульмінації торгово-грошові відносини досягли у II ст. н. е. за римських імператорів Антоніна Пія та Марка Аврелія. Грошовими еквівалентами з боку римських торговців служили: срібний денарій та різні прикраси, посуд, тканини, вино. Все це обмінювалося на привезені із Східної Європи худобу, хліб, хутро, а також рабів.

Основним споживачем предметів розкоші була плеємна знать. Тому торгівлю із залученням грошей вона здебільшого тримала у своїх руках. Торгівля всередині племен та між ними була натурально-міноюю. Можливо, двосторонні торгово-грошові відносини існували в прикордонних із Імперією районах, де населення більш-менш звикло до появи римських срібних монет.

Під час загальної кризи Римської імперії в III—IV ст. н. е. приплив у Східну Європу римського срібного денарія (що перетворився на низькопробний і маловагомий), майже повністю припинився. Торгівля стала міноюю і тільки після VIII ст. н. е. візантійський золотий солід почав відігравати роль грошового еквівалента в торгівлі Східної Європи, виступаючи найчастіше засобом відкупів та винагород, сплачуваних візантійськими василевсами вождям племен за військові та інші послуги Імперії. У період обігу дірхемів на території, заселеній слов'янськими племенами в VIII—X ст., рахунок на римські денарії, мабуть, не існував, оскільки протягом століть ці монети не вживалися. Проблематичним є також вартісне співвідношення дірхемів з візантійськими міліарисіями, що карбувалися в обмеженій кількості й значної ролі в грошовому обігу не відігравали. Навряд чи слов'яни займалися складними метрологічними викладками й перекладами на різну «валюту», як про це йдеться на стор. 113.

У рецензованій книзі лише кілька сторінок відведено обігу західноєвропейських денаріїв на півночі Русі у X—XII ст., хоча ця грошова одиниця мала велике значення для розвитку торговельних і грошових відносин у цих районах, тому про неї слід було б розповісти докладніше.

Нумізматичний матеріал книги перевантажений другорядними деталями й подіями. Зокрема, на кількох сторінках зовсім без потреби тлумачиться про льон як грошовий еквівалент. Майже по всіх розділах нумізматичний матеріал рясніє метрологічними даними й викладками, запозиченими авторами з різних джерел, здебільшого цікавих тільки для спеціалістів.

Безперечно, метрологія в нумізматичній відіграє провідну роль, але перевантаження нею утруднює виклад матеріалу, розрахованого на масового читача.

У розділі «Російські монети» явно перебільшене, так би мовити, пропагандистське значення перших російських монет. Навряд чи російські державні діячі «широко використовували пропагандистські можливості монети для досягнення своєї політичної мети», як сказано на стор. 123. Хіба відомі приклади, коли комусь із князів удалося це зробити?

При опису монет Франції допущено плутанину й невідповідність у зображенні монет каталога з поясненнями в тексті. Так, на стор. 94 посилання на ілюстрацію монети, випущеної під час Паризької Комуни (№ 1888) безпідставне, оскільки в каталозі під цим номером зображено монету в 1 франк з портретом Наполеона III й контрамаркою «Sedan». На стор. 97 автор посилається на той же № 1888, намагаючись ілюструвати ним золотий англійський соверен.

У розділі «Монети Німеччини» розповідається про напис на талері герцогства

Ангальт під № 478, який аж ніяк не відповідає викарбованій легенді на монеті під цим же номером у каталозі. На стор. 104 сказано: «На монетах соціалістичної Румунії... символи мирної праці: нафтові вишки, кукурудзяний початок і колосся пшениці — герб народної республіки». Як ілюстрація рекомендується № 1779 каталога, що показує монету з зображенням ... корони.

Інколи читачеві рекомендуються монети, яких зовсім немає в каталозі, як наприклад, № 451 та № 1267.

У рекомендації «Як користуватися каталогом монет» на стор. 164 сказано, що в ньому подано «суцільну нумерацію з метою полегшити відшукування зображених монет за їх описами в текстовій частині й навпаки». На жаль, не видно, що між авторами каталога були скоординовані зусилля на вірну подачу матеріалу. Більш-менш чітко й систематизовано викладено розділ «Російські монети», але він зовсім не проілюстрований у каталозі, хоч складач у передмові до нього пообіцяв показати «монети Європейських країн, історія яких вивчається в середній школі» (стор. 164), де найпочесніше місце має належати Російській державі.

Е. І. Кучеренко настійно рекомендує вчителям середніх шкіл використовувати нумізматичний матеріал на уроках історії. Це цілком зрозуміло і не викликає будь-яких заперечень. Проте викликає подив певність автора у можливості використання вчителями для демонстрації монет стародавньої Греції, Риму і т. д. Тут явно бажає видається за дійсне, бо ж усім відомо, що переважна більшість таких монет відсутня навіть у музеях, не кажучи вже про школи.

В книзі, що претендує дати «початок» нумізматичних знань учням мало місце приділяється виховному моменту. Адже школярі завжди активно допомагають учителям у вивченні краєзнавства, часто самі знаходять монети, навіть монетні скарби. Нерозуміння суті колекціювання, нездоровий азіотаж, перевага особистих інтересів на шкоду громадським, — усе це тільки шкодить формуванню здорової особистості учня. Виховання правильного розуміння справжньої цінності нумізматичних матеріалів — справа дуже важлива. Та автори не звернули на це увагу.

Нумізматика в системі викладання історії в школі мусить не тільки мати ілюстративний характер, але й допомогти підростаючому поколінню зрозуміти з марксистських позицій соціально-економічні причини виникнення грошей, закони й роль грошового обігу у формуванні класової структури суспільства. На жаль, щодо цього рецензована книга не може бути вчителю необхідним посібником і порадиником. Однак після кваліфікованої переробки, внесення потрібних коректив і доповнень нове видання книги «Нумізматика в школі» схвально зустрінуть широкі кола читачів.

В. Я. Каплун

Р Е З Ю М Е

М. В. Коваль, И. И. Ладывир. — Деятельность трудящихся Украины по наращиванию военно-промышленного потенциала в начале Великой Отечественной войны. Авторы пишут о вкладе рабочих, инженеров и служащих Украинской ССР в укрепление обороноспособности нашей родины в первые месяцы Великой Отечественной войны.

П. М. Дубровченко. — Гражданский воздушный флот в начальный период Великой Отечественной войны. На широком фактическом материале автор впервые освещает вопрос о перестройке работы гражданской авиации на военный лад, об участии пилотов гражданской авиации в боях с немецко-фашистскими захватчиками.

М. З. Данилюк, В. Б. Сикорский. — Коммунистическая партия Украины во главе борьбы работников сельского хозяйства за мобилизацию продовольственных ресурсов для фронта и тыла. В статье на большом фактическом материале освещается руководство Коммунистической партией Украины работой тружеников сельского хозяйства по мобилизации продовольственных ресурсов для удовлетворения потребностей фронта и тыла в годы Великой Отечественной войны, показаны результаты этой работы и вклад республики в разрешение продовольственного вопроса, в дело победы над фашистской Германией.

Д. М. Супрун. — Новые данные об участниках антифашистской борьбы на Украине. Советский народ свято бережет в памяти героические подвиги тех, кто сражался против фашистских захватчиков на фронте и в тылу врага. В результате значительной работы, проведенной Институтом истории партии ЦК КП Украины, получены новые сведения об участниках борьбы против фашизма, использованные автором статьи.

SUMMARIES

M. V. Koval, I. I. Ladyvir.— **Activity of the Working People of the Ukraine in Accumulation of War-industrial Potential at the Beginning of the Great Patriotic War.** The authors write on the contribution of workers, engineers and office workers of the Ukrainian SSR to strengthening of defence potential of our Motherland in the first months of the Great Patriotic War.

P. M. Dubrovchenko.— **Civil Air Fleet at the First Period of the Great Patriotic War.** Using numerous facts, the author elucidates for the first time the problem on reorganization of civil air fleet activities in a military way and on the participation of civil air fleet pilots in battles with German-fascist invaders.

M. Z. Danilyuk, V. B. Sikorsky.— **Communist Party of the Ukraine at the Head of Struggle of Agriculture Workers for Mobilization of Food Resources for Front and Rear.** On the basis of numerous facts the author shows how the Ukrainian Communist Party directed the work of agriculture toilers on mobilization of food resources to meet the needs of the front and rear during the years of the Great Patriotic War. The results of this work and contribution of the republic to the solution of food problem and the consolidation of victory over the fascist Germany are shown.

D. M. Suprun.— **New Data on Participants in Anti-fascist Struggle in the Ukraine.** The Soviet people holy cherishes in memory the heroic deeds of those who fought against the fascist invaders at front and in enemy rear. As a result of considerable work carried out by the Institute of Party History of the Central Committee of the Communist Party of the Ukraine the new data are obtained on participants in struggle against fascism. They are used by the author in the article.

Украинский исторический журнал № 6, 1971.

Выходит ежемесячно

(на украинском языке)

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова.*

Коректор *Л. В. Славинська.*

БФ 03820. Здано до складання 27.IV 1971 р. Підписано до друку 16.VI 1971 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,4.

Тираж 9105. Замовлення К-68.

Друкарня видавництва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Издательство «Наукова думка», Киев, Репина, 3.

Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Ленина, 19.

Печ. листов 10,0. Тираж 9105. Цена 40 коп.

Н О В І К Н И Г И

ВОЄВОДИН М. А.— Сильвестр Іванович Покко (Ленінської гвардії бійці), вид-во «Прапор», Харків, 1970, 103 с. з іл.

ВОРОБІЙОВ В. Ф. — Ленін про літературу і мистецтво, вид-во «Радянський письменник», К., 1971, 317 с

ВОРОБІЙОВ. Ф.— Марксизм-ленинизм и наука о литературе. Издательство Киевского университета, К., 1971, 202 с.

ДРАЧУК В.— Шаг в неведомое, изд-во «Крым», Симферополь, 1971, 101 с. с илл.

ІВАНОВА Р. П.— Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України [II половина XIX ст.], Видавництво Київського університету, К., 1971, 223 с.

ІВІН В. і КАН Д.— Найважливіше, найголовніше. Партійні організації Криворіжжя

в боротьбі за високу продуктивність праці, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1970, 96 с.

КИРИЧЕНКО Н. К.— Под знаменем славных традиций, изд-во «Крым», Симферополь, 1970, 120 с.

РУБЦОВ Г. О.— Борьба большевиков Украины за армию и флот [липень 1907—березень 1917 рр.], Видавництво Київського університету, К., 1971, 88 с.

ТРОЯН М. В.— Угорська Комуна 1919 р., Видавництво Львівського університету, Львів, 1970, 205 с.

ФРОЛКІН М. М.— Паризька Комуна і Україна, вид-во «Наукова думка», К., 1971, 68 с.